ЖУСУП БАЛАСАГЫН
атындагы
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИНИН
ЖАРЧЫСЫ

Ар бир кварталда чыгуучу илим-билим
жана маалымат журналы

“Даңк” медалынын ээси,
Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкери, тарых илимдеринин доктору, профессор
Өмүрбеков Токторбек Наматбековичтин
(27.03.1955 - 30.07.2019жж.)
70 жылдыгына карата
“Улуу инсандардын тарыхтагы орду жана ролу”
илимий-практикалык конференциясынын жыйынтыгы

АТАЙЫН ЧЫГАРЫЛЫШ

Бишкек – 2025

ВЕСТНИК

КЫРГЫЗСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА имени ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА

Ежеквартальный научно-образовательный
и информационный журнал

СПЕЦИАЛЬНЫЙ ВЫПУСК

**Материалы научно-практической конференции
«Роль и место выдающихся личностей в истории»,
посвящённой 70-летию кавалера медали «Даңк»,
заслуженного работника образования
Кыргызской Республики,
доктора исторических наук, профессора
Өмүрбекова Токторбека Наматбековича
(27.03.1955 - 30.07.2019 гг.)**

Бишкек – 2025

Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы»
журналынын редакциялык коллегиясы
Башкы редактор:

Чонтоев Д.Т. – география илимдеринин доктору, профессор, Ж. Баласагын атындагы КУУнун ректору.

Башкы редактордун орун басары

Камчыбек уулу Мырзабек – психология илимдеринин кандидаты, доцент, Ж.Баласагын атындагы КУУнун илимий иштери боюнча проректору.

Редколлегия:

Асипова Н.А. – педагогика илимдеринин доктору, профессор;
Борубаев А. А. – КР УИАнын академиги, физика-математика илимдеринин доктору, профессор;
Ботобеков А. – экономика илимдеринин доктору, профессор;
Галиева З. И. – тарых илимдеринин доктору, профессор;
Ишекеев Н. – КР УАИнын корр.-мүчөсү, педагогика илимдеринин доктору, профессор;
Карабаев С. О. – химия илимдеринин доктору, профессор;
Мамбетакунов Э. – КР УИАнын корр.-мүчөсү, педагогика илимдеринин доктору, профессор;
Маразыков Т.С. - филология илимдеринин доктору, профессор;
Саякбаева А. А. – экономика илимдеринин доктору, профессор;
Сманалиев К. М. – юридика илимдеринин доктору, профессор;
Тиллебаев С. А. – филология илимдеринин доктору, профессор;
Чыманов Ж. А. - педагогика илимдеринин доктору, профессор;
Шамшиев А.Б. –биология илимдеринин кандидаты, доцент;

Чет өлкөлүк мүчөлөрү:

Анисимов А. П. - юридика илимдеринин доктору, профессор, Дон мамлекеттик техникалык университети;
Ахунбаев А. – Евразия Өнүгүү Банкынын изилдөө секторунун башчысы (Dr.PhD);
Бердибаева С. К. - психология илимдеринин доктору, профессор, аль-Фараби атындагы Казак улуттук университети;
Бешимов Р. Б. – физ.-мат. илим. д-ру, проф., М.Улугбек атын. улуттук Өзбек уни-ти;
Бородкин Л. И. – М.В. Ломоносов атындагы ММУнун проф., т.и.д. РТИА корр.-мүчөсү;
Буркитбаев М. М. - химия илимдеринин доктору, профессор, аль-Фараби атындагы Казак улуттук университети;
Ковальская Л. А. – биол. илим. д-ру, БРМжТИИ лаб. башчысы;
Козлов К. Л. – физ.-мат. илим. д-ру, проф.,М.В. Ломоносов атындагы ММУ;
Мусурманов Р. К. – методология жана билим сапатын көзөмөлдөө боюнча проректору, М.Улугбек атын. улуттук Өзбек уни-ти;
Перегудин С. И. – физ.-мат. илим. д-ру, проф.Санкт-Петербург мамлекеттик уни-ти;
Садовничий Ю. В. – физ.-мат. илим. д-ру, проф.,М.В. Ломоносов атындагы ММУ.
Сманов Б. –педагогика илимдеринин доктору, профессор, Казак Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын академиги.

КУУнун редакциялык-басма бөлүмү:

Шакирова К. К. – экономика илимдеринин доктору, РБ бөлүмүнүн башчысы;
Даровских Н.М. – редактор;
Рашитова А.Ж. – башкы адис.

Редакционная коллегия журнала «Вестник КНУ им. Ж. Баласагына»

Главный редактор

Чонтоев Д.Т. –доктор географических наук, профессор, ректор КНУ им. Ж. Баласагына.

Заместитель главного редактора

Камчыбек уулу Мырзабек – кандидат психологических наук, доцент, проректор по научной работе КНУ им. Ж. Баласагына.

Редколлегия:

Асипова Н.А. – доктор педагогических наук, профессор;
Борубаев А. А. – академик НАН КР, доктор физико-математических наук, профессор;
Ботобеков А. – доктор экономических наук, профессор;
Галиева З. И. – доктор исторических наук, профессор;
Ишекеев Н. – чл.-корр. НАН КР, доктор педагогических наук, профессор;
Карабаев С. О. – доктор химических наук, профессор;
Мамбетакунов Э. – чл.-корр НАН КР, доктор педагогических наук, профессор;
Маразыков Т.С. - доктор филологических наук, профессор;
Саякбаева А. А. – доктор экономических наук, профессор;
Сманалиев К. М. – доктор юридических наук, профессор;
Тиллебаев С. А. – доктор филологических наук, профессор;
Чыманов Ж. А. – доктор педагогических наук, профессор;
Шамшиев А.Б. – кандидат биологических наук, доцент;

Зарубежные члены редакционной коллегии:

Анисимов А. П. - доктор юридических наук, профессор, Донский государственный технический университет;
Ахунбаев А. – зав. сектором исследования стран Евразийского банка развития (Dr.PhD);
Бердибаева С. К. - доктор психологических наук, профессор, КазНУ им.аль-Фараби;
Бешимов Р. Б. – д-р физ-мат. наук., профессор, Национальный университет Узбекистана им. М. Улугбека;
Бородкин Л. И. – доктор исторических наук, профессор, МГУ им. М.В Ломоносова, чл.-корр. РАЕН;
Буркитбаев М. М. - доктор химических наук, профессор, КазНУ им.аль-Фараби;
Ковальская Л. А. - доктор биологических наук, зав. лаб. ВНИ и ТИБП, г. Щелково, Моск. обл.;
Козлов К. Л. – д-р физ.-мат.наук, проф. МГУ им. М. В. Ломоносова;
Мусурманов Р. К. - Проректор по методологии и контролю качества образования Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека;
Перегудин С. И. – д-р физ.-мат. наук, проф. Санкт-Петербургского государственного университета;
Садовничий Ю. В. – д-р физ.-мат. наук, проф. МГУ им. М. В. Ломоносова;
Сманов Б. – академик НАН РК, д-р педагогич. наук, проф.

Редакционно-издательский отдел КНУ:

Шакирова К.К. – доктор экономических наук, зав. отделом РИО КНУ им. Ж. Баласагына;
Даровских Н. М. – редактор;
Рашитова А.Ж. – главный специалист.

Editorial Board of the Journal "Vestnik of Kyrgyz National University named after J. Balasagyn"

Editor in chief

Chontoev D.T. – doctor of geographical sciences, professor, rector of Kyrgyz National University named after J. Balasagyn.

Deputy editor in chief

Kamchybek uulu Myrzabek – candidate of psychological sciences, associate professor, vice-rector for research of Kyrgyz National University named after J. Balasagyn.

Editorial Board

Asipova N.A. – doctor of pedagogical sciences, professor;
Borubaev A.A. – academician of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, doctor of physical and mathematical sciences, professor;
Botobekov A. – doctor of economic sciences, professor;
Galieva Z.I. – doctor of historical sciences, professor;
Ishekeev N. – corresponding member of the NAS KR, doctor of pedagogical sciences, professor;
Karabaev S.O. – doctor of chemical sciences, professor;
Mambetakunov E. – corresponding member of the NAS KR, doctor of pedagogical sciences, professor;
Marazykov T.S. – doctor of philological sciences, professor;
Sayakbaeva A.A. – doctor of economic sciences, professor;
Smanaliev K.M. – doctor of juridical sciences, professor;
Tillebaev S.A. – doctor of philological sciences, professor;
Chymanov Zh.A. – doctor of pedagogical sciences, professor;
Shamshiev A.B. – candidate of biological sciences, associate professor.

Foreign Members of the Editorial Board

Anisimov A.P. – doctor of juridical sciences, professor, Don state technical university;
Akhunbaev A. – head of the country research sector, Eurasian Development Bank (Dr.PhD);
Berdibaeva S.K. – doctor of psychological sciences, professor, Al-Farabi Kazakh National University;
Beshimov R.B. – doctor of physical and mathematical sciences, professor, National University of Uzbekistan named after M. Ulugbek;
Borodkin L.I. – doctor of historical sciences, professor, M.V. Lomonosov Moscow State University, corresponding member of the RAoNS;
Burkitbaev M.M. – doctor of chemical sciences, professor, al-Farabi Kazakh National University;
Kovalskaya L.A. – doctor of biological sciences, Head of Laboratory, All-Russian Scientific Research Institute of Biotechnology and Plant Breeding (ARSRIoTaBoFeB), Shchyolkovo, Moscow region;
Kozlov K.L. – doctor of physical and mathematical sciences, professor, Lomonosov Moscow State University;
Musurmanov R.K. – vice-rector for methodology and quality assurance in education, National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek;
Peregudin S.I. – doctor of physical and mathematical sciences, professor, Saint Petersburg State University;
Sadovnichy Yu.V. – doctor of physical and mathematical sciences, professor, Lomonosov Moscow State University;
Smanov B. – Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, doctor of pedagogical sciences, professor.

Editorial and Publishing Department of KNU Jusup Balasagyn

Shakirova K.K. – doctor of economic sciences, Head of the editorial and Publishing Department of KNU Jusup Balasagyn;
Darovskikh N.M. – editor;
Rashitova A.Zh. – chief specialist.

Тарых жана чөлкөм таануу институтунун
Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнө эмгек
сиңирген кызматкери,
“Даңк” медалынын ээси,
тарых илимдеринин доктору, профессор
Өмүрбеков Токторбек Наматбекович (1955-2019жж.)

Асипбаева Майрамкүл
Ж.Баласагын атындагы КУУ, тарых жана чөлкөм таануу институту, Азия жана Африка өлкөлөрүнүн тарыхы кафедрасынын башчысы тарых илимдеринин кандидаты, доцент

УСТАТЫМ ТОКТОРБЕК НАМАТБЕКОВИЧ – ЗАЛКАР ИЛИМПОЗ ЖАНА УЛУУ ПЕДАГОГ

Адамдын дарамети, аракети, кыйындыгы, мыктылыгы жана улуулугу убакыт өткөн сайын улам даанарак байкалып, аралык алыстаган сайын баа-баркы билинээрин тарых өзү тастыктап келет. Тарых илимине опол тоодой эмгегин сиңирген Токторбек Наматбековичтин алыстан атын атасак кадимки эле бир киши, катардагы профессор. А бирок, анын көзү тирүүсүндөгү көп кырдуу ишмердигине тереңирээк сүңгүсөк, анын асыл касиеттери арбын анык чоң аалым, чебер устат, кылдат тарбиячы экендигине ынанабыз. Токторбек Наматбековичтин кесипкөйлүгү, адамгерчилик касиеттери аны унуткарбай, анын ысмын жылдар өтсө да ар дайым эскерип, эстеп жүрүүбүзгө себеп болууда десем жаңылышпайм.

Токторбек Наматбековичтин өтөлгөлүү өмүрү университеттин, тарых институтунун тарыхы менен тамырлаш десек жарашат. Ал дээрлик 41 жыл, 1978-2019-жылдарда Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетте үзүрлүү эмгектенди.

Т.Н.Өмүрбеков 1955-жылы 27-мартта Нарын областынын Ат-Башы районундагы Кара-Суу айылында туулган. Атасы Өмүрбеков Наматбек жаш кезинде Коммунизм колхозунда бухгалтер, апасы Орозобекова Күлүмбүбү колхозчу болуп эмгектенишип, тогуз баланы татыктуу тарбиялап, эрезеге жеткиришкен. Агайыбыз 1962-1972-жж. Кара-Суу орто мектебинде дилгирлик менен окуп, бала кезинен тарыхка кызыгуусу артып, өмүрү өткүчө кыргыз тарыхына кызмат кылып келди. Тилекке каршы, 2019-жылы 30-июлда 64 жашында, акылы толуп-ташып, дарамети ашып, тарых илимине дагы далай изилдөөлөрдү жүргүзүп, илимий куржунду толтураар кезинде Бишкек калаасында акка моюн сунду.

Токторбек агайыбыз орто мектепти аяктагандан кийин эмгек жолун алгач 1972-1973-жылдары Фрунзе шарындагы кондитердик фабрикада жумушчу болуп эмгектенүү менен баштаган экен.

1973-жылдын 1-сентябрдан тартып 1978-жылдын 20-июлга чейин Кыргыз мамлекеттик университетинин тарых факультетинде окуп, артыкчылык диплому менен окууну аяктаган. Студент кезинде эле факультеттин студенттик илимий конференцияларга жана коомдук иш чараларга активдүү катышып университеттин жана райком комсомолдун грамоталары менен, Кыргыз ССРнин Лениндик коммунисттик жаштар союзунун жана эл агартуу министрлигинин дипломдору менен сыйланган. Ушул жылдары Т.Н.Өмүрбековдун республикалык газеталарга "Советтик Кыргызстан", "Ленинчи жаш" газеталарына бир нече макалалары жарыяланган.

1978-жылы КМУ (КУУ) тарых факультетин артыкчылык диплому менен бүтүрүп, СССР тарыхы кафедрасына окутуучулук кызматына калтырылган.

1978-1987-жылдары аталган кафедрада окутуучу, 1988-1991-жж. ага окутуучу, 1992-2000-жж. доцент болуп эмгектенген. 2000-ж. сентябрдан тартып өмүрүнүн аягына чейин Азия жана Африка өлкөлөрүнүн тарыхы кафедрасынын профессору кызматында эмгектенди.

1994-2000-жылдары Азия жана Африка өлкөлөрүнүн тарыхы кафедрасынын башчысы кызматында үзүрлүү иштеген.

2001-ж. (январь)-2008-ж (март) КУУ тарых факультетинин деканы болуп ийгиликтүү эмгектенди.

2006-ж. сентябрь – ноябрь айларында КУУнин окуу иштери боюнча проректорунун милдетин аткарган.

2006-ж. июнь – август айларында КУУ нин кабыл алуу комиссиясынын жооптуу катчысы милдети жүктөлгөн.

2008-ж. апрель – 2009-ж. март айларында КУУнин Ж. Баласагын илимий-билим борборунун директору болуп иштеген (профессор кызматына айкалыштыра) [1].

Ж.Баласагын атындагы КУУнун тарых жана чөлкөм таануу институтунун Азия жана Африка өлкөлөрүнүн тарыхы кафедрасынын профессору кызматында кыйла окуу, методикалык, илимий жана тарбиялык иштерди аткарууга олуттуу салым кошкон:

- Декан кезинде (2001-2008-жж.) факультеттеги мурдагы 4 кафедраны 7 кафедрага көбөйткөн, студенттердин саны 430 тан 750 ге (күндүзгү бөлүм) жеткен, сырттан окугандарды кошкондо 1000 ден ашкан, окутуучулардын, УВП саны 40 тан 70 ге таяган.
- 2002-2004 - жж. анын жетекчилиги астында ”Тарых” жана “Чөлкөм таануу”, “Архив таануу”, “Музей иши” адистиктери боюнча жогорку кесиптик билим берүүнүн Мамлекеттик 7 стандарты иштелип чыккан (бакалавр, толук жогорку билим – адис, магистирлиги).
- 2002-ж. КУУда Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн Борбору уюшулган (248 аудит.).
- 2006-ж. КУУнин музейинин илимий концепциясын иштеп чыккан жана заманбап жаңы музей ачылган (144 аудит.).
- 2008-жылдын май-сентябрда Ж. Баласагындын илимий билим борбору ачылган. (348 аудит.) жана ошол жылы сентябрь – ноябрь айында КУУнин бардык факультеттеринин I курсунун студенттери үчүн экскурсиялар жана лекциялар профессор Т.Н. Өмүрбеков тарабынан уюштурулган.
- 2001-2006-жж. демөөрчүлөрдүн каржысына студенттердин археологиялык экспедициялары уюштурулган.
- 2001-2004-ж. (4 ирет 100 миң сомдон = 400 миң сом) А.Салымбеков каржылаган- Кошой-Коргон музейи ачылып, аны агайдын аракети менен 2005-2006-ж. ЮНЕСКО каржылап берген.
- 2007-ж. Саймалы-Ташты изилдөө үчүн Фиаккони – Италиянын ардактуу консулу 5 миң доллар каражат бөлгөн.
- КУУ Жарчысы - Тарых, археология, этнология сериясы – 4 жолу чыгарылды, 1 факультеттин илимий макалаларынын жыйнагы, демөөрчүлөрдүн каражатына басылып чыккан (Салымбеков А.М., Сооронбаев Д.С., ЮНЕСКО ж.б.).
- 2001-2007-жж. демөөрчүлөрдүн эсебинен айына 10 студентке стипендия берилип турган (Салымбеков А.М.).
- 2007-ж. октябрда демөөрчүлөрдүн каражатына Кошой-Коргон, Таш-Рабатка окутуучулар менен студенттердин экспедициясы уюштурулган (Сооронбаев Д.С.).
- 2004-2007-ж. демөөрчүлөрдүн колдоосу менен 2 ири илимий конференция уюшулду. (150 миң сом)
- 2001-2008-жж. Т.Н.Өмүрбековдун демилгеси менен факультеттин профессор – окутуучуларынын 25 окуу – методикалык куралдары басылды.
- 2003-2003-ж. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгынын алкагында 7 Эл аралык симпозиум, конференцияларды уюштурууга активдүү катышкан. Ошондой эле 20 дай китепти редакциялаган, теле-радио берүүлөрдү интервьюлар берилген. Мезгилдүү басма сөздө көптөгөн макалаларды жарыяланган.
- Манас – 1000, Ош – 3000 дин 1916 – ж. көтөрүлүштүн 95 жылдыгы иш чараларына активдүү катышкан.

- 2012-жылы КУУ нин 80 жылдыгына карата басууга даярдалган 5 көлөмдүү жана чакан китептерди ректордун сунушу боюнча редакциялоого жигердүү катышкан.
- КУУ нин базасында өткөн ири илимий конференцияларда ректораттын сунушуна ылайык баяндамаларды жасаган (Курманжан датка, Шабдан баатыр, Атаке баатыр ж.б.)
- КР Президентине караштуу тарых илимин өнүктүрүү боюнча комиссиянын мүчөсү катары Т.Н. Өмүрбеков тарабынан кыйла коомдук иштер уюштурулган жана ишке ашкан.

Агайыбыздын илимий ишмердүүлүгү тууралуу айта кетсем, 1986-ж. сентябрда "Участие нородностей Семиречья в национально-освободительном движении в начале XX века (1900-1917гг.)" деген темада кандидаттык диссертациясын Казакстан мамлекеттик университетинин атайын кенешинде ийгиликтүү жактаган.

2004-жылы Кыргыз Республикасынын УИА, ТИ «Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду (XIX кылымдын ортосу - XX кылымдын башы)» - деп аталган доктордук диссертациясын ийгиликтүү жактап, Кыргызстандын тарыхындагы инсантаануу багытына чыйыр салган алгачкы окумуштуу болуп калды.

Албетте, агайыбыздын чыгармачыл эмгеги текке кеткен жок. Башкасын айтпаганда да профессор Т.Н. Өмүрбеков дээрлик 40 жылдан ашык созулган илимий-педагогдук ишмердигинин алкагында кафедранын, факультеттин окутуу, окуу-методикалык, илимий жана тарбиялык иштери туура нукка түшүп, барган сайын мазмуну мезгил талабына шайкеш байып отурду. Республиканын, коомдун муктаждыгына ылайык миңдеген жогорку билимдүү кесипкөй тарыхчыларды даярдоодо Т.Н. Өмүрбеков ат көтөргүс жүк көтөргөнү да шексиз.

Дал ушул максатта эң зарыл окуу китептерин, усулдук колдонмолорду, жогорку квалификациялуу адистерди камдоого, кафедранын профессордук-окутуучулар курамын чыңдоого, сапатын жакшыртууга айрыкча басым жасап келгени белгилүү. Алсак, агайдын жетекчилиги астында ондогон аспиранттар тарбияланып, анын ичинен 10 кандидаттык диссертация проф. Т.Н. Өмүрбековдун илимий жетекчилиги астында корголгон:

- Шейшеканов Т.Б. 1916-жылдагы Ысык-Көл өрөөнүндөгү улуттук- боштондук көтөрүлүш: өбөлгөлөрү, өзгөчөлүктөрү жана жол башчылары., 2004-ж.,
- Асантурова Т.А. "История формирования, деятельность и эволюция общественных организаций и политических партий современном Кыргызстане (1991-2005-гг), 2008-жыл;
- Жусупова М. "Төрөкул Айтматов-коомдук, саясий жана мамлекеттик ишмер", 2010-жыл;
- Токобаева Г. "Ички Теңир-Тоолук кыргыздардын коомдук-саясий турмушундагы жана көз каранды эместик үчүн күрөшүндөгү чыгаан инсандардын ролу XIX к.орто чени-XX к. башы", 2010-жыл;
- Жумалиева С.Ч. "Кыргызстандагы улуттук-маданий борборлордун тарыхы жана ишмердүүлүгү", 2012-жыл;
- Асипбаева М.Б. "XIX кылымдын аягы- XX кылымдын башындагы Түндүк Кыргызстандагы агартуунун абалы ", 2013-жыл;
- Каулбекова Р.А. XIX кылымда Кыргызстандагы коомдук-саясий ой-пикирдин өнүгүшүндөгү Арстанбек Буйлаш уулунун ээлеген орду, 2015-жыл;
- Шатилов О.П. "История города Талас и русских селений Таласской долины (вторая половина XIX в.конец XX в.", 2016-жыл;
- Эрдолотова Н.Н. «Султан Ибраимов - мамлекеттик жана саясий ишмер.2019-жыл;
- Алымкожоев О.Ж. "Орусиялык археолог Ю. С. Худяковдун кыргыз таанууга кошкон салымы", 2022-жыл.

Агайыбыз илим чөйрөсүнө баш багып келген ар бир жаш окумуштуу менен убактысын, күчүн, көз майын аябай иштеп, караңгыдагы жол чырак сыяктуу, болгон акылын айтып, жол көрсөтүп, тажрыйбасы менен бөлүшүп келген.

Профессор Т.Н. Өмүрбеков окуу процессинин сапатын арттырууга да айрыкча басым жасаган, өзү бул өңүттө өзгөлөргө үлгү болууга умтулган. Маселен, Борбордук Азия ээлдеринин тарыхы, Байыркы Чыгыштын тарыхы боюнча окуган дарстары мазмунунун тереңдиги, уккулуктуулугу менен кескин өзгөчөлөнүп угуучуну өзүнө тартып тураар эле. Адатта аалымдын сабактары ой толгоолорунун оригиналдуулугу, кенендиги, тыянактарынын тактыгы менен кызыгууну арттыра алчу. Анан калса агай аспиранттарына, студенттерге ар дайым камкордук көрүп, ак дилден чын пейили менен көмөк көрсөтчү, аларга абдан аяр мамиле кылчу. Андай астейдил мамилени кафедрасында жаңыдан иштей баштаган жаш окутуучулардан, улгайган курактагы кесиптештеринен да талап кылганына далай жолу өзүбүз күбө болгон элек.

КУУнун калайыкка жакшы таанымал окумуштуусу, профессору Т.Н. Өмүрбеков Кыргызстан эгемендик алгандан кийинки тарых илиминин калыптанышына, инсан таануу багытынын өсүп-өнүгүшүнө бараандуу салым кошту [2]. Агайдын кыргыз тарыхнаамсында алгачкы жолу Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду комплекстүү изилденген. Архивдик жана башка жазуу булактарын, элдик оозеки тарых-санжыранын маалыматтарын объективдүү анализдөө аркылуу тарыхий инсандарга илимий баа берген. Мында, бай тарыхый так даректердин негизинде Ормон хандын өз алдынча кыргыз хандыгын түзүү боюнча мамлекеттик ишмердиги ачылган, Ажыбек баатырдын Кыргызстандын чек арасын коргоо үчүн күрөштөгү ролу такталып даана көрсөтүлгөн. Логикалык жактан ырааттуу түрдө Боромбай, Жантай, Жангарач бийдин аймак Россияга кошулаардын алдындагы жана кошуулуу учурундагы көп кырдуу коомдук-саясий ишмердигин иликтеген. Алымбек датка, Алымкул аталыктын Кокон хандыгынын саясий турмушуна, орчундуу окуяларга катышуусун анализдеген. Өз элинин улуттук кызыкчылыктарын коргоо боюнча Курманжан датканын үзүрлүү эмгегине сереп салган. Шабдан баатырдын дooруна, ар тараптуу ишмердигинин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнө, дипломатиялык өнөрүнө өзгөчө көңүл бөлгөн [3]. Кийинки эмгектеринде чыгаан инсандар: Мухаммед Кыргыз, Кубат бий, Эсенгул баатыр, Атаке баатыр [4], Бердике баатыр, Садыр баатыр, Жайыл баатыр ж.б. өтөлгөлүү өмүрүнө, эрдиктерине басым жасаган [5]. Ал эми кандидаттык диссертациясында 1916-жылкы көтөрүлүшкө Жети – Суу элдеринин катышуусу ар тараптан иликтенген [6]. Кыргыздардын улуттук-боштондук кыймылын мезгилдин талабына ылайык жаңыча изилдеп бир топ эмгектерди жарыялаган [7].

Профессор Т.Н. Өмүрбеков айрым бир маселени гана изилдөө менен чектелбеген көп кырдуу окумуштуу болчу. Алсак анын илимий иликтөө иши көп багытты өз ичине камтыганы илимий коомчулукка жакшы дайын. Агайдын 200дөн ашуун илимий, окуу-усулдук иштери бар, анын ичинде 10 монография, 20дан ашуун окуу китептери менен окуу-усулдук куралдарын жазган, алардын үчөө орто мектептердин 6,7,8 класстары үчүн «Кыргызстан тарыхы» кыргыз, орус, өзбек тилдеринде [8], бирөө ЖОЖ үчүн окуу [9] китептери. Ошондой эле орто мектептердин 6,7,8 класстары үчүн «Кыргызстан тарыхы» сабагынын, ошондой эле «Байыркы Дүйнө тарыхынын» типтүү программаларын иштеп чыккан. «Тарых», «Архив таануу», «Чөлкөм таануу» адистиктери, багыттары боюнча жогорку кесиптик билим берүүнүн, магистратуранын Мамлекеттик стандарттарын даярдаган жумушчу топту 2002 – 2003-жж. жетектеген.

Жогорудагы сиңирген эмгектери үчүн көрүнүктүү устатыбыз, 1995-жылы "Манас эпосуна 1000 жыл" медалы, 1999-жылы “Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнүн

мыктысы" төш белгиси, 2011-жылы Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкери, 2016-жылы "Даңк" медалы менен сыйланган. 1995-жылы "Кыргыз Тарых Коому" эл аралык коомдук бирикмесинин (мурдагы Кыргызстан Тарыхчылар Жамаатынын) Белек Солтоноев наамындагы сыйлыгынын ээси, Талас мамлекеттик университетинин ардактуу профессору (2011-ж.), С.Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинин ардактуу профессору (2018-ж.) наамдарына ээ болгон. Мындай ийгиликтерге агайыбыз талыкпаган ак эмгеги, маңдай тери, элде жок иштермандыгы менен жетти деп сыймык менен баса белгилемекчимин.

Тарых илиминин калыптанышында жана өсүп-өнүгүүсүндө окумуштуу Т.Н. Өмүрбековдун эмгеги зор. Устатыбыздын педагогикалык ишмердүүлүгү, талыкпаган эмгеги, кыргыз тарых илимине кошкон көп кырдуу салымы өтө чоң экендиги талашсыз.

Т И Р К Е М Е

1. Ж.Баласагын атындагы КУУ архиви. Т.Н.Өмүрбековдун өздүк делосу. Ф.869.опись № 3.

2. Өмүрбеков Т.Н. «Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду (XIX кылымдын ортосу - XX кылымдын башы)». Адистиги: 07.00.02.- Ата мекендин тарыхы. Тарых илимдеринин доктору окмуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертациясынын авторефераты. Бишкек, 2004.

3. Өмүрбеков Т.Н. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду (XIX к. ортосу - XX к. башы).- Б.: Бийиктик, 2003. -288 бет.

4. Өмүрбеков Т.Н. Атаке баатыр баяны. – Б.: Бийиктик, 2005. -160 бет.

5. Өмүрбеков Т.Н. Кыргыз тарыхы: улуу инсандары. Бишкек, «Турар» басмасы, 2018. - 446 бет; Эл башылар, эрендер жана эл тарыхы. – Б.: Макспринт, 2014. 227-бет;

6. Өмүрбеков Т.Н. Участие народностей Семиречья в национально-освободительном движении в начале XX в.:(1900-1917 гг.) Дисс.на соиск.уч.ст.канд.ист.наук. – Алма-Ата, 1986. – 218 с.

7. Өмүрбеков Т.Н. Кыргызстандагы 1916-жылкы улуттук-боштондук көтөрүлүш. Бишкек, 2016. -198 бет.

8. Кыргызстандын тарыхы. ОМ. 7-классы үчүн окуу китеби. Экинчи басылышы. Б., 2002; Кыргызстан тарыхы. ОМ 8-классы үчүн окуу китеби. Кайра иштелип, толукталып, экинчи басылышы. Б., 2003., Киргизлар ва Киргизистон тарихи. Өзбек тилинде. Орто мектептин 6-классы үчүн окуу китеби. - Б., 2004.; Киргизистон тарихи. Өзбек тилинде. Орто мектептин 7-классы үчүн окуу китеби. - Б., 2004.; Киргизистон тарихи. Өзбек тилинде. Орто мектептин 8-классы үчүн окуу китеби. - Б., 2004; История кыргызов и Кыргызстана (с древн. вр. до нач. IX в.н.э.): Нач. курс: Учеб. для 6 кл. сред. шк. Б.: Учкун, 2004; История Кыргызстана. Учебник для 7 класса средней школы. Издание дополненное. – Б., 2005; История Кыргызстана. Учебник для 8 класса средней школы. Издание дополненное. Б., 2005.

9. Кыргызстан тарыхы. ЖОЖ үчүн окуу китеби.- Б.: Макспринт, 2011. - 330 бет.

Молдокасымов Кыяс Сатарович
КР Маданиятына эмгек сиңирген ишмер,
КР Президенттик Аппаратына караштуу “Мурас” Фондунун төрагасы

АГАЙЫМ ТУУРАЛУУ АЛГЫ СӨЗ

Эң жакын адамың, жашоондо өзгөчө таасир эткен агайың тууралуу эскерүү азаптын-азабы экен. Агайыбыздан айрылганыбызга алты жыл болду. Ар убак кеңешин айткан, жолукканда чер жазыша баарлашкан, тарыхка байланыштуубу же жеке турмуш тууралуубу акыл-насаатын айтып турчу агайыбыз алты жылдан бери арабызда жок. Анын элеси, берген тарбиясы, адамдык улуу сапаты биз үчүн түбөлүк сабак болуп, элеси жүрөгүбүздүн түпкүрүнөн түбөлүк орун алып жашай бермекчи.

Биз сыймыктануу менен эскерип жаткан агайыбыз - Өмүрбеков Токторбек Наматбекович менин жашоомо өзгөчө таасир эткен, керек болсо бурулуш жасоого жол көргөзгөн мыкты адам эле. Балким ошондон уламбы, дүйнөдөн көзү өтөөргө саналуу күндөр калганда, ага көзү жетип, жүрөгү алдын-ала сезгендей, каза болуп калса алгачкы кабарды кимдерге айтаарды алдын-ала тизмелеп, анын баш сабына менин ысмымды да жазып, телефонумду да белгилеп, ал турсун акыркы сапарга узатууда жыйынды алып барчулардын, сүйлөй тургандардын бири катары да атайын баракка жазып калтырыптыр. Эсил кайран агайым, эстүү жан элеңиз, жаныңыз ооруп, кыйналып турган учуруңузда акыркы сапарга узатуу кандай болоорунан бери ойлонуп, ага алдын-ала камданганыңызды алакандай кагаздан окуп, жакын адамдарыңыз бир эңшерилип алдык.

Мына эми 27-март туулган күнүңүзгө карата, болгондо да 70 жылдык маарекеңизди белгилеп, Сиз өмүр бою эмгектенген, катардагы мугалимден илимдин доктору, профессор, факультеттин деканы, Улуттук университетинин окуу иштери боюнча проректорлугуна чейин чыйыр жолду басып өткөн Тарых жана чөлкөм таануу институтунун жамааты, бирге иштеген кесиптештериңиз, пикирлештериңиз, шакирттериңиз сиз тууралуу алгачкы эскерүү илимий жыйынын өткөрүп, китеп даярдап чыгарганы жатабыз. Бирок ал жыйында сиз болбойсуз, жаркын элесиңиз гана болмокчу. Ал жыйында сиздин көзүңүз барда айтылбаган, сиз укпай калган жылуу сөздөр, мактоолор айтылат. Көрсө аралашып жүргөндө сараңдык кылып айтылбаган жакшы сөздөр адамдын көзү өткөндө гана айтылганы кандай өкүнүчтүү экенине дагы бир ирет аргасыз күбө болгону турабыз.

Токторбек агай, сиз 1978-жылы КМУнун (азыркы КУУ) Тарых факультетин артыкчылык дипломду менен аяктап, факультетке жаш мугалим болуп эмгек жолуңузду жаңы баштаган кездери, 1980-жылы биз 1-курска кабыл алынып, СССРдин тарыхы боюнча семинардык сабакты сиз бере баштадыңыз. Сиздин жаштарга, өзгөчө айылдык балдарга жакшы мамиле жасап, насаатыңызды айтып, сабакты өтө кызыктуу жана жандуу өтүшүңүз менен биздин эң жакын агайыбызга айландыңыз. Семинардык сабакка кандай даярдануу керектигин түшүндүрүп, түшүнбөй калган жерлерибизди өзүңүз айтып берип, сабакка болгон кызыгуубузду арттырдыңыз. “Орус правдасынан” башталган орошон темалар аркылуу биз тарыхты тереңдеп окуп, ой-чабытыбыз кеңейди. Жакшы жоопторубузду мактап шыктандырдыңыз, көңүлүбүздү көтөрдүңүз. Орто мугалим өз сабагын жакшы өтөт. Жакшы мугалим өз сабагын мыкты түшүндүрөт. Эң мыкты мугалим студенттерди шыктандырып, келечегине туура багыт берээри айтылып келет. Сиз сабакты жакшы гана түшүндүрбөй, ар дайым бизди шыктандырып тургандыгыңыз менен өзгөлөрдөн айырмаланып турчусуз. Көп агай-эжекелерден сабак алдык, бирок арасынан мыктылыгы менен айырмаланган саналуу эле агайларыбыз болду. Ошондой мыкты агайлардын сап башында сиз турасыз. Сиздин

адамдык, мугалимдик мыкты сапаттарыңызды көрүп, сиздей болууга умтулдук. Ошол өткөн кылымдын 80-жылы башталган сый-урматыбыз сизди арабыздан шум ажал алып кеткенге чейин дээрлик 40 жылга жакын уланды. Сабактан сырткары жатаканага келип, бөлмөбүздө комузду колго алып төккөн ырларыңыз, айткан насааттарыңызды угуп тарбияландык, адам катары калыптандык.

Маркум Токторбек Наматбековичтин баалуу кеңеши менин турмушумду жаңы нукка бурганын ар дайым айтып келем. Бул эскерүү макаламда да аны баса белгилегим келет. 1985-жылы аталган университеттин Тарых факультетин артыкчылык диплому менен аяктап, Эл агартуу министрлигинин жолдомосу менен КМУнун КПСС тарыхы кафедрасында стажер-окутуучу болуп эмгек жолумду баштадым. Бир жылдан соң бул кафедрада Коммунисттик партиянын тарыхы боюнча тема алып, мугалим болуп калмакмын. Бирок бир күнү Токторбек агай кафедрасына чакырып: “Ташкентте Өзбекстандын көрүнүктүү тарыхчысы, профессор Хамид Зияев кыргыздан шакирт даярдап берсем деп бизге кайрылып жатат. КПССтин тарыхына караганда Ата Мекендин тарыхы кызыктуу эмеспи, сен биздин кафедра аркылуу аспирантурага тапшыр да Хамид Зияевичти жетекчи кылып, Ташкенттин, Алматынын, Москва, Ленинграддын архивдеринде иштеп, жаңы багыттагы изилдөөңдү баштабайсыңбы” – деген кеңешин айтты. Агайдын бул кеңеши менин турмушумдагы өтө баалуу кеңеш болуп, жашоомдо бурулуш жасады. Эгер агайдын мындай кеңеши болбогондо анда мен “КПСС тарыхы жаштарды коммунисттик тарбиялоодогу орду жана ролу” деген темада изилдөө ишимди бекиттирип, жашоомду андан ары кылдыратмакмын. 1986-жылы аспирантурага орун болбой, Токторбек агайдын жардамы менен Тарых факультетиндеги Совет дооруна чейинки СССР тарыхы кафедрасында ага-лаборант болуп бир жыл иштеп, кийинки жылы аспирантурага тапшырууга туура келди. Алган маянам да аз. Агайым бул маяна менен кыйналасың деп кечки даярдоо бөлүмүндө өзү өтчү сабагын мага берип, ал жерден да кошумча айлык алып, шаардагы жашоомо өп-чап жетип иштеп жүрдүм.

1987-жылы аспирантурага өтүп, Ташкенге илимий сапарым башталды. Илимий жетекчим, профессор Хамид Зияевич кыргыздарга өзгөчө жан тарткан, кыргызстандык белгилүү окумуштуулар Анварбек Хасанов, келечектеги устатым Кушбек Үсөнбаев, Курмангалый Каракеев, Өмүркул Караевдер менен жакшы мамиледеги абройлуу окумуштуулардын бири эле. Ал ар дайым 2-Дүйнөлүк согушта өз өмүрүн сактап калган кыргыздын чыгаан кызы, профессор Рафа Айдарбекованы көп эскерээр эле. Анткени кан күйгөн майданда оор жаракат алып, ага Кара-Кыргыз автономиялуу облусунун Ревкомунун төрагасы Иманаалы Айдарбековдун кызы Рафа Айдарбекова эки жолу татаал операция жасап өмүрүн сактап калганын ар убак эстеп, Бишкекке келгенде ага жолугууга көп жолу аракет кылып, бирок жолуга албай калганына өкүнөөр эле. Токторбек агайым тааныштырган Хамид Зияевич Өзбекстандын Мамлекеттик борбордук архивинде кыргыздар тууралуу, элибизден чыккан чыгаан инсандар Алымбек датка, Курманжан датка, Алымкул аталык, Молдо Исхак (Полот хан), Байтик, Шабдан баатырлар жана башкалар тууралуу архивдик документтер көп экенин, алар тууралуу Кыргызстанда кеңири изилдөө болбогонун айтып, архивге болгон кызыгуумду арттырган. Ошондой эле кыргыздар баатыр эл болгонун, отурукташкан өзбек, тажик элдерин сырткы душмандардан коргоп калууга өзгөчө салым кошконун, керек болсо Кокон хандыгын кыргыздар сактап калып, башкарганын кулагыма куйар эле. Тарых факультетинде укпаган, окубаган маалыматтарды айтып, багыт берчү. Мына ошондон тартып Ташкенттин архивинде эргүү менен эмгектенип, көптөгөн жаңы маалыматтарга туш боло баштадым. Тапкан маалыматтарым тууралуу Ташкенттеги Чыгыш таануу институтунда аспирантурада окуп, Аспиранттар үйүндө бирге жашаган кесиптешим Тынчтыкбек

Чоротегин менен бөлүшүп, баарлашчумун. Ал жаңы тапкан маалыматтарың тууралуу жазып, гезит-журналдарга жарыяла деген кеңешин айтаар эле. Же оңдуу макала жазганды билбейм. Акырындап макала жазганды үйрөнүүгө туура келди. Жазган макалаларым “Ленинчил жаш”, Кыргыз маданияты”, Советтик Кыргызстан гезиттерине, Ала-Too журналдарына байма-бай басыла баштады. Ал учурда аталган гезиттердин нускасы 200-300 миңге, Ала-Тоо журналы 70 миңге жетчү. Ошентип тарыхчылык кесипке кызыгуум артып, ал менен кошо жазганды үйрөнүп журналисттик кесип да өзүнө тарта баштады. Ар бир жарык көргөн макаламды Токторбек агай калтырбай окуп, баалуу кеңештерин берип, багыттап турчу. Ал учурда тарыхчылардын көпчүлүгү жакшы макала жазгандан аксачу. Саналуу гана тарыхчылар гезит-журналдарга жазып, окурмандардын кадыр-баркына ээ болушкан мезгил эле. Москвадан башталган Кайра куруунун илеби тарыхчыларды да өзүнө тартып, демократиялык багытка жетелей баштады.

Кыргыз тарыхын жаңы көз карашта изилдейли, актай жерлерин толуктайлы, мектептер менен ЖОЖдордо Ата Мекен тарыхын окуталы деген аракеттин тегерегинде Кыргызстан Жаш тарыхчылар жамаатын түзөлү деген демилге менен чыгууга туура келди. Анын башатында Тынчтыкбек Чоротегин, Адыл Кожобаев, Айдарбек Көчкүнов, Дөөлөтбек Сапаралиев сыяктуу тарыхчылар менен бирге туруп, ага Токторбек агайыбыз да активдүү аралашты. Кушбек Үсөнбаев, Өмүркул Караев агайларыбыз баалуу кеңештерин беришип, тарыхты жаңыча жазууга активдүү киришти. Мектептерде, ЖОЖдордо Кыргыз тарыхы окутулсун деп атайын программа даярдап, Билим жана Илим министрлигин макулдатып, буйругун чыгартууга жетиштик. Жаңы программа менен тарыхты окутууга киришкенде окуу китептер да жок эле. Ошентип окуу китептерди жазуу маселеси курч коюлуп, ага Токторбек Өмүрбеков агай менен Тынчтыкбек Чоротегин авторлош болуп батыл киришти. Биз улам-улам коштоп, жаңы окуу китептер жазылып жатат деп айтып, басылмаларга да жазып турдук. Кийин Токторбек агай: “Сен улам бизди окуу китептерин жазып жатат деп гезиттерге жаза берип, уят болуп калбайлык деп чымыркана отуруп, окуу китептерин жазууну эртелетүүгө аргасыз болдук” – деп көп айтаар эле. Натыйжада 6-8-класстар үчүн окуу китептери тездик менен жазылып, миңдеген нускада басылып, башка тилдерге да которулуп, көп нускада улам-улам басылып жатты. Өлкөдөгү ар бир окуучу агайдын авторлошо жазган окуу китептери аркылуу тарыхты терең үйрөнүп, мекенчилдикке тарбияланып келет. Бул иште да агайдын эмгеги өтө зор болду.

Токторбек агайдын дагы бир артыкчылыгы ал мыкты уюштуруучу эле. 1995-жылы “Манас” эпосунун 1000 жылдыгын белгилөөнүн алдында илимий-пропагандалык ишти жүргүзүү үчүн “Мурас” фонду түзүлдү. Анын жетекчилигине кыргыздын дагы бир мыкты окумуштуусу Аблабек Асанканов дайындалып, Токторбек агай орун басарлыкка бекиди. Эки агайыбыз эриш-аркак эмгектенишип көптөгөн илимий, илимий-популярлуу китептерди даярдатып, басмадан чыгарышты. Республикалык, эларалык эчендеген илимий-практикалык конференцияларды жогорку деңгээлде өткөрүштү. Ага катышуу үчүн көптөгөн окумуштуулар дүйнөнүн төрт тарабынан келишип, кыргыз окумуштуулар алар менен баарлашып, ар кыл темаларды талкуулашып, деңгээли артты. Мындай иш-чараларды өткөрүүдө агайдын уюштуруучулук жөндөмүн, эмгекчилдигин Аблабек агай да оозунан түшүрбөй ар дайым айтып келет. Токторбек агайдын уюштуруучулугу, мыкты жетекчилик сапаты 2001-2008-жылдарда КУУнун Тарых жана чөлкөм таануу факультетинин деканы кызматында иштеп турган учурунда да көрүндү. Таңкы саат 7ден кечки 7-8дерге чейин агай өз ордунда отурчу. Факультеттеги ар бир студенттин аты-жөнүнө чейин билип, ар бирине аяр мамиле жасап, акыл-насааттарын айтканга да жетишчү. Ошондуктан агайдын колунан тарбия

алган ар бир студент өтө сыймыктануу менен эстешет, каза болгонун уккандар каңырыгы түтөп эскеришет.

Агайдын Тарых илимине кошкон эмгеги өзгөчө бааланып, 2011-жылы Кыргыз Республикасынын Билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкер ардактуу наам берилсе, 2016-жылы "Даңк" медалы менен сыйланды. Токторбек Наматбекович илим жолун алгач 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүштүн тарыхын изилдөө менен баштап, кийинчерээк тарыхый инсандардын тарыхтагы ээлеген ордун, ишмердигин терең изилдөөгө алып, бул багытта көптөгөн жаңылыктарды киргизип, ийгиликтерге жетишти. 2004-жылы докторлук диссертациясын да инсандардын тарыхын изилдеген эмгеги менен коргоду. Бул багытта агайдын изилдеген эмгектеринин бардыгын чогултуп, Кыргыз Республикасынын Президенттик Аппаратына караштуу "Мурас" Фонду 2018-жылы "Кыргыз тарыхы: Улуу инсандары" аттуу көлөмдүү монографиясын чыгарып бердик. Агай бул эмгеги жарык көргөндөн баштап чечекейи чеч, көңүлү куунак болуп, жолуккан жерден ыраазычылыгын билдирип жүрдү. Көрсө бул китеби агайдын көзү тирүүсүндө көргөн соңку эмгеги, соңку кубанычы болгонун анда кайдан билели. Бирок биз бул китебин чыгаруу менен агайдын алдындагы карызыбыздан кутула алган жокпуз деп эсептейм. Анткени агайдын бизге берген билими, тарбиясы, кеңеши, өрнөгү эч нерсе менен өлчөнгүс, баа жеткис!

Андыктан агайдын жаркын элеси ар дайым жүрөгүбүздө түбөлүк сактала бермекчи. Агайга болгон сый-урматыбыз жыл өткөн сайын күчөп улана берет. Агай тууралуу алдыда далай-далай сөз кылып, эскерип жаза бермекчибиз!

УДК: 001:004.3(575.2) (04)

Алимова Б.М., Эсенбаева А.С.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Алимова Б.М., Эсенбаева А.С.
КНУ имени Ж.Баласагына
Alimova, B.M., Esenbaeva, A.S.
KNU J. Balasagyn

СССРДЕГИ ИЛИМ ЖАНА ТЕХНОЛОГИЯ ТАРМАГЫНДАГЫ ЖЕТИШКЕНДИКТЕР (1930-1950-ЖЫЛДАР)
ДОСТИЖЕНИЯ В ОБЛАСТИ НАУКИ И ТЕХНОЛОГИЙ В СССР (1930–1950-Е ГОДЫ)
ACHIEVEMENTS IN SCIENCE AND TECHNOLOGY IN THE USSR (1930–1950)

Кыскача мүнөздөмө: Бул илимий макалада 1930–1950-жылдар аралыгындагы СССРдеги илим менен технологиянын өнүгүүсү кеңири баяндалат. Макалада атом энергетикасынын түзүлүшү, суутек бомбасын жаратуу, космоско карай жасалган алгачкы кадамдар, ошондой эле аскердик жана тынчтык максаттагы илимий-техникалык жетишкендиктер баяндалат. Советтик илим бул мезгилде дүйнөлүк лидерликке чыгып, мамлекеттин күч-кубатын арттырууда чоң роль ойногон.

Аннотация: В статье подробно рассматривается развитие науки и технологий в СССР в 1930–1950-х годах. Особое внимание уделено созданию атомной энергетики, разработке водородной бомбы, началу освоения космоса, а также военно-промышленным и гражданским научно-техническим достижениям. Советская наука в этот период сыграла ключевую роль в укреплении могущества государства и заняла лидирующие позиции в мире.

Abstract: This scientific article explores the development of science and technology in the USSR during the 1930s–1950s. The paper focuses on the creation of atomic energy, the development of the hydrogen bomb, the first steps toward space exploration, and major scientific and technical achievements in both military and civilian fields. During this period, Soviet science reached global leadership and played a crucial role in strengthening the country's power.

Негизги сөздөр: атом энергетикасы; суутек бомбасы; космоско чыгуу; советтик илим; технологиялык жетишкендиктер; Улуу Ата Мекендик согуш; индустриализация; ракета куруу; илимий өнүгүү; СССР.

Ключевые слова: атомная энергетика; водородная бомба; освоение космоса; советская наука; технологические достижения; Великая Отечественная война; индустриализация; ракетостроение; научное развитие; СССР.

Keywords: atomic energy; hydrogen bomb; space exploration; soviet science; technological achievements; Great Patriotic war; industrialization; rocket engineering; scientific development; USSR.

1930–1950-жылдар аралыгы Советтер Союзунун өнүгүү тарыхында илим менен техниканын өтө тездик менен өсүп-өнүккөн мезгили болуп калды. Бул жылдарда ССРС дүйнөнүн алдыңкы индустриалдык жана илимий мамлекеттеринин катарына чыгып, өзүн дүйнөлүк держава катары көрсөтө алды. Өлкөнүн экономикасын, коргонуу күчүн жана социалдык чөйрөнү толугу менен өзгөрткөн ири илимий жана технологиялык жетишкендиктер жаралды.

Бул илимий макалада дал ушул жылдары Советтер Союзундагы билим берүү, фундаменталдык илим, өндүрүштүк технологиялар, атом энергетикасы, космостук жана аскердик изилдөөлөрдүн өнүгүүсү кеңири каралат.

Биринчи кезекте 1930-ж. мектептерде билим алуунун мамлекеттик каржылоосу 1925/26 –жж. караганда 10 эсе өскөн. Жаңы мектептер курулуп, башталгыч класстардын окуучулары кийим, бут кийим, тамак аш, китептер, окуу куралдары менен бекер камсыз кылынган. Жаңы кагаз чыгаруу өнөр жайын, басмаканаларды куруу маселесин да тез арада чечүү зарылчылыгы болгон.

Жалпы билим алууга өтүүдө мугалимдердин жетишсиздик көйгөйүн чечүү үчүн жети жылдык мектепти бүтүргөндөргө башталгыч класстарда иштөөгө укук берилген. Désinституттарды жана училищаларды бүтүрүү тездетилген. 1930-1932 -жж. Комсомол үч жолу комсомолдорго педагогикалык ишмердикке бүткүл союздук мобилизация жарыялаган. Бул биринчи беш жылдыктын аягында 8 жаштан 11 жашка чейинки балдардын 98% башталгыч мектептерге тартууга мүмкүнчүлүк берген. (1927/ 28-ж.- 51,4%). Ошол эле убакытта сабатсыздарды жана чала сабаттууларды окутуу иштери жүргүзүлгөн. Сабатсыздарды жана чала сабаттууларды окутуунун планы биринчи беш жылдыкта ССРСте 2,5 эсе ашык (18,5 млн) аткарылган. 1932-ж. агартуу иштерине 1927/28-ж. караганда 6 эсе көп каражат сарп кылынган.

Индустриалаштыруу өнөр жай үчүн квалификациялуу кадрларды даярдоону тездетүүнү талап кылган. Жумушчуларды окутуу стационардык окуу жайларда өндүрүштөн ажыратылып, да ажыратпай да жүргүзүлгөн. ФЗОлор даярдоону массалык түрдө кылган.

Индустриалаштырууга өтүү менен орто техникалык жана жогорку билим берүү кайра уюштурулуган. Жумушчу-дыйкандардан техникалык интеллигенцияны даярдоо үчүн 2-3 жылда алардын санын 4 эсе өстүрүү керек болгон. Ошондуктан техникалык жогорку окуу жайларда (ЖОЖ) окутуу 5 жылдан 3 жылга кыскартылган. Жалпы билим берүүчү мектептердин жогорку класстары техникумга, көп тармактуу техникумдар ЖОЖго айланган, кээ бир политехникалык институттардын жана ЖОЖдордун факульттеринен жана бөлүмдөрүнөн өз бетинче окуу жайлары түзүлгөн. Натыйжада, биринчи беш жылдыктын аягында техникалык ЖОЖдорду бүтүрүүчүлөрдүн саны 4 эсе, техникумдарды аяктагандар 6,5 эсе көбөйгөн. 1929-1932-жж. ЖОЖдордо 170 миң, 1933-1937-жж. 370 миң адис даярдалган. 1928-1937-жж. ЖОЖдорду жана техникумдарды 2 млн. адис бүтүргөн.

Жогорку квалифициядагы адис чарбалык жетекчилерди даярдоо үчүн Москвада Бүткүл союздук өнөр жай академиясы ачылган. Мындай окуу жайлары башка өнөр жай шаарларында да уюштурулган. Техникалык адистерди даярдоону жакшыртуу жана аларды өндүрүшкө жакындатуу максатында айрым техникалык окуу жайлары Эл агартуу элдик комиссариатынан тармактык элдик комиссариаттардын карамагына өткөрүлүп берилген.

Экинчи беш жылдыкта ССРСде негизинен жалпы сабаттуулукка жетишүүнүн программасын ишке ашырууга материалдык база түзүлгөн: 20 миң жаңы мектептер пайда болгон. Жалпы билим берүү мектептери үч типтен турган: башталгыч (1-4 класстар), толук эмес орто (1-7), жана орто (1-10).

Ошол беш жылда башталгыч жана орто мектептерде окуучулардын саны 29,4 млн.го өскөн. Мамлекеттин маданий курулушка (мектептер, адистер, илим, басма сөз ж.б.) сарптоосу биринчи беш жылдыкка салыштырганда 5 эсе жогору болгон. 1934-1938-жж. окуу китептерин басып чыгаруу эки эсеге өскөн.

1936-ж. эки жылдын ичинде 50 жашка чейинки адамдардын сабатсыздыгын жана чала сабаттуулугун толук жоюуга жетишүү жөнүндө чечим кабыл алынат. Аларды жалпы билим

берүү мектептеринде окутуу кеңейтилет. Бийликтин бул аракеттери эмгекчи массанын маанайын жогору көтөргөн.

Илимдин өнүгүүсү эл чарбасына көмөктөшүүгө максатталган. 12 институту менен 1929-ж. түзүлгөн Бүткүл союздук айыл чарбалык академиясы жер иштетүү элдик комиссариаттарына баш ийген жана бардык айыл чарбалык өндүрүштү камтыган илимий-изилдөө институттарынын тутумунда болгон. Индустриалдык илимий – изилдөө институттарынын ишмердигин эл чарбасын кайра куруу менен тыгыз байланыштуу кылган. 1928-1931-жж. алардын саны 30дан 205 ке көбөйгөн. Экинчи беш жылдыктын аягында өлкөдө 38 миң илимий кызматкерлер иштеген 867 илимий-изилдөө институттары жана алардын 283 филиалдары болгон.[1]

1918-ж. баштап бардык окумуштуу адис үчүн бир эле наам боло турган болсо, 1934-ж. 13-январда өзгөрүүлөр киргизилет: илимдин кандидаты жана доктору (биринчи даража кандидаттык, экинчиси - доктордук диссертация жактагандан кийин берилген) деген илимий даражалар, ассистенттин, кенже илимий кызматкердин, доценттин, профессордун, илимий мекеменин анык мүчөсү деген илимий наамдар аныкталган. Наамдар аткарган педагогигалык жана илимий-изилдөө иштери үчүн берилген. 1936-ж. ССРСте 2500 профессорлор, 3800 доценттер,1800 докторлор жана 3 миң илимдердин кандидаттары болгон.

1937-ж. ЖОЖдордун кызматкерлеринин эмгегинин өтө жогору коомдук маанилүүлүгүнөн, алардын штаттык-маянасы 30% көтөрүлгөн. Окутуучулар - илимий даражасы жок жардамчылар (ассистенттер) - 500, профессор, илимдин доктору, кафедра башчысы 1500 сом алышкан.

ЖОЖдордун кээ бир учурда, доценттер үчүн 1500 сом, профессорлор үчүн 2000 сом персоналдык маяна чектөө өтүнүчү менен кайрылуусун канааттандыруу мүмкүнчүлүгү болгон. Студенттердин стипендиясы ЖОЖдордо 173 сомдон 183 сомго чейин болуп, аны бардык студенттердин 60 - 70% алган. (1937-ж. эң төмөнкү маяна 110 сом, 1939-ж. ССРСтин эл чарбасынын жумушчуларынын жана кызматкерлеринин орто маянасы 328 сомду түзгөн).

1933-ж. Академия ССРСтин Эл комиссариаттарынын карамагына өткөрүлүп, 1934-ж. Ленинграддан Москвага көчүрүлөт. 1929-ж. ССРСте 1227 илимий мекемелер (анын ичинен 7 академия жана ассоциация, 789 институт, 35 борбордук архив) болгон. Аларда 25 миң илимий кызматкерлер иштеген (1917-ж. - 12 миң), алардын ар бир үчүнчүсү советтик ЖОЖдордун бүтүрүүчүлөрү. Биринчи беш жылдыктын маалында жаны институттар: Геология (1930), Энергетика (1930), Физикалык химиянын институту уюштурулган.

Академиянын Москвага көчүрүлүүсү менен жаңы академиялык илимий-изилдөө: Математикалык, Физикалык, Жалпы жана органикалык эмес химия, Физикалык маселелердин институттары ачылат. 1930-жж. Азербайжан, Грузия, Ыраакы Чыгыш, Казак, Урал филиалдары; Академия Илимдеринин Коль,Түндүк жана Тажик базалары өзүнүн изилдөө иштерин башташат.

Аскер-техникалык билимдерди жана согуштук техниканы өздөштүрүүгө жаңы атайын аскер академиялары: Кызыл Армияны механизациялоо жана моторлоштуруу, Артиллериялык, Аскер-инженердик, Аскер-химиялык, Аскер-электротехникалык, Аскер-унаалык - чоң салым кошушкан. 1940-жылга карата ССРСде 1230 илимий мекеме иштеп, 7 академия, 870 илимий-изилдөө институту жана 280 филиал түзүлгөнү илимий өнүгүүнүн масштабы чоң болгонун көрсөтөт. [2]

Өзгөчө илимий жетишкендиктери үчүн окумуштууларга 1925-1934-жж. Ленин атындагы сыйлыктар берилген. 1934-ж. баштап ССРСтин Илимдер Академия Совет мамлекетинин белгилүү окумуштууларынын атынан сыйлык уюштурган.

1920-жж. аягында - 1930-жж. советик окумуштуулар өтө маанилүү илимий ачууларга жетишкен. Мандельштам жана Ландсберг, Тамм, Скобельцын, ж.б. Черенков аркылуу гамма - нурунун таасири алдында таза суюктуктардын өзгөчө нурлануусу табылган, анын толук таасирин Тамм жана Франк (1937) көрсөткөн. Кийин бул үчүн (1958) алар Нобелдин сыйлыгына татыктуу болушкан. Семенов "Химиялык кинетика жана чынжыр реакциялары" деген китебинде бир топ маанилүү ачууларды жасап, кийинчерээк окуучулары менен аларды тактап, Нобелдин химия боюнча сыйлыгына ээ болгон. Профессор Бакаевдин реактивдүү снаряддар үчүн ок дарынын рецептурасын ачып, ал кийин "катюшалардын" снаряддарына пайдаланылган.

1930-жж. ССРСте атомдук ядронун физикасы өнүгө баштаган. Анын биринчи ийгиликтери теориялык иштер менен байланыштуу болгон: ядронун протон-нейтрондук модели (Иваненко), алмашуу күчтөрү (Тамм жана Иваненко). Ландау 1932-ж. нейтрондун ачылышынан кийин, заттардын нейтрондук абалын алдын ала айткан. ССРСтин ядерлик изилдөөлөрдө алдыңкы позициялары, чет элдик окумуштуулар катышкан атомдук ядронун физикасы боюнча бүткүл союздук конференцияларында (1933,1937) көрүнгөн. Курчатов 1934-жылы ядерлик реакциянын таралышынын көрүнүшүн ачкан. 1937-ж. Радий институтунда ССРСте жана Европада биринчи болуп циклотрон - атомдук ядрону бөлүүчү аппарат жасалган.

Тихомиров - Артемьев баштаган инженерлердин тобунун иштеринин негизинде советтик ракеталык долбоор башталат. 1928-ж. 3-мартта алар түзгөн ракета түтүнсүз ок-дары менен 1,3 км. аралыкта учат.

1933-ж. 17-августта Королевдун жетекчилиги алдында реактивдүү кыймылды изилдөөчү Топтун кызматкерлери түзгөн биринчи суюктук ракета учурулат. Ал учууда 18 секунд болуп, 400 м бийиктикке көтөрүлөт, ал космостук аймакты изилдеген советтик ракеталардын башталгычы болот. Ошол эле жылы Реактивдик Илимий-изилдөө институту ачылат.

1934-ж. биринчи радиолокаторлор сыноодон өтөт. (Ощепков ж.б.) 1937-ж. кемелер жана суу алдындагы кемелер үчүн радиопеленгаторлор түзүлөт. Чижевский дүйнөдө биринчи болуп электрбоегунун ыкмасын ачат. Андан сырткары ал гелиобиологияны да негиздеген.

Чаплыгин жетектөөчү советтик окумуштуу-механиктердин ийгиликтүү мектеби түзүлөт. 1930-ж. алардын институту авиациянын, гидромашина - кеме куруунун жана башка өнөр жайдын тармактарынын көйгөйлөрүн чечүүгө көмөктөшкөн жана гидроаэродинамиканын тармагындагы теориялык жана эксперименталдык изилдөөлөрдүн уникалдуу илимий борбору болуп калган. Бул тармактарда илимий-изилдөөлөрдү тереңдетүү үчүн Бүткүл союздук авиациялык материалдардын институту жана Авиациялык мотор куруу борбордук институту түзүлөт. 1934-ж.туполевчилер дүйнөдө эң чоң сегиз моторлуу АНТ-20 транспорттук учак курат. 1930-ж. Черемухин курган биринчи советтик вертолет учурулат. Советтик авиация алыска учуу, бийиктикке көтөрүлүшү, жүк көтөрүүчү жана башка көрсөткүчтөрү боюнча дүйнөлүк лидерликке чыгат. Советтик окумуштуулардын конструкциясындагы учактар Советтер Союзун даңазалаган учууларды жасашат. 1937-ж. июнда жана июлда, андан кийин 1939-ж. Москвадан АКШны көздөй Түндүк уюл аркылуу эч жерде кондурулбаган учуулар болот.

1930-жж. экинчи жарымында бир катар илимий жетишкендиктер болгон. Математика, физика, авиация тармактарында да уникалдуу ачылыштар болду. Мисалы, 1937-жылы дүйнөдөгү биринчи циклотрон курулганы советтик физиктердин жетишкендигин далилдейт. [3] П.Капица газдарды суюлтуучу техниканын өнүгүүсүнө бөтөнчө салым кошот: дүйнөдө

биринчи гелий суюлткучун жаратат (1934), төмөнкү басымдын циклин колдонуп, газдарды суюлтуу ыкмасын сунуштады (1939), гелийдин өтө куюлчактыгын ачты (1938). Кийин Ландау экөө бул эмгектери үчүн Нобель сыйлыгынын лауреаты болушту. 1938-ж. А.Иоффенин илимий жетекчилиги алдында аспиранттар Ю.Масловец жана Г.Коломиец күн энергиясын электр энергиясына айлантуунун коэффициентин ойлоп чыгарышкан. Бул «күн чатыры» аркылуу энергия менен камсыз кылуу проблемасынын келечекте чечилишине жол салган. 1940-ж. Г.Флеров жана К.Петржак (Курчатовдун лабораториясы) урандын башаламан бөлүнүшүнүн көрүнүшүн ачышкан.

1930-жж. ортосунда советтик геологдор жана географтар чоң иштерди жасашты. 1939-жылга карата өлкөнүн аймагынын 46% геологиялык сүрөткө түшүрүлгөн (1929-ж. – 18%). ССРС 1930-жж., аягында мунайдын, гидроэнергиянын, чым-көңдүн, темир жана марганец рудасынын, цинктин, коргошундун, апатиттин, калий туздарынын табылган запастары боюнча дүйнөдө биринчи орунду ээлеген. Арктиканы, аба ырайын божомолдоодо жана Түндүк деңиз жолу менен сүзүүнүн муздагы шарттарын изилдөөлөрдө жана өздөштүрүүдө Түндүк Муз океанында калкып жылып жүрүүчү муздарында уюштурулган илимий обсерваториялардын эмгектери чоң мааниге ээ болгон. Алгач обсерватория – «Түндүк уюл 1» уюлдук станция – И.Папаниндин жетекчилиги алдында 1937-1938-жж. иштеген.

Советтик ядерчилердин жана космос шооласынын адистеринин III-чү (1938), IV-чү (1939) жана V-чи (1940) Бүткүл союздук конференциялары атомдук ядронун физикасын изилдөөдө маанилүү тажрыйбаны топтогондоруна күбө болгон. Советтик окумуштуулар Улуу Ата Мекендик согуштун алдында эле атомдук энергияны пайдалануунун маселелерин чечүүгө жакындап калышкан. 1941-ж. октябрда П.Капица: «Теориялык эсептөөлөр атомдук бомба, кенедей эле өлчөмдө, жеңил эле бир нече миллиондогон калкы бар борбордук ири шаарды жок кылып жибере аларын көрсөтүп жатат», - деген. [4]

Советтик химиктердин жаңы ийгиликтери атайын иштеги каучуктарды синтездөөгө жана жасалма алмаздарды чыгарууга мүмкүнчүлүк берет. Физик-химик И.Петрянов - Соколов 1933-1939-жж. аэрозолдорду изилдөөнүн ыкмаларын иштеп чыгып, өтө таасирдүү жука булалуу фильтрлерди жасоонун технологиясын сунуштады жана ишке киргизди (Петряновдун фильтры).

1930-ж. аягында – 1940-ж. башында ССРСте чет өлкөлөрдө чыгарылгандардан артыкчылыгы бар болгон согуштук техниканын жаңы түрлөрүн: танк -34 (конструкторлор М.Кошкин, А.Морозов, Н.Кучеренко), «Клим Ворошилов» оор танкы (Ж.Котин), реактивдүү миномет БМ-13 (А.Костиков ж.б.), штурмовик Ил-2 (С.Ильюшин) чыгарып баштаган. Сериялык өндүрүшкө согуш маалында өзүн мыкты көрсөткөн ЯК-1 (А.Яковлев), МиГ-№ (А.Микоян, М.Гуревич), ЛаГГ-3 (С.Лавочкин ж.б.), тез ылдамдыктагы найзадай сайылуучу (пикирующий) бомбалоочу учак Пе-2 (В.Петляков) берилген.

Кызыл Армиянын куралдануусуна учактарды радио менен табуу жана аларга чейинки аралыкты аныктоочу системалар (Ю.Кобзарев - РУС-1) жана А.Слепушкин РУС-2) кабыл алынган. 1940-ж. биринчи советтик гидролокатор «Тамир» жасалган. 1940-ж. 28-февралда С.Королевдун конструкциясы менен түзүлгөн суюк ракеталык кыймылдаткычтуу эксперименталдык бир орундуу ракетопландын биринчи учуусу (учкуч-сынагыч В.Федоров), ССРСтин окумуштууларынын жана техниктеринин ракета куруудагы ийгиликтеринин мисалы болгон.

Илим жана техника согуштук өнөр жай тармагында да зор ийгиликтерди камсыздады. Согуш жылдарында иштелип чыккан Т-34 танкы, Катюша ракеталык системасы, Ил-2 учагы дүйнөлүк деңгээлдеги аскердик техниканын үлгүсү болду. [5]

1945-ж. карата Т-34 танкасын даярдоодогу жумуштун түйшүгү, согушка чейинки жылдар менен салыштырганда, 2,4 эсе төмөндөп, танк курулушунда эмгектин өндүрүмдүүлүгү 2 эсе өсөт. Советтик согуштук техниканын сапаты – А.Яковлевдин, С. Лавочкиндин истребителдери, С.Ильюшиндин штурмовиктери; А.Туполевдин Н.Поликарповдун, М.Петляковдун бомбардировщиктери; М.Кошкин А.Морозов, Ж.Котиндин орто жана оор танкалары; В.Грабиндин, Ф.Петровдун, И. Ивановдун артиллериялык куралы – ага окшош германдык армиянын үлгүлөрүнөн артык болгон.

Танкаларга каршы В.Дегятрев жана С.Смирновдун куралынын жаңы үлгүлөрү өздөштүрүлгөн. Артиллерия-миномёттун жалпырт атуусунун салмагы 1941-ж. 548 кг, болсо 1944-ж. декабрда 1589 кг жеткен.

Ошентип фашизмди жеңүүгө окумуштуулар чоң салым кошкон. Физиктер куралдын жаңы түрлөрүн түзүү үчүн теориялык жана эксперименталдык негиздерди даярдашкан; математиктер артиллерия, авиация жана согуштук кемелер үчүн тез эсептөөлөрдүн ыкмаларын иштеп чыгышкан; химиктер жардыруучу заттарды, кошундуларды, дары-дармекти өндүрүүнүн жаңы жолдорун табышкан; биологдор Кызыл Армиянын азыктануусунун ресурстарын издеп табышкан. Окмуштуулар чыгыш райондорундагы ресурстарды мобилизациялоо жана өндүрүш күчтөрүн өнүктүрүүгө көп иштерди кылышкан. Мисалга, геологдордун изденүүсүнүн аркасында ири Волга-Урал мунай газдуу облусту иштетүү башталат. Душмандан техникалык жактан артыкчылыкка жетишүү - өтө татаал көйгөйлөр, (электромагниттик миналарды зыянсыздандыруу, жаңы оптикалык аспаптарды ойлоп чыгаруу, автоматикалык электр ширетүүсүн, багытталган жарылуунун технологиясын пайдалануу ж.б.) ийгиликтүү чечилген. Армияны дүйнөдө эң мыкты куралдардын жана согуштук техниканын үлгүсү менен камсыз кылууда баа жеткис ролду көрүнүктүү окумуштуулар И.Бардин, А.Берг, А.Благонравов, С.Вавилов (ССРСтин ИА 1945-1951-жж. президенти), А.Колмогоров, М.Лаврентьев, Е.Патон ойношкон. М.Калашников 1942-ж. өзүнүн биринчи пистолет-пулеметун жасаган. Анын андан аркы иликтөөсү, атактуу АК-47 жаратууга алып келген.

Согуш маалында бут кийимдин өтө курч жетишсиздигинен, терини алмаштырган кирзанын ойлоп табуу чечкен. Жаш химик И.Плотников бул көйгөйдү чечүүдө биринчи натыйжаларга согуштун алдында жеткен, бирок аягына чыга элек болгон. 1941-жылы августта ал өз ыктыяры менен фронтко кеткен. Аскерлерди камсыздоо маселелери талкууланып жатканда, аны эстешет да, фронттон чакырып, лабораториянын жана «Кожимит» заводунун жетекчиси кылып дайындашат. Ал көп кабаттуу пахтадан токулган кездемелер сиңире ала турган химиялык курамды ойлоп таба алган да, суу өткөрбөгөн кирзаны жасаган. Элде аны «шайтандын териси» деп аташкан. 1941-ж. ноябрда кирза өтүктөрү массалык түрдө чыгарылып баштайт. Анын экономикалык таасири бир жылда 30 млн сом болгон. Армия кепич жана чүпүрөк менен оролгон жөкө чокойду кийүүдөн кутулган. 1942-ж. кирзаны ойлоп табуу Сталиндик сыйлык менен белгиленген. 1943-ж. Сталиндик сыйлыкты И.Ястребов жана Лысьвендик металлургиялык заводдун адистери алган. Өлкөдө ал армиялык каска чыгарган жалгыз завод болгон. Сыйлык болоттун өзгөчө ийилчээк жана бышык маркасын ойлоп чыгаргандары үчүн алышкан. Андан жасалган каскаларды 25 м аралыкта атылган ок тешип өтө албаган. Согуш жылдарында ал жүз миңдеген солдаттардын жанын сактап калган.

Согуштун эң оор мезгилинде ССРС ядерлик куралды ойлоп чыгууга киришкен (АКШда мындай иштер 1939-ж. октябрда башталган). Изилдөөлөрдүн башталышы Мамлекеттик Коргоо Комитетинин «Уран боюнча иштөөнү уюштуруу» (1942-ж. сентябрь) жана «Уран

боюнча иштөөнү уюштуруудагы кошумча иш чаралар жөнүндө» (1943-ж. февраль) буюртмаралары менен жөнгө салынган. Бул чечимдерге ылайык Москвада ССРС ИА нын №2 Лабораториясы түзүлгөн (1943-ж.апрель). Атомдук долбоорго илимий жетекчиликтин башында Ленинграддык физика-техникалык институттун 39-жаштагы профессору И.Курчатов турган. Ийгиликке биринчи кадамдарды ал иниси Б.Курчатов, В.Давиденко жана Г.Флеров, физик-теориячыл Ю.Харитон, Б.Зельдович, И.Померанчук менен бирге жасаган.

1946-ж. апрелде Биринчи Башкы Башкармалыгынын тутумунда П.Зернов менен Ю.Харитон башында турган (конструктордук бюро) КБ-11 (Арзамас -19 «почта ящиги»), атомдук бомбаны жасоо – даана максаты менен уюштурулган. Алгач плутоний бомбасын сыноодон өткөрүү январдан, ал эми уран бомбасын – 1948-ж. июлдан кеч эмес болжолдолгон. Бирок 1948-ж. февралда бул мөөнөттөр 1949-ж. март-декабрга жылдырылган. 1948-ж. ортосунан теориячыл – физиктердин эки тобу (бири Химиялык физика институтунда, Я.Зельдовичтин, экинчиси ССРСтин ИА физика институтунда И.Таммдын жетекчиликтери алдында) термоядерлик жарылуунун көйгөйүнүн үстүндө иштешкен.

1946-ж. апрелде Кремлде советтик авициянын келечектеги өнүгүүсүнө арналган кеңешме чакырылган. Анда реактивдүү кыймылдаткыч куруунун жана учак куруунун өнүгүүлөрүнүн динамикасы каралып бекитилет. Натыйжада ССРСте бир нече конструктордук бюролор курулган, жана августта аскердик-аба күчтөрүнүн күнүндө МИГ-9 жана Як-15 реактивдүү истребителдеринин сынактык үлгүлөрү "Тушино" аэродромунда учурулуп, жакын арада алардын сериялык өндүрүүлүсү башталган. Ошол эле убакытта ракета куруу кеңири жайылтылган. 1946-ж. апрелде ал коргоо өнөр жайынын өз бетинче тармагына бөлүнүп, кийинки айда реактивдүү техника боюнча №2 Атайын комитет уюштурулган (Г.Маленков, андан кийин Н.Булганин – төрагалары). Жакын эле арада 1947-ж. 18-октябрда ошол жылы курулган Капустин Яр машыгуу майданында, немисттик Фау-2 ракетасынын көчүрмөсү пайда болгон, С.Королевдун жетекчилиги менен жасалган, орто радиуста иштеген советтик ракета сыноодон өткөн. Ракета куруудагы ийгиликтерге Ракеталык техника боюнча башкы конструкторлордун совети көмөк болгон. Советке С.Королев (төрагасы), В.Глушко, Н.Пилюгин, В.Бармин ж.б. кирген.

1950-ж. куралданууга Р-1 ракетасы менен биринчи советтик ракеталык топтому кабыл алынган (ракетанын учууну баштагандагы (старттагы) массасы – 13,4 т, алыска учуусу – 270 км, 785 кг, кадимки жарылуучу заттын жабдыгы – 785 кг). Р-2 ракеталык топтомунун (1951-ж.) старттагы массасы – 20 т, алыстыгы – 600 км, күжүрмөн дүрмөтүнүн массасы – 1008 кг. Р-5 ракеталык топтому (1955-ж.) - күжүрмөн дүрмөттү 1200 км жеткирген. Анын жаңыланганы (Р-5М), 1955-ж. куралданууга алынган, ал аскердик техниканын тарыхында биринчи ядерлик дүрмөттү ташуучу ракета болгон. 1954-ж. майда Р-7, ядерлик күжүрмөн дүрмөттү душмандын аймагында, каалаган точкасына жеткире ала турган, эки тепкичтүү баллистикалык ракетасын иштеп чыгуу чечими кабыл алынган.

1950-ж. июлда Н.Доллежалдын жетекчилиги алдында атомдук электрстанция үчүн реакторду иштеп чыгарууга багытталган Атайын конструктордук бюро түзүлөт. 1952-ж. ноябрда ССРСтин Совмининин атомдук суу алдындагы кайыкты долборлоо жөнүндө токтому чыгат. Долбоордун илимий жетекчиси болуп А.Александров, атомдук орнотмонун башкы конструктору – Н.Доллежаль, суу алдындагы кайыктын башкы конструктору – В.Перегудов дайындалышат.

Бул доор советтик илимдин ири ийгилиги болуп, дүйнөдө алдыңкы держава катары позициясын чыңдады. Ошол эле учурда тынчтык максатындагы атом энергетикасын ишке

киргизүү иштери башталды. 1954-жылы Обнинск шаарында дүйнөдөгү биринчи атомдук электр станциясы ишке берилди [6].

Атомдук, ракеталык жана башка коргонуу көйгөйлөрдү чечүү, бөтөнчө ишканалары, лабораториялары, конструктордук бюролору менен, калктын көпчүлүгү үчүн жабык болгон, ондогон шаарларда жүргүзүлгөн. Кийин ал өндүрүш борборлор Саров (Арзамас-16), Озерск (Челябинск-40), Снежинск (Челябинск-70), Новоуральск (Свердловск-44), Лесной (Свердловск-45), Трехгорный (Златоуст-36), Заречный (Пенза-19), Приозерск (Балхаш көлүнүн жээги) , Шиханы (Саратов облусу), Камбарка (Удмуртия), Капустин Яр (Астрахань облусу) ж.б. болгон.

1948-ж. карата өлкөнүн аймактарында урандын ири кени табылып, ал атомдук долбоорлордун керектөөсүн толук канааттандырган масштабда казып чыгарылган. ССРСте уран рудасын казып чыгуу жана аны тазалоо боюнча эң башкы ишканасы Тажикстандагы 7 рудник жана 5 заводу менен №156-чы комбинаты болгон.

1946-ж. 25-декабрда И.Курчатов Москвада уран-графиттик тажрыйбалуу реакторду ишке киргизген жана анда бөлүнүүнүн тизмектик ядерлик реакциясын ишке ашырган. Бул плутонийди алуунун биринчи өнөр жай реакторун куруунун негизги этабы катарында, фундаменталдык илимий жана практикалык маанидеги чоң окуя болгон. Тажрыйбалуу реакторду куруу иштери 1943-ж. марттан башталган, аны ишке киргизүүдө олжолук уран чоң роль ойногон. ССРСте металлдык уранды жана андан жумушчу блокторду даярдоо, аны реакторго жүктөө, кийинчерээк, АЭСтерге, атомдук муз жаргычтарга жана суу алдындагы кайыктарга ядерлик отунду өндүрүүнүн лидери болгон Электросталь шаарындагы №12 заводунда аткарылган.

Өнөр жай реакторун уюштуруу жумуштары 1945-ж. 1-декабрда өнөр жай реактору жана радиохимиялык (реактордо нурланган урандан плутонийди бөлүп алуу боюнча) менен металлургиялык (плутоний менен плутонийдин тетиктерин жасоочу) эки заводду курамына алган №817 комбинатын (Челябинск-40), куруу чечими менен башталган. Өнөр жай реактору жана плутонийди чыгаруучу завод 1948-ж. июнда ишке киргизилген. Биринчи ядерлик дүрмөт үчүн продукция чогултулуп баштаган. Кийинчерээк Челябинск-40, Томск-7, Красноярск-26 жаңы курулган реакторлор эксплуатацияга берилген.

Биринчи советтик атомдук бомбанын ийгиликтүү сыноосу (РДС-1, кубаттулугу 22 тротилге барабар килотонна) 1949-ж. 29-августта Семипалатинскинин батышынан 170 км турган машыгуу майданында өткөн [7]. Бул бомба америкалык схеманын негизинде жасалган. Өзгөчө конструкциядагы өз бомбасы 1948-ж. жазынан иштелип чыга баштаган. Анын биринчиси (РДС-2, кубаттуулугу 38,3 килотонна) 1951-ж. сентябрда, экинчиси (РДС-3, кубаттуулугу 41,2 килотонна) 1951-ж. октябрда сыналган [8]. Алар америкалык көчүрмөгө караганда 2 эсе жеңил жана 2 эсе кубаттуу болгон. «Сталин доорунун» аягында ССРСте 120 ядерлик бомба бар эле (АКШда – 1436).

1953-ж. 12-августта ССРСте кубаттуулугу 400 килотонна болгон, водороддук бомба сыналган. Анын көлөмү жана салмагы Хиросимага ташталган бомбаныкындай болгон, бирок кубаттуулугу боюнча 20 эсе ашкан. 1955-ж. 22-ноябрда заманбап термоядерлик куралды жасоого негиз болгон РДС-37 бомбасы сыналган. АКШда биринчи транспорт ташыган 15 мегатонна кубаттуулугу менен термоядерлик бомбаны сыноо 1954-ж. мартта өткөн. (Бир мегатонналык кадимки жардыргычты ташуу үчүн узундугу 200 миль болгон поезд керек, ал эми, бул – миллион тонна тринитротолуол). Советтер Союзунда водороддук бомбанын «атасы» А.Сахаров деп эсептелет. Атомдук жана водороддук бомбаларды ойлоп

чыгаруучулардын биринчи катарында И.Курчатов (ядерлик программалардын илимий жетекчиси), И.Тамм, Ю.Харитон, Я.Зельдович, К.Щелкин, Е.Забабахин турушат.

ССРСте ядерлик куралды ташуучунун биринчиси жана негизгиси, А.Туполевдин конструкциясындагы алыска учуучу бомбардировщик ТУ-14 болгон.

Ушул мезгилде космос мейкиндигин өздөштүрүү максаты да коюлуп, 1955-жылы Байконур космодромунун курулушу башталды [9]. Совет авиациясынын жетишкендиктери дүйнөгө таанылып, МиГ-9, МиГ-15 сыяктуу реактивдүү учактар 1950-жылдары түзүлдү [10].

Бул доор советтик илимдин ири ийгилиги болуп, дүйнөдө алдыңкы держава катары позициясын чыңдады.

Колдонулган адабияттар

1. Барсенков А.С.,Вдовин А.И. История России. 1917-2009/ М.: Аспект Пресс, 2010. 235 б.
2. История СССР. Учебник для вузов / Под ред. А.Н. Сахарова. — М.: Высшая школа, 1988.
3. Большая Российская энциклопедия. Физика и техника СССР. — М., 2003.
4. История создания АЭС «К истории мирного использования атомной энергии СССР. 1944-1951. Документы и материалы) Обнинск, 1994 Сборник подготовлен Л.И.Кудиновой и А.В.Щегольским. Капица П.Л. «Новое время» (1956. №39. 10-б) Капица «Ядерная энергия» Б.Рассел, П.Л.Капица и ЦК КПСС /Исторический архив. 1995. №1 Новое время №39. с.10 «Задача всего передового человечества (Полемика с Б.Расселом)
5. Великая Отечественная война 1941–1945 гг.: Энциклопедия. — М.: Большая Российская Энциклопедия, 2005.
6. Росатом. История первой атомной электростанции в Обнинске. URL: https://rosatom.ru
7. Российский государственный архив. История создания атомного оружия в СССР. URL: https://rg.ru/atom-rds1
8. Коваль К. Советская термоядерная программа // Наука и жизнь. — 2003.
9. Черток Б.Е. Ракеты и люди. — М.: Машиностроение, 1999.
10. Широкорад А.Б. История авиации СССР. — М.: Эксмо, 2010.

Рецензент: т.и.к., доцент Чодолдоева Г.Ж.

УДК: 001.2+355.124.4+008

Амирбек кызы Г., Мамытова А.Б., Толобаева Э.А., Сатимкулова М.А.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Амирбек кызы Г., Мамытова А.Б., Толобаева Э.А., Сатимкулова М.А.
КНУ имени Ж.Баласагына
Amirbek kyzy G., Mamytova A.B., Tolobaeva E.A, Satimkulova M.A
KNU J. Balasagyn

КЫРГЫЗСТАНДЫН МАДАНИЯТЫ УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШ ЖЫЛДАРЫНДА
КУЛЬТУРА КЫРГЫЗСТАНА В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ
CULTURE OF KYRGYZSTAN DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR

Кыскача мүнөздөмө: Макалада Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында Кыргызстандагы маданияттын элдин патриоттук сезимин, духун көтөрүүдөгү ролу, массалык-агитациялык иштерди уюштурууда, идеологиялык пропаганданы жүргүзүүдө маданий мекемелердин жана чыгармачыл инсандардын кошкон салымы комплекстүү түрдө каралды. Согуштун оор шарттарында театрлар, адабият, музыка, сүрөт өнөрү жана башка маданий мекемелер өз ишин улантткан, фронттогу жоокерлерди, тылдагы элдин моралдык жактан колдоодо аларды жеңишке карай шыктандыруудагы мааниси чагылдырылды. Маданий ишмерлердин эрдиктери, фронттогу жана тылдагы ишмердүүлүгү, алар тарабынан жаратылган көркөм чыгармалардын идеологиялык жана тарбиялык маанисине өзгөчө көңүл бурулду.

Аннотация: В данной статье всесторонне рассматривается роль культуры Кыргызстана в годы Великой Отечественной войны в поднятии патриотических чувств и морального духа народа, а также её значение в организации массово-агитационной работы и проведении идеологической пропаганды. Несмотря на тяжёлые военные условия, театры, литература, музыка, изобразительное искусство и другие культурные учреждения продолжали свою деятельность, внося значительный вклад в моральную поддержку фронтовиков и тыла, вдохновляя их на победу. Особое внимание уделяется подвигам деятелей культуры, их деятельности на фронте и в тылу, а также идеологическому и воспитательному значению созданных ими произведений.

Abstract: This article provides a comprehensive analysis of the role of Kyrgyzstan’s culture during the Great Patriotic War in fostering patriotic feelings and uplifting the moral spirit of the people. It also examines the importance of cultural institutions and creative individuals in organizing mass agitation and conducting ideological propaganda. Despite the harsh wartime conditions, theaters, literature, music, visual arts, and other cultural establishments continued their activities, making a significant contribution to the moral support of both soldiers at the front and civilians in the rear, inspiring them toward victory. Special attention is given to the heroic efforts of cultural figures, their contributions on the frontlines and in the rear, as well as the ideological and educational value of the works they created.

Негизги сөздөр: Улуу Ата Мекендик согуш; маданият; театр; адабият; акын; жазуучу; артист; сүрөтчү; фронт жана тыл; патриот; искусство; фашизм; аңгеме; пьеса; ыр; поэма.

Ключевые слова: Великая Отечественная война; культура; театр; литература; поэт; писатель; артист; художник; фронт и тыл; патриот; искусство; фашизм; рассказ; пьеса; песня; поэма.

Keywords: Great Patriotic War; culture; theatre; literature; poet; writer; artist; painter; front and rear; patriot; art; fascism; story; play; song; poem.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарындагы Кыргызстандын маданиятын изилдөө актуалдуу маселелердин бири. Согуш мезгилинде маданият элдин эрдигин даңазалап, жеңишке болгон ишенимин арттырып, элдин башынан өткөргөн кыйынчылыктарын чагылдырууга жана ошол эле учурда маданияттын өнүгүшүнө зор салым кошкон. Маданият фашизмди жеңүүнүн ачкычы катары кызмат өтөгөн. Кыргызстандын жазуучулары жана искусство ишмерлери советтик жоокерлердин эрдигин даңазалаган чыгармаларды жаратуу менен элди жеңишке шыктандырган.

Россиянын борборунан чыгармачыл инсандардын, жазуучулар менен акындардын эвакуацияланып келиши менен Кыргызстандын маданияты бир кыйла тепкичке жогорулаган

жана кадрдык түзүмү чыңдалган. Москва, Ленинград, Украина, Закавказье жана фронтко жакын райондордон ондогон жазуучулар келишкен (Пасынков, Берков, Виктор Винников, Фадеев, Кайсын Кулиев ж.б.). Алар кыргыз жазуучуларынын чыгармачыл жактан өнүгүшүнө, мыкты чыгармаларды элге жайылтууга, котормо ишин жакшыртууга чоң салым кошушкан [9,105-106-бб.]. Адабий чыгармалар – аңгемелер, пьесалар, ырлар жана поэмалар, согуш темасындагы сүрөттөр жаралып, жоокерлерди Ата Мекенди коргоого үндөгөн.

Согуш жылдарындагы маданияттын жеңишке кошкон салымын бир нече негизги аспектилерде:–адабият, музыка, көркөм өнөр жана кино багыттарында кароого болот.

Кыргызстандын акын-жазуучулары, чыгармачылыгы ташкындап турган Мукай Элебаев, Джекшен Ашубаев, Узакбай Абдукаимов, Жусуп Турусбеков, Николай Чекменев, Темиркул Үмөталиев жана Ясыр Шиваза [7, 556-б.] ж.б. мекен алдындагы милдеттерин аткарып, согуштун фронтторунда каармандык менен салгылашышкан.

Алар фронттогуларды колдоо, жардам көрсөтүү максатында дем берген чыгармаларды жаратышып, массалык-агитациялык иштерди жүргүзүшкөн. 1941-1942-жж. филармониянын кызматкерлери менен чогуу А.Осмонов, Ж.Бөкөнбаев, К.Маликов, А.Токомбаев жана Т.Үмөталиевдер "Тылдагы баатырдык" жана "Фронт сүйлөйт" аттуу прозалар жыйнагын даярдашкан жана гастролдорду уюштурушкан [6, л.245-246.].

Согуш жылдарында 9 аңгемелер жана ырлар жыйнагы, 30га жакын пьесалар жана 50дөн ашык прозалык чыгармалар менен поэмалар жарык көргөн. Элдик акындар 150дөн ашуун патриоттук ырларды жана поэмаларды жаратышкан.

Адабият согуш каармандарын пропагандалоонун, колдоонун жана согуш жылдарында кыргыз адабиятынын негизи темасы совет элинин фронттогу жана тылдагы эрдигин даңазалоонун. кубаттуу куралы болгон. Көркөм чыгармалар Ата Мекенди коргоого, кыйраган шаар менен айылдарды калыбына келтирүүгө, фашизмди талкалоого арналган.

Адабият элди баатырдык, эрдиктерге шыктандырып гана тим болбостон, коркуу, кайгы, үмүт сезимдерин чагылдарып, эмне болуп жатканын түшүнүүгө жардам берген. Улуу Ата Мекендик согуштун баатыры: Ч.Түлөбердиевдин эрдиги К.Жантөшевдин "Чолпонбай", А.Токомбаевдин "Ашырбай", Ж.Бөкөнбаевдин, А.Осмоновдун "Бул ким?", Т.Үмөталиевдин "Кубат Жуматаев" аттуу чыгармалары кыргыз жоокерлеринин эрдиктерин чагылдырган [3, 165-б.].

А.Осмоновдун "Ант", А.Токомбаевдин "Алга", "Бара кой уулум", Ж.Бөкөнбаевдин "Мекен үчүн согушка", М.Элебаевдин "Улуу марш", К.Акыевдин "Биз жеңип чыгабыз" деген ырларында душмандан өч алууга, элдин күчүн бириктирүүчү чакырыктарга жык толгон.

Эмгекчилердин тылдагы баатырдыктарды, аялдардын жана карылардын мекенчилдиги республиканын эл акындары Осмонкул Бөлөбалаевдин "Жеңиш биздики болот", Калык Акиевдин "Үч маршал", Ж.Бөкөнбаевдин "Достук-бакыт-таалайдын сереси", К.Маликовдун "Менин Кавказым", Т.Үмөталиевдин "Үчөө" [7, 556-б.] деген ырларында таасын чагылдырылып, элди массалык тарбиялоодо чоң роль ойногон.

Согуштук кыйынчылыктарга карабастан, опера жана балет театры, кыргыз жана орус драма театрлары, Кыргыз мамлекеттик филармониясы, Элдик чыгармачылык үйлөрү, эвакуацияланган СССРдин симфониялык оркестры жана мамлекеттик хору ийгиликтүү иштеп, өлкөнүн маданий потенциалы бир кыйла өскөн. Репертуарда негизинен патриоттук жана антифашисттик темадагы спектаклдар коюлган. 1941-жылы ноябрь айында Кыргыз музыкалык драма театрында эки актылуу "Патриоттор" операсынын премьерасы (музыкасы В.Власов, А.Малдыбаев, жана Б.Фере, либреттосу К.Маликов, А. Куттубаевдики) болгон. Бул Кыргызстанда Улуу Ата Мекендик согушка арналган биринчи опера эле. 1942-жылы августта

Кыргыз музыкалык драма театры Кыргыз мамлекеттик опера жана балет театры деп кайра түзүлгөн [11, 22-б.]. Анын сахнасында А. Крейнанын “Лауренсия”, М. Раухвергеранын “Чолпон” балети, П.И. Чайковскийдин “Евгений Онегин” [9, 161-б.], М.Раухвергеранын “Көкүл”, К.Маликов жана А.Токомбаевдин “Манас”операсы жана К.Жантөшевдин (музыкасы А.Малдыбаев, А.Абдыраев, жана А.Тулеева) “Ким кантти” музыкалык комедиясы, жазуучу-драматург А.Токомбаевдин “Ант” жана К.Жантөшевдин “Курманбек” [9, 107-б.] пьесалары коюлган.

Кыргыз мамлекеттик опера жана балет театрында “Көкүл” операсынын премьерасынын коюлушу кыргыз элинин эркиндик үчүн күрөшүнүн, бактылуу жашоого умтулуусунун жаркын үлгүсү болгон. Мына ушулардын бардыгы оор согуш жылдарында Кыргызстанды чыныгы маданий жана чыгармачыл борборго айландырды. Кыргыз мамлекеттик опера жана балет театрында 1942-жылдын күз айларында О.Сарбагышевдин либреттосу жана М.Раухвергердин музыкасына жазылып, кыргыздын элдик күүлөрү негизин түзгөн “Көкүл” операсынын премьерасында кыргыз элинин эркиндик үчүн күрөшү, бактылуу жашоо жөнүндөгү кыялы баяндаган.

Эвакуацияланган СССРдин симфониялык оркестри жана мамлекеттик хору да жеңишке өз салымын кошуу менен кыргыз искусствосунун өнүгүшүнө салым кошкон.

1943-жылы декабрь айында К.Жантөшевдин (музыкасы А.Малдыбаев, А.Абдыраев, жана А.Тулеева) “Ким кантти” музыкалык комедиясында согуш мезгилиндеги айылдардагы колхоздун күнүмдүк иштерин чагылдырган.

1943-жылдын 6-февралында В.Власов жана В.Ференин “Селкинчек” аттуу улуттук балетинин премьерасы (либретто, драматург К.Жантөшевдики) болгон. Балет лирикалык-күнүмдүк жанрда жана кыргыз элинин улуттук оюндарынын негизинде жазылган. Анда жаштардын турмушу, кызыктуу оюндары, көңүл ачуулары жөнүндө баяндалат жана Т.Сатылгановдун, М.Куренкеевдин, Ш.Термечиковдун, К.Орозовдун ырлары жана күүлөрү кенен колдонулган [1, 166-б.].

1944 -жылы декабрда коюлган М.Раухвергердин “Чолпон” (“Таң жылдыз”) балетинин премьерасы кыргыз искусствосундагы маанилүү окуя болгон.

1941-жылы июль айында Москвадагы Мамлекеттик театр искусствосу институтунун (ГИТИС) кыргыз студиясынын бүтүрүүчүлөрүнөн республикада драма бөлүмү түзүлгөн. Бул бөлүм алгач Кыргыз музыкалык драма театрынын курамында иштеп, кийин опера жана балет театрынын курамына кирген. А.Токомбаевдин “Ант” пьесасы 1942-жылдын октябрь айында драмалык актёрлор тарабынан коюлса, 1944-жылы январь айында К.Жантөшевдин “Курманбек” пьесасы жаңыдан уюшулган Кыргыз мамлекеттик драма театрында коюлган [2, 168-б.].

Согуш жылдарындагы обондуу ырлар жоокерлердин жана адамдардын чыныгы гимнине айланган.

Композиторлор, А.Малдыбаев, А.Тулеев, М.Абдраев, Д.Шералиев, И.Туманов, М.Раухвергер, В.Власов, П.Щубин ж.б. согуш мезилинде СССР элдерин достукка жана моралдык биримдикке чакырган, баатырдык-патриоттук ырларды, музыкаларды, опералык жана драмалык чыгармаларды жаратышкан.

СССРдин Эл артисти, композитор А.Малдыбаев тарабынан 20дан ашык патриоттук жана лирикалык ырлар жазылган. Ж.Шералиевдин “Жибек чач”, “Ак толкун”, А.Огонбаевдин “Сагынам”, А.Малдыбаевдин “Келсеңчи”, “Кечирип кой”, А.Түлеевдин “Акижан”, М.Абдраевдин “Бешик ыры”, А.Аманбаевдин “Жаштык ыры” деген лирикалык ырлары кеңири тараган.

Элдик мотивдин негизинде бир катар музыкалык чыгармаларды Кыргыз ССРнин искусствосуна эмгек сиңирген ишмер П.Шубин жараткан. Композитор В.Фере 1944-жылы Ата Мекендик согуш күндөрүндөгү эмгекчилердин патриоттук сезимин көтөрүүгө арналган "Кыргызстан" симфониясын жазган [7, 559-б.].

1945-жылы кыргыз композиторлору, комузчулары жана ырчылары Ы.Туманов "Жеңиш", Б.Эгинчиев "Сайран күү", А.Аманбаев "Үлпөт ыры", Ж.Шералиев "Жеңген эл", А.Үсөнбаев "Улуу марш", М.Баетов "Кызыл баатырларга" аттуу ырларын жеңиштин урматына жаратышкан [9, 108-б.].

Н. Мясковский, Ю. Шапорин, Я. Рак, Н Рахлин, А. Свешников, В Захаров, Н. Казмина сыяктуу көрүнүктүү советтик композиторлордун жана музыканттардын Кыргызстанга келиши, ошондой эле СССРдин мамлекеттик симфониялык оркестринин, Пятницкий атындагы орус мамлекеттик хорунун, Одесса театрынын жана башка коллективдердин гастролдору республикада профессионалдык музыкалык искусствонун мындан ары да өнүгүшүнө зор таасир тийгизген. Аскердик пункттарда, ооруканаларда, аскер бөлүктөрүндө, заводдордо жана колхоздордо концерттер уюштурулган. Опера жана балет театры эле согуш жылдарында 750дөн ашык концерт коюшкан [3, 69-б.]. 1941-1945-жылдар аралыгында өлкөдөгү концерттик коллективдер 5 миңге жакын концерттерди уюштурушкан. Кызыл Армиянын активдүү бөлүктөрүндө 7 концерттик жана театралдык коллектив иштеген, анын ичинде М.Баетов, А.Огонбаев, А.Үсөнбаев, А.Яковлева, Р.Занкина, М.Өмүрканов, Ш.Шеркулов С.Бекмуратов, А.Ешмамбетов, С.Кийизбаева, А.Куттубаев, А.Боталиев жана башка көптөгөн мыкты, чыгаан артисттер болгон. Бул коллективдер 1942-1944-жылдары майданда 2500 концерт беришкен [1, 169-б.].

СССРдин Эл артисти А.Малдыбаев жана республиканын эл артисти Куттубаеванын топтору жоокерлерге концерттерди коюшуп, алар жогорку деңгээлде өтүп турган [6, л.162].

Артисттер А.Исмаилова, К.Алиева, К.Эралиева жана С.Аймамбетовалар И.В. Панфилов атындагы 8-гвардиялык дивизияга ыр-күүлөрүн ойношуп, жоокерлердин маанайын көтөрүшкөн. Алар согуш талаасынан жарадарларды ташып, медайым болуп да кызмат кылышкан (2 жылда 1250дөн ашык концерт коюшкан) [10, 108-б.].

Сүрөтчүлөр советтик жоокерлердин эрдигин, тылдагы жан аябаган эмгегин, карапайым калктын азап-тозогун чагылдырган көркөм образдарын жаратышып, согушка арналган плакаттарды түзүшкөн.

Адабият, маданият кызматкерлери чыгарган "Кыргыз ТАГдын терезеси" берүүсү ири ийгиликке жеткен. Биринчи саны 1941-жылы июлда чыккан. Сатиралык "Терезелерде" орус жана дүйнөлүк маданияттын эстеликтерин талкалаган фашисттик наадандарды ашкерелеген фельетондор, карикатуралар жана ырлар орун алган. Плакаттар жана "Кыргыз ТАГдын терезелери" республиканын борбор шаарынын көрүнүктүү жерлерине илинген.

С.А.Чуйковдун "Уруш талаасында", "Мекен үчүн", "Медайым", "Азатка чыгарылган туугандарга", Г.Айтиевдин "Фроттон кат", "Эне менен жолугушуу" деген сүрөттөрү фронттогу жана тылдагы эрдиктерди даңазалаган.

Скульпторлор А.Мануйлов, О. Мануйлова, И.Г. Фрих-Хар жана М.И. Эпштейн генерал И.В.Панфиловго арналган скульптуралык эстеликти республиканын борборуна тургузушкан [9, 110-б.]. О.М. Мануйлова "Фронтко жардам", "Чоң Чүй каналын куруучу аял" ж.б. скульптуралык чыгармаларын жараткан.

Кыргыз сүрөтчүлөрүнүн чыгармалары Москвадагы "Баатыр фронт жана тыл" деген Бүткүл союздук көргөзмөгө (1943-ж.) союздук республикалардын жана РСФСР областтарынын көргөзмөсүнө коюлган (1944-ж.).

Кыргызстан сүрөтчүлөр союзу тарабынан аскердик темадагы 15 көргөзмө өтүп, бир нече чеберлердин жеке көргөзмөлөрү уюштурулган [9, 109-б.].

1941-ж. Фрунзеде биринчи жолу "Фашизм-адам баласынын каардуу душманы" аталышында көргөзмө ачылып, 1942-жылы "Кыргызстан-фронтко", 1943-жылы "Кызыл Армияга 25 жыл", 1944-жылы "Колхоздук Кыргызстан Улуу Ата Мекендик согуштун күндөрүндө" аттуу көргөзмөлөр уюштурулган. Госпиталдарда, колхоздордо, Кызыл Армиянын үйлөрүндө да көчмөн көргөзмөлөр уюштурулган [7, 561-б.]. Бул эмгектер тарыхый окуяларды документтештирип гана тим болбостон, жаштарга дем берүүчү булак катары кызмат кылган.

Согуш мезгилиндеги тасмалар патриоттук, эрдик жана жан аябастык, баатырдык темаларга арналган. 1942-жылы Фрунзе шаарында Республикалык кинохроникалык киностудиясы түзүлүп, анда эки кино тобу иштей баштаган. Согуш жылдарында студияда "Советтик Кыргызстан" деген жалпы аталыштагы 100дөн ашык кинохроникаларды ("Кызыл Армияга кужүрмөн резервдерди даярдоо", "Улуу Чүй каналынын курулушу", "Сымап–фронтко", "Жүн, нан, эт–фронтко", "Жогорку сыйлык", "Кант өрөөнү" [1, 189-б.], "Кыргызстан Ата Мекендик согуштун күндөрүндө" ж.б. чыгарышкан. Аларда республиканын эмгекчилеринин тылдагы кажыбас патриотизми жана фронттогу Советтик Кыргызстандын мыкты уулдарынын эрдиктери чагылдырылган.

Эмгекчилердин руханий суроо-талаптарын канааттандырууда китепканалар, музейлер, клубдар, эл чыгармачылык үйлөрү сыяктуу маданий-агартуу мекемелери зор роль ойногон. Согуш жылдарында маданий-агартуу мекемелери, анын ичинде китепканалар, музейлер, клубдар жана эл чыгармачылык үйлөрү эмгекчилердин руханий муктаждыктарын канааттандырууда чечүүчү роль ойногон. Республиканын борборунда 21 клуб, 20 кинотеатр, 44 коомдук китепкана, 4 кинотеатр жана 4 музей болгон. Советтик Кыргызстан кыргыз жана орус тилдеринде гезит-журналдарды, жыйнактарды жана бюллетендерди чыгаруу менен адабий өндүрүштүн жана басма сөздүн борборуна айланган.

Г.Н. Чернышевский атындагы республикалык коомдук китепкана калктын руханий керектөөлөрүн канааттандырууда чоң роль ойногон. Анын китеп фондусу 1943-жылы СССР элдеринин 85 тилиндеги жана чет мамлекеттердин 10 тилиндеги 808 миң адабияттан турган. Окурмандардын саны 128 миң адамдан ашып, бул 1940-жылга караганда эки эсе дээрлик көп болгон [3, 69-б.].

Согуштук оор сыноо элге билим берүүнүн абалына таасирин тийгизбей койгон эмес. Тылдагы балдар үчүн да абдан оор мезгил болгон. Алардын көбүнүн аталары, агалары фронтко кеткен. Майданга кеткен уулдарынын, ага-инилеринин ордунда иштеген энелер, аялдар 8-10 саат завод-фабрикаларда иштеп, балдар ата-энесинин көзөмөлүсүз калган [8, 98-б.].

Басма сөз агитациянын жана пропаганданын кубаттуу каражаты катары кызмат өтөгөн. Согуш мезгилинде республикада 5 газета, 13 журнал чыгып турган.

Согуш жылдарында областтык жана райондук газеталарды үзгүлтүксүз чыгаруу улантылып, калктын маалыматтык керектөөлөрүн канааттандыруу үчүн 16 жаңы райондук басылмалар ишке киргизилген. Мезгилдүү басылмалардын жалпы саны 1940-жылдагы 67ден 1945-жылы 84кө чейин өскөн.

Областтык жана райондук газеталардын үзгүлтүксүз чыгышы, ошондой эле жаңы басылмалардын жана "Агитатордун блокноту" журналынын чыгышы Кыргызстандын калкынын маалыматтык керектөөлөрүн канааттандыруунун маанилүү куралы болуп калган.

Бул жигердүү жана кеңейтилген журнал учурдагы окуяларга кеңири орун берүү менен калктын патриоттуулук сезимин жогорулатууга кызмат кылган.

Кеңейтилген маалымат инфраструктурасы улуттук биримдикти сактоонун, моралдык маанайды чыңдоонун жана фронттогу аскерлерди колдоонун куралы болуп калган.

Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында калктын арасында агитациялык-массалык жумушту жайылтуу боюнча иштер үзгүлтүксүз жүргүзүлгөн. Согуштук-тарыхый жана согуштук-экономикалык темалардагы лекциялар жана докладдар, аскердик билимдерди пропагандалоо күчөгөн.

Негизги темалар Улуу Ата Мекендик согущ, совет элинин немецтик фашизмге каршы чыгышы жөнүндө болгон. Фрунзе шаардык агитпункту 1941-жылдын июль айынан 1942-жылдын январына чейин жалпы 373 лекция уюштурушкан. Шаардык агитпунктта 16 адамдан турган (3 штат) баяндамачылардын тобу иштеген. Андан сырткары Куйбышев атындагы аскердик-инженердик академияда да 20-25тей баяндамачылар иштеген [5, л.43-44]. Согуштун алдында республикада 10137 агитатор болсо, 1943-ж. алардын саны 16440 жеткен [7, 562-б.].

Согуштун шартында Кыргызстандын маданияты өзүнүн маанисин жоготпостон, коомду моралдык жактан колдоонун негизги фактору катары кызмат өтөгөн. Элдин руханий жактан колдоодо, фронттогу жоокерлердин күжүрмөн духун көтөрүүдө чоң роль ойногон.

Ошентип, Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында маданияттын жеңишке кошкон салымы көп кырдуу жана олуттуу болгон. Элдин духун гана көтөрүп тим болбостон, жалпы душманга каршы күрөштө улуттук биримдикти калыптандырууга зор салым кошкон. Маданий жетишкендиктер биздин тарыхыбыздын маанилүү бөлүгү катары жаш муундарды тынчтык жана эркиндикти сактоо үчүн эрдиктерге шыктандырып тынч жашоонун баалуулугун даңазалайт.

Колдонулган адабияттар

1. История Киргизского искусства.- Фрунзе, 1971.
2. История Киргизской ССР. Т. 4. – Фрунзе, 1990.
3. Керимбаев С. К. Всенародный подвиг: На материале Киргизской ССР периода Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. — Фрунзе, 1970.
4. Керимбаев С.К. Советский Киргизстан в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. -Ф., 1980.
5. КРнын БМ КСДнын архиви. ф.539, оп. 1, д. 1015.
6. КРнын БМ КСДнын архиви. ф.539, оп. 1, д. 911.
7. Кыргыз ССР тарыхы. Т. 2. – Фрунзе, 1973.
8. Львов Н. Киргизский театр в годы Великой Отечественной войны // Киргизский театр. – М., 1953.
9. Нурмамбетов Б.Н. Трудящиеся города Фрунзе в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). – Фрунзе, 1990.
10. Татыбекова Ж.С. Женщины Советского Киргизстана в борьбе за социализм и комунизм. Фрунзе, «Илим», 1967.
11. Токтогонов С.А. Социалистическая культура Советской Киргизии в годы Великой Отечественной войны. – Фрунзе, 1971.

Рецензент: т.и.к., доцент Асипбаева М.Б.

УДК: 94(574.56):631.3

Арстанов С.А., Жаамбай уулу Б.
Ош мамлекеттик университети
Арстанов С.А., Жаамбай уулу Б.
Ошский государственный университет
Arslanov S.A., Zhambai uulu B.
Osh State University

КЫРГЫЗСТАНДЫН АЙЫЛ КООМУНУН ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ (1920–30-жж.)
ТРАНСФОРМАЦИЯ СЕЛЬСКОГО ОБЩЕСТВА КЫРГЫЗСТАНА (1920–1930-гг.)
TRANSFORMATION OF RURAL SOCIETY IN KYRGYZSTAN (1920S–1930-s)

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада 1920–30-жылдардагы Совет бийлигинин социалдык-экономикалык реформаларынын алкагында Кыргызстандын айыл коомунда болгон терең өзгөрүүлөр изилденет. Айрыкча жер-суу реформалары, жеке чарбаларды коллективдештирүү, кулак чарбалардын мал-мүлкүн конфискациялоо, көчмөндөрдү отурукташтыруу багыттарындагы иш аракеттердин жүрүшү жана жергиликтүү коомго тийгизген таасири талданат. Ошондой эле бул реформалардын репрессивдүү мүнөзү, зордук-зомбулук элементтери жана анын натыйжасында айыл коомундагы социалдык структуранын өзгөрүшү баяндалат. Макалада архивдик булактарга жана илимий изилдөөлөргө таянып, айыл коомунун трансформациясын комплекстүү түрдө ачып берүү аракет кылынат.

Аннотация: В данной статье рассматриваются глубокие изменения, произошедшие в сельском обществе Кыргызстана в рамках социально-экономических реформ Советской власти в 1920–30-е годы. Особое внимание уделяется ходу земельно-водных реформ, коллективизации частных хозяйств, конфискации имущества кулацких хозяйств, а также мероприятиям по оседлости кочевого населения и их влиянию на местное сообщество. Анализируется репрессивный характер данных реформ, элементы насилия, а также изменения в социальной структуре сельского общества в результате этих процессов. Статья основывается на архивных источниках и научных исследованиях, стремясь дать комплексное представление о трансформации сельского общества.

Abstract: This article explores the profound transformations that took place in the rural society of Kyrgyzstan within the framework of the Soviet Union’s socio-economic reforms during the 1920s–1930s. It focuses particularly on the implementation of land and water reforms, the collectivization of private farms, the confiscation of property from kulak households, and the sedentarization of nomadic populations, as well as their impact on local communities. The study also examines the repressive nature of these reforms, the use of violence, and the resulting changes in the social structure of rural society. Drawing on archival sources and academic research, the article aims to provide a comprehensive analysis of the transformation of rural society.

Негизги сөздөр: Кыргызстан; айыл коому; трансформация; коллективдештирүү; социалисттик реформалар; 1920–1930-жылдар; репрессиялар; отурукташуу; конфискация.

Ключевые слова: Кыргызстан; сельское общество; трансформация; коллективизация; социалистические реформы; 1920–1930-е годы; репрессии; оседание; конфискация.

Keywords: Kyrgyzstan; rural society; transformation; collectivization; socialist reforms; 1920s–1930s; repression; sedentarization; confiscation.

Киришүү. 1920-30-жылдар Кыргызстандын тарыхында өзгөчө орунду ээлейт, бул мезгил масштабдуу социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр менен бирге башкаруунун күч колдонуу ыкмалары менен коштолгон. Совет бийлигинин орношу шартында айыл коому салттуу чарба жүргүзүү жана социалдык түзүлүштү демонтаждоого багытталган радикалдуу реформалардын объектисине айланган.

Бул теманын актуалдуулугу Кыргызстандын агрардык секторунун азыркы көйгөйлөрүнүн тамырын терең талдоо жана айылдык идентүүлүктүн калыптануусунун тарыхый негиздерин түшүнүү зарылчылыгы менен шартталат. Чынында эле биз караган мезгилде тамыры терең жайылган адаттар жана каада-салттар бузулуп, миңдеген көчмөн кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тагдырына узак мөөнөттүү таасирин тийгизген.

1920-30-жылдардагы Кыргызстандын айыл коому агрардык мамилелер системасында негизги сегмент болуп саналган: калктын басымдуу бөлүгү айылдарда жашап, салттуу дыйканчылык жана мал чарбачылыгы менен алектенишкен. Ошол мезгилдеги реформалар жана күч колдонуу аракеттери экономикалык моделди гана өзгөртпөстөн, айылдыктардын күнүмдүк жашоосуна, маданиятына жана дүйнө таанымына да таасир эткен.

Макаланын негизги максаты – Совет бийлигинин 1920-30-жылдардагы социалдык-экономикалык реформалары жана күч колдонуу саясаты Кыргызстандын айыл коомунун трансформациясына кандай таасир эткендигин талдоо. Изилдөөдө кыргыз айылынын контекстинде модернизация процесстери менен репрессивдүү чаралардын ортосундагы өз ара байланыштарын аныктоо да маанилүү деп ойлойбуз.

Макалада реформалардын тарыхый контексти, алардын мазмуну, ишке ашыруу механизмдери, каршылык көрсөтүүнүн формалары жана социалдык структура үчүн кесепеттери каралат. Ошондой эле трансформациянын ийгиликтүү жана ийгиликсиз аспектилерине анализ жүргүзүлүп, бул мезгилдин азыркы учур үчүн мааниси белгиленет.

Негизги бөлүк. 1917-жылдагы Октябрь революциясынан кийин советтик бийликтин түзүлүшү жана орношу менен өлкөнүн, анын ичинде Кыргызстандын аймагында жаңы саясий жана экономикалык система түптөлө баштаган. 1918-жылы Түркстан АССР Эл комиссарлар кеңеши жеке менчиктин жоюлгандыгын, жерди сатууга жана сатып алууга тыюу салынгандыгын жарыялады [1, 55-б.]. Ага ылайык, мусулман билим берүүчү, диний жана кайрымдуулук уюмдарына караштуу жерлер улутташтырыла баштаган.

Совет Өкмөтүнүн саясаты эски бийлик системасын кыйратуу, ресурстарды кайра бөлүштүрүү жана жаңы башкаруу механизмдерин киргизүү менен коштолгон. 1920-жылы сентябрда РКП (б) нын V съезди жана Түркстан Советтеринин IX съезди аймактагы агрардык маселени чечүүнүн программасын иштеп чыгышкан. Мында советтик бийликтин агрардык маселелерди чечүүдөгү максаттары катары төмөнкүлөр белгиленген:

- феодалдык жана уруулук мамилелерди жоюу;
- коллективдештирүү аркылуу социалисттик айыл чарбасын түзүү;
- коммунисттик идеологияга берилген жаңы «советтик» дыйканды калыптандыруу;
- мамлекеттин азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу.

Ошол учурдагы Кыргызстандын айылдык коомунда күчтүү салттуу түзүм, уруулук байланыштардын үстөмдүгү, калктын сабатсыздыгы, көчмөн жана жарым көчмөн калктын олуттуу үлүшү мүнөздүү болгон. Мунун баары белгиленген реформаларды өзгөчө татаалдаштырып, каршылык көрсөтүүнүн ыктымалдыгын жогорулатуучу факторлор эле.

Кыргызстанда жер-суу реформасы 2 этапта ишке ашырылып (1921–1922 жана 1927-1928), советтик бийликтин айыл чарбасынын түзүлүшүн өзгөртүү боюнча биринчи кадамы болуп калды. 1921-жылдын 4-февралында Жети-Суу областтык революциячыл комитети

областын аймагында жер-суу реформасын баштоо чечимин кабыл алган [1, 57-58-б.]. 1921-22 жылдардагы реформанын 1-этабы негизинен Кыргызстандын түндүгүндө Чүй, Талас, Ысык-Көл жана Кочкор өрөөнүндө, түштүктө Базар-Коргон жана Жалал-Абад райондорунда жүргүзүлгөн. Анын максаты сырттан көчүп келген орус кулактарынан, жергиликтүү байлардан жана ири жер ээлеринен жер жана суу ресурстарын жери аз же жери жок чарбаларга кайра бөлүштүрүү болгон. Реформанын жүрүшүндө айрыкча башка аймактардан көчүп келген дыйкандар ээлеп алган жерлерди кыргыздарга кайтарууга басым жасалган.

Реформанын 1-этабында жерге жайгаштыруу фондуна кулактардан жана өзүм билемдик менен жер ээлеп алгандардан 198 миң теше (десятина) ыңгайлуу жерлер, 200 миң теше чабык жана жайыт жерлер өткөрүлүп берилген. Аларга 11 миң көчмөн жана жарым көчмөн чарба жайгаштырылып, 5970 жерсиз жана кедей чарбалар жер менен камсыз кылынган. Ал эми 1927-1928-жж. Кыргызстандын түштүгүндө ишке ашырылган реформанын 2-этабында ири деп эсептелген жер ээлеринен бардыгы болуп 45777 га сугат, 22831 га кайрак жер конфискацияланып, 18600 чарбаларга бөлүштүрүлүп берилген.

Бул жер-суу реформасынын алгачкы таасири бир беткей болгон эмес. Бир жагынан, ал бир катар кедей дыйкандарга жер алууга мүмкүндүк берген. Экинчи жагынан, ал чыр-чатактар, күч менен басып алуу жана улуттар аралык мамилелердин начарлашы менен коштолгон. Сугат үчүн өтө маанилүү болгон суу ресурстары да талаш-тартыштардын жана чыңалуунун булагына айланган. Россиядан көчүп келгендерден куралган кыштактардын дээрлик баардык жашоочулары кулак, колонизатор катары айыпталган учурлар да болгон. Ошондуктан кулактарга каршы жүргүзүлгөн репрессиялардан орто чарбалар, кыргыздар эле эмес орустар да запкы тартышкан [5, 119-124-бб.]. Бул жер-суу реформаларында Кыргызстанда кулак катмарын жоюу каралган эмес, бирок кандайдыр бир деңгээлде алардын экономикалык кудурети чектөөгө алына баштаган.

Коллективдештирүү саясаты 1920-жылдардын аягында башталып, бир нече этапта жүргүзүлгөн. 1927-жылы декабрда болуп өткөн партиянын XV съезди айыл чарбасын коллективдештирүү чакырыгын жарыялаган болчу. Анын негизги максаттары өндүрүш каражаттарына болгон жеке менчикти жоюу, жеке чарбаларды колхоздорго жана совхоздорго бириктирүү, ошондой эле айыл чарба өндүрүшүн борборлоштуруу болгон. Майда дыйкан жана көчмөн чарбалары үстөмдүк кылган Кыргызстанда бул процесс тездетилген жана күч колдонуу мүнөзүндө ишке ашырылган.

ВКП(б) БКнын 1930-жылы 5-январдагы «Коллективдештирүүнүн темпи жана мамлекеттин колхоз курулушуна жардам берүү чаралары жөнүндө» токтомуна ылайык, Кыргызстан коллективдештирүү акырын темп менен жүргүзүлүүгө тийиш болгон үчүнчү группадагы райондорго кошулган. Мында Кыргызстанда коллективдештирүү 1932-1933 жылдары бүткөрүлүүгө тийиш болгон. Бирок жергиликтүү жетекчилер коллективдештирүүнүн темпи боюнча алдыңкы райондорду «кууп жетип, озуп кетүү» чакырыгынын астында кампаниянын убактысын кыскартышып, коллективдештирүүнү 1932-жыл ичинде бүткөрүү пландаштырылган.

Бул эрежеге таянып, Кыргыз АССРинде адегенде 6 райондо (түштүктө Ош округунда Базар-Коргон, Араван-Бура, түндүктө Каракол кантонунда – Приозерный, Фрунзе кантонунда – Беловодский, Калинин, Талас кантонунда –Кировский) жапырт коллективдештирүүнү жүргүзүү белгиленген [8, 56-б.]. Бул райондордо 1930-жылдын аралыгында чарбалардын 30%ын коллективдештирүү каралган. Бирок бул пландар башынан эле бузулган. Өлкөнүн башка аймактары сыяктуу эле Кыргызстанда да Сталиндин демилгеси менен үстүртөн жасалган кысымдын астында жогорку көрсөткүчтөр үчүн атаандашуулар башталган. Орой

каталарга жана өтө олуттуу кесепеттерге алып келген бурмалоолорго жол берилген. Республиканын айрым райондорунун өзгөчөлүктөрү эске алынган эмес. Мисалы, мал чарбасы басымдуулук кылган Талас кантонунда 38,2% чарбаны, ал эми айыл чарбасына таянган Ош округунда 32,7% чарбаны коллективдештирүү талап кылынган. Колхоздорго кирбеген орто чарбаларга бай-кулактар менен бирдей жеке түрдө салык салынган [6, 406-407-б.].

Көптөгөн дыйкандар жеке менчигин жана эркиндигин жоготуп алуудан коркуп, колхоздорго кирүүнү каалашкан эмес. Мамлекеттин жообу басым көрсөтүү ыкмалары болгон: агитация, коркутуу, конфискациялар жана кулакка тартуу (репрессиялар). Кулактарды тап катары жоюу саясаты мыйзамдуу түрдө СССР Борбордук Аткаруу Комитети жана Эл Комиссарлар Кеңешинин 1930-жылдын 1-февралындагы «Жапырт коллективдештирүү райондорунда айыл чарбасын социалисттик кайра түзүүнү жана кулактар менен күрөшүүнү бекемдөө чаралары» жөнүндө токтомун жарыяланган. Бул токтомдун негизинде жапырт коллективдештирүү райондорунда жеке дыйкан чарбаларына жерди арендага алууга, жалданма эмгектен пайдаланууга тыюу салынган [4, 25-38-б.]. Натыйжада, күч колдонуу менен басылган каршылык толкундары пайда болгон. Айылдык экономика терең кризисти башынан өткөргөн: салттуу чарба жүргүзүү формалары бузулган, өндүрүмдүүлүк төмөндөгөн, ачарчылык жана массалык түрдө көчүү болгон.

Кыргызстанда айыл чарбасын коллективдештирүү жараяны менен бир эле убакта көчмөн жана жарым көчмөндөрдү массалык түрдө отурукташтыруу жүргүзүлгөн. Отурукташтыруу саясаты массалык мүнөзгө 1931-жылдан баштап өткөрүлө баштады. Жергиликтүү бийлик 1932-жылы 30000 чарбаны, 1933-жылы калган 38 000 чарбаны отурукташтырууну пландаган [9, 187-б.]. Бул пландарды ишке ашыруу да көчмөн мал чарба райондорунда 85 миң көчмөн жана жарым көчмөн кыргыз чарбалары отурукташтырылган. Чарбалардын үй-бүлө мүчөлөрүн кошкондо 1932-жылы 213,5 миң көчмөн кыргыздар отурукташтырылган [2, 60-б.].

Ошондой эле 1920-1930-жылдарда ишке ашырылган маданий тармактагы реформалар да айыл коомунун трансформацияланышынын дагы бир багыты болуп калды. Совет бийлиги сабатсыздыкты жоюуга, жаңы идеологиялык жактан туура айылдык интеллигенцияны түзүүгө, аялдарды коомдук турмушка тартууга умтулган. Айылдарда мектептер, сабатсыздыкты жоюу курстары, клубдар ачылган. Аялдардын коомдук ролун өзгөртүүгө өзгөчө көңүл бурулганын белгилеп кетсек болот. Натыйжада кыргыз аялдарына өндүрүштө жана саясатта тиешелүү мүмкүнчүлүктөр бериле баштаган, бул патриархалдык салттарга карама-каршы келген. Жогоруда белгиленген чаралар бир жагынан коомду модернизациялоого көмөктөшсө, экинчи жагынан коомчулукта маданий шок, ички чыр-чатак жана обочолонууну жараткан. Тарбиянын жана социалдык нормалардын салттык системасы сынга алынып, четке сүрүлө баштаган.

Реформаларды ишке ашыруу кеңири спектрдеги күч колдонуу чаралары менен коштолгон. Эң репрессивдүү элементтердин бири кулактарды тап катары жоюу боюнча кампания болгон. «Кулактар» категориясына көбүнчө бир аз көбүрөөк мүлкү бар же колхозго кирүүдөн баш тарткан бай дыйкандар киргизилген. Алардын мүлкү конфискацияланып, өздөрү жана алардын үй-бүлөлөрү СССРдин башка аймактарына депортацияланган. СССРде 1930-1931-жж депортацияланган кулактардын жалпы саны 356,544 үй-бүлөдөн (1,679,528 киши) 381,026 үй-бүлөгө (1, 803, 392 киши) чейин деп белгиленет [1, 122-б.].

Чындыгында, салык каттоонун маалыматы боюнча 1928-29-жж. Кыргызстанда 3406 кулак чарбасы катталып, жалпы дыйкан чарбаларынын 1.8%ын гана түзгөн. Жеке

капиталисттик түзүлүштүн үлүшүнө Кыргызстандагы баардык дыйкан чарбаларынын 3.6 % гана туура келген. Ал эми директивалык документтерге ылайык Кыргызстандагы бардык дыйкан чарбаларынын 3-5%ын, б. а. иш жүзүндө республикадагы кулак чарбаларынан да көп сандагы чарбаларды кулакка тартуу талап кылынган. Албетте мындай абалда жергиликтүү жетекчилердин тапшырманы ашыкча аткаруу аракетинен улам орто чарбалар кулакка тартылып, жапа чеккен [3, 78-б.].

Реформаларга каршылык көрсөтүүнүн формалары ар түрдүү болгон – пассивдүү саботаждан куралдуу көтөрүлүштөргө чейин. Мисалы, калк арасында малдарды союп жок кылуу массалык түрдө жайылтылган, натыйжада малдардын саны кескин түрдө азайган. Бир эле 1930-жылдын ичинде Кыргызстанда ири мүйүздүү мал 24,4%, жылкы 18,5 %, кой-эчкилердин саны 15,5% кыскарган [7, 426-б.]. Эгер 1928-жылы Кыргызстанда малдардын жалпы саны 7715 миң баш болсо 1934-жылдын башына карай бул сан 2100 миңге чейин, тагыраак айтканда 73%га кыскарган [2, 88-б.].

Мындан тышкары Кыргызстандын айрым райондорунда козголоңдор, стихиялуу демонстрациялар, калктын тоолуу райондорго же коңшу өлкөлөргө качуусу катталган. Мисалы, 1930-жылдын башында Алай өрөөнүнөн 300 көчмөн чарба чет өлкөгө көчүп кетишкен. Ал эми Ат-Башы районундагы Туюк жана Богачты айылдарынын жашоочуларынын бир бөлүгү 30 миң кой жана 15 миң ири мүйүздүү малын кошо Кытайга айдап өтүшкөн. [2, 88-89-б.]. Мындай көрүнүштөргө бийликтин жообу ого бетер катаал репрессиялар болгон.

Күч колдонуунун психологиялык таасири өтө чоң болгон. Калк бийликке болгон ишенимин жоготуп, коркуу жана ишенбөөчүлүк атмосферасы күчөгөн, салттуу тилектештик формалары бузулган. Узак мөөнөттүү кесепеттер мамлекеттен обочолонууну, дыйкан эмгек этикасынын бузулушун, коллективдүү эс тутумдун жаракат алышын камтыган. Күч колдонуу массалык репрессияларда, камакка алууларда, физикалык коркутууларда да көрүнгөн. Кыргызстанда репрессиялар кулактарга гана эмес, айылдык интеллигенцияга, мусулман дин кызматкерлерине жана коомчулуктун салттуу лидерлерине да жайылган.

Талкуу жана анализ. Реформалар менен күч колдонуунун ортосундагы өз ара байланышты талдоо Кыргызстандагы айыл коомунун трансформациясы, мажбурлоону колдонуу менен тыгыз байланышта болгонун көрсөтөт. Социалдык-экономикалык максаттарга азыраак кыйратуучу каражаттар менен жетүүгө мүмкүн болмок, бирок бийликтин идеологиялык максимализми жана калкка болгон ишенбөөчүлүгү күч колдонуу ыкмаларына алып келген.

Трансформациянын ийгиликтүү аспектилердин арасында төмөндөгүдөй жарым-жартылай модернизацияны белгилесе болот: билим берүү системасынын кеңейиши, аялдардын коомдук турмушка тартылышы, инфраструктуралык өзгөрүүлөр. Бирок бул жетишкендиктердин баасы өтө жогору болгон: социалдык туруктуулуктун жоголушу, салттардын бузулушу, массалык азап чегүүлөр.

Социалдык-экономикалык планда жеке чарбадан коллективдүү чарбага өтүү ишке ашырылды. Бирок бул реформалар тийиштүү даярдыксыз жана күч колдонуу менен аткарылган. Бул коомчулукта натыйжасыздыкка, жогорку бийликтен көз карандылыкка жана эң негизгиси дыйкандардын эмгекке болгон мотивациясынын бузулушуна алып келген.

Корутунду. Бир беткей бааланбаса да 1920-30-жылдар Кыргызстандын айыл коомунун терең трансформациясынын мезгили болуп калды. Социалдык-экономикалык реформалардын жана күч колдонуу саясатынын таасири астында айылдык коомдун структурасы, жашоонун салттуу ыргагы, баалуулуктар системасы түп-тамырынан бери

өзгөртүлгөн. Бул трансформациянын жыйынтыктары позитивдүү өзгөрүүлөрдү (сабатсыздыкты жоюу, айылдык инфраструктураны түзүү) жана трагедиялуу кесепеттерди (ачарчылык, депортациялар, маданий ажырым) да камтыйт.

Ошол окуялар жөнүндөгү тарыхый эс тутум азыркыга чейин өлкөдөгү бийликке, реформаларга жана адилеттик түшүнүгүнө болгон мамилеге таасирин тийгизип келет. Келечекте бул реформалардын локалдык көрүнүштөрүн, каршылык көрсөтүүнүн жеке тарыхын, ошондой эле репрессиялардан кийинки коомдук бүтүндүктү калыбына келтирүү механизмдерин деталдуу изилденет деген ойдобуз. Өткөндүн сабактарын түшүнүү келечекте адилеттүү жана гумандуу коомду куруу үчүн зарыл.

Колдонулган адабияттар

1. Алтымышова З.А. Совет бийлигинин Кыргызстандагы кулактарды тап катары жоюу саясатынын ишке ашырылышы (1920 - 30-жж.): тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертация. - Бишкек, 2022.
2. Бактыгулов, Дж. Из истории перехода киргизского крестьянства к оседлости и социалистическим способам хозяйствования. - Фрунзе: Кыргызстан, 1971.
3. Бактыгулов, Дж. Организационно-хозяйственное укрепление колхозов Киргизии (1929-1937 гг.). - Фрунзе: Илим, 1991.
4. Данилов, В.П. Ленинский кооперативный план и его осуществление в СССР // в кн. Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. - Москва: Госполитиздат, 1963.
5. Джунушалиев, Дж. Время созидания и трагедий 20-30- годы XX в. - Бишкек: Илим, 2003.
6. Ильясов, С.И. Коренное преобразование сельского хозяйства в Киргизии // в кн. Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. Под редакцией В.П.Данилова. - Москва: Госполитиздат, 1963.
7. История Киргизской ССР. С древнейших времен до наших дней в 5-т. / том 3. -Фрунзе: Кыргызстан, 1986.
8. Переписка с ЦК Средазбюро райкомами, политписьма о весенней посевной кампании, политическом состоянии Ошского округа. КР БМ КСДА, ф.10, оп.1, д.281, б.56.
9. КР БМ КСДА, ф.10, оп.1, д.305.

Рецензент: т.и.к., доцент Осмонова С.К.

УДК 94 (575.2)

А.Бедельбаев
Ж. Баласагын атындагы КУУ
А.Бедельбаев
КНУ имени Ж.Баласагына
A.Bedelbaev
KNU J. Balasagyn

КЫРГЫЗСТАНДА ИШМЕРДҮҮЛҮКТҮН ЖАРАЛЫШЫНЫН ТАРЫХНААМАСЫНА ПРОФЕССОР Т.КЕНЕНСАРИЕВДИН КОШКОН САЛЫМЫ
ВКЛАД ПРОФЕССОРА Т. КЕНЕНСАРИЕВА В ИСТОРИОГРАФИЮ СТАНОВЛЕНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В КЫРГЫЗСТАНЕ
CONTRIBUTION OF PROFESSOR T. KENENSARIEV TO THE HISTORIOGRAPHY OF THE FORMATION OF ENTREPRENEURSHIP IN KYRGYZSTAN

Кыскача мүнөздөмө: Макалада профессор Т. Кененсариевдин «Экономическая политика царского правительства в Кыргызстане во 2-й половине XIX-начала XX вв.» (Б., 2009) деген эмгегинде Кыргызстанда ишкердүүлүктүн жаралышын жана өнүгүүсүн чагылдырылышы илимий талдоого алынган. Посоветтик мезгилге чейин «ишкердүүлүк» жана «ишкер» терминдери илимий изилдөөлөрдө дээрлик колдонулган эмес. Т.Кененсариевдин эмгегинде бул орчундуу маселе белгилүү деңгээлде чагылдырылган. Андыктан келечекте ишмердүүлүк маселесин изилдөөдө автордун эмгеги тарыхнаамалык база катары кызмат кылаары шексиз.

Аннотация: В статье проведен научный анализ зарождению и развитию предпринимательства в Кыргызстане, отраженный в труде профессора Т.Кененсариева «Экономическая политика царского правительства в Кыргызстане во 2-й половине XIX-начала XX вв.» (Б.,2009). До постсоветского периода термины «предпринимательство» и «предприниматель» в научных исследованиях почти не использовались. В труде Т.Кененсариева данная важная проблема отражена в известной степени. Следовательно, при изучении вопросы предпринимательства в будущем, труд автора послужить историографической базой.

Abstract: The article provides a scientific analysis of the origin and development of entrepreneurship in Kyrgyzstan, reflected in the work of Professor T. Kenensariev “Economic policy of the tsarist government in Kyrgyzstan in the 2nd half of the 19th and early 20th centuries.” (B., 2009). Before the post-Soviet period, the terms “entrepreneurship” and “entrepreneur” were almost not used in scientific research. This important problem is reflected to a certain extent in the work of T. Kenensariev. Consequently, when studying entrepreneurship issues in the future, the author’s work will serve as a historiographical basis.

Негизги сөздөр: ишкер; ишкердүүлүк; капитализм; соодагер; капитал; ишкана; соода түйүнү.

Ключевые слова: предприниматель; предпринимательство; капитализм; продавец; капитал; предприятие; торговая точка.

Keywords: entrepreneur; entrepreneurship; capitalism; seller; capital; enterprise; retail outlet.

XX кылымдын 90-жылдары советтик империянын ыдырашы жана анын ордуна ондогон эгемен мамлекеттердин түзүлүшү, алардын жеке менчик менен рынок экономикасына негизделген демократиялык коомду курууга багыт алышы ишкердүүлүктүн жана ишкерлердин өткөн тарыхын изилдөө зарылдыгын жаратты. Анткени, акыркы мезгилде дүйнөлүк экономиканын өнүгүүсүндө ишкердүүлүк негизги ролду ойной баштады. Бул өз кезегинде өткөн тажрыйбанын оң жактарына таянуу үчүн ишкердүүлүктүн жаралуу, өнүгүү этаптарын изилдөө актуалдуу маселелердин бири экендигин көрсөттү.

Совет доорунда “ишкердүүлүк” жана “ишкер” түшүнүгү социализмдин принциптерине ылайык келбегендиктен, расмий тарыхый-экономикалык изилдөөлөрдө колдонулган эмес.

Бул маселени кароодо бир жактуулукка жол берилген жана негизги максат жумушчу табынын буржуазияга карата көз карашын ачууга багытталып, идеологиялык мүнөздө каралган.

Кыргызстандын тарыхчылары менен экономисттеринин изилдөөлөрү да ушул багытта жүргүзүлүп, айыл чарбасындагы өзгөрүүлөр, акча-товар мамилелеринин өнүгүшү, майда жана орто ишканалардын, тоо-кен өнөр жайларынын ачылышы таптык көз караштан изилденген. Ошентсе да ал эмгектер Кыргызстандагы ишмердүүлүктүн негизги документалдык-маалыматтык базасын түзөт.

Постсоветтик мезгилде профессор Т.Кененсариевдин 2009-жылы жарык көргөн "Экономическая политика царского правительства в Кыргызстане во 2-й половине XIX- начала XXвв." деген мазмундуу эмгегинде ишкердүүлүк маселелери алгачкылардан болуп белгилүү деңгээлде иликтенген.

Эмгекте бай тарыхый-документалдык булактардын негизинде падышачылыктын Кыргызстандагы жер жана сырттан көчүп келгендерди жайгаштыруу саясатын, соода-өнөр жай саясатын жана алардын натыйжаларын ачып берүүгө негизги көңүл бурулган. Заманбап методологиянын жетишкендиктерине таянуу менен автор таптык көз караштан чыгып, Кыргызстан Россиянын курамына каратылгандан кийин аймакта жүргөн социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрдү объективдүү ачып берген.

Автор кириш сөзүндө эле ишкердүүлүк маселесине көңүл буруп, "рынок мамилелеринин капиталисттик формада туурасынан кеңири өнүгүү процесси дүйнөлүк капитализмдин мыйзамы катары ар түрдүү жолдор менен жүргөндүгүн" жана "соода, товарларды, кийинчерээк капиталды чыгаруу аркылуу таркатылгандыгын" белгилейт. Ошондой эле биринчилерден болуп "ишкерлер" жана "ишкердүүлүк" терминдерин колдонот. (Кененсариев Т., 7, 164,181 б.)

Эмгектин үч баптан турган биринчи бөлүмүндө падышачылыктын 1867-1886-жылдардагы, андан кийин 1886-1914-жылдардагы жер саясаты жана падышачылык бийликтин келгиндерди көчүрүп келүү саясаты менен жер маселеси хронологиялык жана логикалык жактан ырааттуу чагылдырылган.

Бул бөлүктө Кыргызстанда ишкердүүлүктүн пайда болушу европалык келгиндердин көчүп келиши менен байланыштуу экендиги көрсөтүлгөн. Алгачкылардан болуп кыргыз манаптары жерсиз орус дыйкандарына жерди ижарага бере баштаса, көчүп келгендердин бир бөлүгү шаарларда кол өнөрчүлүк кыла башташкан. 1891-жылы кабыл алынган Талаа жобосунун 126-беренесине ылайык кыргыздар кыштоосунун чегиндеги жерлерди 30 жылга ижарага берүү укугуна ээ болушкан. Бул ишкердүүлүктүн алгачкы формасы болгон. (Кененсариев Т., 100, 116,121 б.)

Профессор Т.Кененсариевдин эки баптан турган экинчи бөлүгү падышачылыктын соода-сатык саясатын жана Россиянын колониалдык системасына кирген Кыргызстандын өнөр жайынын абалы менен өнүгүшүн изилдөөгө арналган.

Автор ишкердүүлүктүн кийинки этабын соода-сатык мамилелеринин өнүгүшү менен тыгыз байланышта карайт. Бул мамилелер үч этаптан: натуралдык алмашуу, мезгилдүү ярмаркалык жана туруктуу соода жүргүзүүдөн турган (Кененсариев Т. 138 б.) Биринчи этапта Россиялык көпөстөр менен Орто Азиялык соодагерлер кыргыз көчмөндөрүнө өз товарларын сүткорлук менен мал-жанга алмаштырса, экинчисинде жер-жерлерде мезгилдүү соода түйүндөрү ачылып, нак алмашуу менен бирге, акча-товар мамилелери кире баштаса, акыркы этапта шаарлар менен көчүп келген калк кыштактарында соода түйүндөрү туруктуу иштей баштаган. 1867-жана 1868-жылдары кабыл алынган Убактылуу Жоболордо сооданы

өнүктүрүү үчүн орус жана жергиликтүү соодагерлер соода күбөлүгүн алууга милдеттүү болушкан. Ал эми орус көпөстөрү 15 жылга гилдиялык салыктан, мамлекеттик жана аскердик иштерге тартылуудан бошотулган. (Кененсариев Т., 145 б.)

Сооданын өнүгүшү менен ал багытта кесиптенген ишкерлердин саны өскөн. Алардын ичинде "алып-сатар", "кызыл-кулак" деп аталган жергиликтүү соодагерлер да болгон. Алар Ат-Башы, Каркыра, Олуя-Атада, кийинчерээк Пржевальскийде күзүндө (1898ж.), Пишпекте жазында (1905-ж.), Токмокто жайында (1906-ж.) өткөрүлгөн ярмаркаларда айыл чарба азык-түлүктөрү менен мал-жанды акчага сатышкан. (Кененсариев Т. 155, 150-152 б.)

Автор туура белгилегендей, XX к. башында Пишпек, Пржевальск, Токмок, Ош, Өзгөн негизги соода борборлоруна айланган. 1907-ж. Кыргызстанда 3900 соода түйүнү иштеп, алардын жылдык акча жүгүртүүсү 10 млн.рублдин айланасында болгон. Соода жүргүзүүгө жергиликтүү калк кыйла деңгээлде тартыла баштаган. П.П.Румянцевдин жетекчилиги алдында Пишпек жана Пржевальский уезддерин 1912-1913-жылдары изилдеген материалдарда бул уезддердеги соодагерлердин саны 2118 адамды түзсө, алардын 775 кыргыз болгондугу көрсөтүлгөн. (Кененсариев Т., 154-156 б.)

Жер иштетүүчүлүктүн өнүгүшү менен дан азыктарын сатуу өскөн. Падыша өкмөтү жана жергиликтүү бийлик өкүлдөрү аймактагы сооданын өнүгүшүн колдоого алган. Натыйжада айыл чарба тармагында соода менен кесиптенген ишкерлердин катмары пайда болгон. (Кененсариев Т., 159 б.)

Т.Кененсариев кыргыздар орус букаралыгына өткөнгө чейин эле белгилүү деңгээлде жашоо-тиричиликке зарыл чарба жана үй чарба буюмдарын жасоону, тоо-кен байлыктарын зарылчылыгына жараша иштетүүнү билгендигин белгилөө менен бирге, алардын айрымдары майда товардык мүнөзгө өтүп, буюмдар рынок менен керектөөчүнүн талаптары боюнча даярдалганын белгилейт. Аларды алгачкы ишкерлердин катарына кошууга болот. 1890-жылы Пишпек уездинде ар түрдүү улуттагы 720, ал эми Пржевальск уездинде 1542 кол өнөрчүлөр болгон. (Кененсариев Т., 161-163 бб.) Алардын саны жылдан жылга өсө бергендиги автор тарабынан документалдык булактардын негизинде ынанымдуу көрсөтүлгөн. Падыша өкмөтү тарабынан 1899-жылы соода жана кол өнөрчүлүк боюнча Жобо иштелип чыгып, соода жана өнөр жай ишканаларына салык салынган. Ал эми ишкерлер атайын күбөлүк менен билеттерди алууга милдеттендирилген. Жобо боюнча жумушчуларынын саны 16га жетпеген, буу кыймылдаткычтары, жел жана суу тегирмендери жок майда товардык ишканалар салык төлөөдөн бошотулган. (Кененсариев Т., 164 б.)

XIX к. 80-90-жылдары шаарларда жана ири орус кыштактарында айыл чарбасынын чийки заттарын иштеткен майда ишканалар ачыла баштаган. Автор алардын демилгечилери киреше табууга шыктуу жергиликтүү төбөлдөр, байыган дыйкандар, ошондой эле жергиликтүү жана орус көпөстөрү болгондугун белгилейт. Мындай ишканалардын саны 30 жылдын аралыгында (1883-1903) 165тен 569га өскөн (Кененсариев Т., 166 б). Бул сан ишкерлердин да көбөйгөнүн күбөлөп турат.

XX к. башында салыштырмалуу түрдө ири капиталисттик ишканалардын пайда болушу менен тоо-кен иштетүү өнөр жай тармактарына орус жана чет элдик капитал киргизиле баштаган. (Кененсариев Т., 167 б)

Автордун оюн уласак, натыйжада аймакта ири ишкерлер пайда болгондугу көрүнүп турат.

Капитализмдин колониялык аймактарга туурасынан кеңейиши менен аскердик-феодалдык империализм (падышачылык) менен заманбап эл аралык капитализмдин (россиялык жана чет элдик капиталдын бирикмеси) ортосунда карама-каршылык

жаралгандыгы тууралуу изилдөөчүнүн пикири колдоого татыктуу. Падышачылык Борбордук Азиядагы экономикалык рычагдарды чет элдик капиталга тарттырып жиберүүдөн чочулаган, бирок, өзү өнөр жайды өнүктүрүүгө ири каражат бөлүүгө алсыз болгон. Ошентсе да 1886-жылдагы Жобонун 207-жана 262 беренелери менен Туркестандын экономикасына чет элдик капиталды киргизүүгө олуттуу чектөө коюлган. Падышачылыктын 1893-жылдагы мыйзам менен чет элдик ишкерлердин демилгелерине бөгөт коюусуна Финансы министрлиги каршы болгон жана Россиянын өнөр жайдагы жетишкендиктери чет элдик капиталдын натыйжасы экендигин көрсөткөн. Өкмөт бул көз карашты колдогон эмес. (Кененсариев Т., 167-169 б.)

Бул маселе боюнча талаш-тартыш токтогон эмес. Падыша өкмөтү Туркестандын жерин жана кен байлыктарын мамлекеттин менчиги деп жарыялап, мындай чечим мамлекет жана ишкер үчүн пайдалуу деп эсептеген. (Кененсариев Т.,178 б.)

Автор падышачылыктын бөгөттөрүнө карабастан Туркестанга белгилүү өлчөмдө чет элдик капитал киргендигин, анын ичинде Кыргызстанда "ферганалык нефть жана тоо-кен иштетүүчү "Чимион" акционердик коому, "Кызыл-Кыя" акционердик коому ж.б.фирмалар иштей баштагандыгын көрсөтөт. Мындай абал падышачылыктын тынчсызданууусуна жана орус ишканалары менен капиталына орун калбай калат деген негизсиз тыянак чыгаруусуна алып келген. Натыйжада 1917-жылга чейин Туркестан расмий түрдө чет элдик капиталды тартууга тыюу салынган аймак болгон. (Кененсариев Т.,179 б.)

Автордун пикири боюнча ар түрдүү бөгөттөргө карабастан, ишкерлердин демилгеси менен 1913-жылга карата Кыргызстанда 32 ишкана иштеп турган. Алардын ичинде таш көмүр иштетүүчү 7 ишкана (1 миңдей жумушчу), нефть иштетүүчү-2, пахта тазалоочу-2, жүн тазалоочу-7, тери иштетүүчү-2, май чыгаруучу-2, пиво бышыруучу-2 заводдор жана 5 тегирмен болгон. Аларды иштетүүгө Москва жана Санкт-Петербург шаарларындагы акционердик коомдордун банктардагы капиталы жана белгилүү деңгээлде чет элдик капитал тартылган. (Кененсариев Т., 182, 192 б.)

Ошентип, профессор Т.Кененсариевдин падыша өкмөтүнүн Кыргызстандагы экономикалык саясатын изилдөөгө арналган жаңычыл мүнөздөгү китебинде ишкердик маселеси да белгилүү деңгээлде камтылган. Соода-сатык, айыл чарба азыктарын иштетүү, фабрика-заводдорду куруу жана тоо-кен өнөр жай тармактарын өнүктүрүү багытында ишкерлердин жасаган аракеттеринин натыйжасында аймакта ишкердүүлүктүн XIX кылымдын аягынан эле калыптана баштагандыгын автор ынанымдуу чагылдырган.

Биздин пикирибизде, профессор Т.Кененсариевдин эмгеги Кыргызстандагы ишкердүүлүктүн тарыхнаамасына белгилүү салым кошот жана бул багыттагы атайын изилдөөлөрдү жүргүзүүдө негизги теориялык жана булактык база катары кызмат кылат.

Колдонулган адабияттар

1. Погорельский П. и Батраков В. Экономика кочевого аула Кыргызстана.-М., 1930; Ильясов С.И. Земельные отношения в Киргизии в конце XIX-нач. XX вв.-Ф., 1963; Джунушев К. Развитие товарно-денежных отношений в дореволюционной Киргизии.-Ф.,1965; Джаманкараев А.Б. Развитие торговли в Киргизии в конце XIX-нач. XX вв.-Ф., 1965; Усенбаев К. Общественно-экономические отношения киргизов. Вторая половина XIX-начало XX вв.-Ф.,1980.

2. Кененсариев Т. Экономическая политика царского правительства в Кыргызстане во 2-й половине XIX-начала XX вв.-Б., 2009

3. Шилтемелер автордун эмгегинен алынып, беттери тиешелүү жерлерде көрсөтүлдү.

Рецензент: т.и.д., доцент Карыева А.К.

УДК: 930.85+821.512.161.09(575)

Boобек уулу Б., Токтосунов Т.Ж.
Жусуп Баласагын атындагы КУУ
Boобек уулу Б., Токтосунов Т.Ж
КНУ имени Жусупа Баласагына
Boobek uulu B, Toktosunov T. Zh.
KNU Jusup Balasagyn

ОРТО ТҮРК АДАБИЯТЫНЫН ИРИ ӨКҮЛҮ КУЛ КОЖО АХМАТ ЯССАВИ ЖАНА АНЫН XIX КЫЛЫМДАГЫ КЫРГЫЗ ЗАМАНАЧЫЛ АКЫНДАРЫНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ
ПРЕДСТАВИТЕЛЬ СРЕДНЕТЮРКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ КУЛ ХОДЖА АХМАД ЯССАВИ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА КЫРГЫЗСКИХ ПОЭТОВ-СОВРЕМЕННИКОВ XIX ВЕКА
THE PROMINENT REPRESENTATIVE OF MIDDLE TURKIC LITERATURE KUL KHOJA AHMAD YASSAWI AND HIS INFLUENCE ON 19TH-CENTURY KYRGYZ CONTEMPORARY POETS

Кыскача мүнөздөмө: Макалада орто түрк адабиятында Кул Кожо Ахмат Яссавинин орду, чыгармачылыгы жана анын Орто Азиядагы таасири ошондой эле кыргыздардын XIX кылымдагы заманачыл акындары: Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылычтын поэзиялык көз караштары салыштырылып талдоого алынат.

Аннотация: В статье рассматривается место Кул Кожо Ахмата Яссави в средне-тюркской литературе, его произведения и влияние в Средней Азии, а также проводится сравнительный анализ поэтических взглядов кыргызских поэтов-заманистов XIX века: Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч.

Abstract: This article examines the role of Kul Khoja Ahmad Yassawi in Middle Turkic literature, his works, and his influence in Central Asia. It also compares and analyzes the poetic views of 19th-century Kyrgyz "Zamanist" poets such as Kalygul, Arstanbek, and Moldo Kylych.

Негизги сөздөр: орто түрк адабияты; Кул Кожо Ахмат Яссави; XIX кылымдагы кыргыз заманчыл акындар жана чыгармалары.

Ключевые слова: средне-тюркская литература; Кул Кожо Ахмат Яссави; кыргызские поэты заманисты XIX века и их произведения.

Keywords: middle turkic literature; Kul Khoja Ahmad Yassawi; 19th-century kyrgyz zamanist poets and their works.

Байыркы орто кылымдарда калыптанган адабий мурастарыбыз муундан-муунга ташкындап аккан суудай бирде кемип, бирде оргуштап төгүлүп-чачылып, оозеки жана жазма түрүндө биздин күндөргө чейин сакталып келип отурат. Ар бир доордон өзүнүн даанышман ойчулдары чыкты. Алардын руханий, адептик жана дидактикалык мүнөздөгү акыл-наасаттык чыгармалары жалпы элди рухий жактан тарбиялоодо негизги азык гана болбостон, баа жеткис тарыхый булак катары да маанилүү орунду ээлеп келет. Орто Азияда ислам дининин таралышы менен жалпы адамзатты ыйманга, адеп-ахлакка үндөө вазипасы мына ушул ойчул акындарга да милдеттендирилгендей.

Мына ошол орто түрк адабятында суфизим агымынын негиздөөчүлөрүнүн сап башында Кулкожо Ахмат Ясави турат. Алисламдагы суфий агымынан болуп, материалдык дүйнөнүн чындыгынан кечүүгө, бул дүйнөнүн беш күндүгүн, аркы дүйнөдө гана мусулман адамы түбөлүк бейкуттукка бөлөнөт деген идеяны даңазалаган. “Дивани Хикмет” “Даанышмандыктын жыйнагы” китебин кийинки муундарга мураска калтырган. Ал (1105-1166) жж. XII кылымдын башында Яссы (Казакстандагы азыркы Түркстан) шаарында дин кызматкери Ибраим шейхтин үй-бүлөсүндө туулган. Акын атасынан эрте ажырап, башка бир шейхтин кол алдында өскөн. Бухара медресесинде окуп, руханий насаатчысы шейх о дүйнө кеткен соң анын ордун ээлеп калган. Кийин такшалган суфий акын катары өзү туулуп өскөн жерине кайтып, өзүнүн айланасына топтогон талибдерине үгүт-насаат иштерин жүргүзгөн [1, 218-224]. Акындын чыгармасы диний-мистикалык көз караш менен лирикалык сезимдин синтезинен турат. Ал алла тааланы, Мукамбет пайгамбардын үлгүлүү жактарын бийик эмоция менен жан дүйнөсүндөгү өзгөрүүлөрдү лирикалык маанай менен санат-насыят формасында ырга салат. Анын “Санат-насыяты” түрк адабий тилинин калыптанышына өз салымын кошкон. “Насыяттар жыйнагында” ойчул акын түбөлүктүү темага айланган “кыямат кайым” темасын өөрчүтөт. Көрсө, Ясавиден мурунку олуялар, улуу даанышмандар да ушул теманын үстүндө баш катырышкан экен. Учурда өткөн чактын улуулугу, тазалыгы, ыймандуулугу жана кайрымдуулугу кол жеткис бийиктей, көз көрбөс алыстай болуп узап кеткендей таасир калтырган көрүнөт:

Олуялар айткан кеп келген белем,
Кыяматтын күнү жуук тартты достор.
Эстүү кулдар не болоорун билген белем,
Калайыктан мээр-шапкат качты достор.

Улам мезгил өткөн сайын мурунку муундун адеп ахлак, ыйманы бийик жана жогору болгондой ички туюм акындардын санат-насаат ырларында орун алган:

Улуу, кичүү жарандардан адеп кетти,
Кыз, зайыптан, жубандардан уят кетти,
“Алхыйа мин ал ыйман” деп расул айтты
Уят кеткен эл көбөйдү улам достор [2, 221-222].

Ислам динине ак кызмат аткаргандыгы үчүн кадыр-баркы артып, олуя, даанышман катары сый-урматка бөлөнөт. Акындын бийик аброюна таянып кийин Аксак Темир өзүнүн саясий идеологиясы үчүн анын Түркстандагы күмбөзүн эң жакшы пайдаланган. Эл арасында “Мединада Мукамбет, Түркстанда Акмат”деген сөз тараган. Мекке менен Мединага барып сыйынууга калайык-калктын мүмкүнчүлүгү жете бербегендиктен, жакын турган акындын мечитине барып сыйынып, аны экинчи Мекке катары санашкан [3, 86-92].

Кыргыздар Кул Кожокматты касиетүү адам катары санаган. Кыяматта чоң сурак болгондо, Кул Кожо Акмат калыс киши катары, күнөө менен соопту таразалаганда, таразанын түбүндө болот деп ишенишкен. Бул тууралуу кыргыздын белгилүү төкмө акыны Токтогул Сатылганов мындай деп ырга салган экен:

Кошумча жыйган эшендер,
Азезилдин жанында,
Кокуйга калат деп уктум.
Акчасын алып алмакка,
Айтат жалган деп уктум,
Кожо Акматтын алдында,
Алдап алган аттарын,

Кайтарып берет деп уктум.

Мусулманчылыктын кыргыздарга таралышы менен ал кыргыздар арасында Сопу Алдаяр деген атка ээ болгон. Сопучулук идеяны жайылткан акын чыгармаларын чагатай тилинде жазган. Анын "Хихмет" аттуу чыгармасы кыргыздардын арасында да кеңири тараган. "Аталган чыгарманы молдолор жогорку сыныптагы балдарга окута турган", – деп эскерет мудирис Кусеин Карасаев [4, 20-21]. Айтылгандарга улай дагы бир кызыктуу маалыматты бизге тарых изилдөөчү К. Жумабаев айтып берди. Ал 1980-жылдары Кочкор районунун имамы Жапар молдого жолукканымда: "Бул — Кул Кожо Ахмат Ясавинин "Өкүмат" ("Хикмат") деген китеби. Муну мен дайыма окуганда ыйлап, абдан маани берип окуйм", — деп айтканын эскерет. Мындан улам акындын аталган китеби кыргыз коомчулугуна кеңири белгилүү болгондугун баамдасак болот (Жумабаев К., оозеки маалымат).

Акындын чыгармаларында кыямат заман темасы өтө кеңири орун алган жана аны замана агымынын эң баштоочусу, негиздөөчүсү катары бааласак туура болот. Ага таасирленип Орто Азия чөлкөмүндө бир катар заманчыл акындар өсүп чыккан. Ага мисал катары: Махтумкули, Дулат, Майлыкожо, Медилкожо, Майкөт, Шортоңбай, Абубакир, Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылычты айтсак жаңылышпайбыз. XIX кылымдагы башталган кыргыз заманчыл акындарынын "Акыр заман", "Тар заман", "Зар замандарынын" генезисин байыркы орто кылымдагы мурастан баштап кароого туура болоор.

XIX кылымдын экинчи жарымынан баштап кыргыз акындар чыгармачылыгында «Замана» деп аталган багыт пайда болду. Анын көрүнүктүү өкүлдөрү: Молдо Кылыч Шамыркан уулу (1840-1917), Арстанбек Буйлаш уулу (1840-1882), Калыгул Бай уулу (1785-1855) Молдо Ныяз (1823-1896) болушкан. Эл арасында Молдо Кылычтын «Зар заманы», Арстанбектин «Тар заманы», Калыгулдун «Акыр заманы» кеңири тараган. Акындардын чыгармаларында адамдын милдети, туура жашоо жөнүндөгү элдик түшүнүктөр чагылдырылган. Алар мурунку адамдарга мүнөздүү болгон адептүүлүктү, маданиятты ырга салышып жаштарды салт-санааларды билген адам кылып тарбиялоону белгилешкен. Бул кыргыз элинин жакшы маданиятынын сакталышына таасирин тийгизет деген ойлорду айтышкан. [6, 187]

Кыргыздардагы "Замана" поэзиясынын эң алгачкы бир көрүнүшү Калыгулдан башталат. Чынында Калыгулга чейин аты белгилүү жана чыгармалары биздин күндөргө жеткен акын да болгон эмес. Мына ошондон тартып ал традициялуу темага айланган. Калыгул бай уулу (1785-1855) жылдары жашап өткөн заманачы акын. Анын санаат-насааттары, "Акыр заман", "Кыямат Кайым" аттуу мистикалык-философиялык ырлары эл оозунда кеңири айтылып калган. Ал өз заманында келечекти көрө билген олуя аталган, калыс, кадыр барктуу адам болгон. Калыгулдун "Замана" жөнүндөгү ырларында мындай деп айтылат:

Орой киши баатыр болоор,
От чыкпай жериң такыр болоор,
Ошол заман жакын болоор.
Токой токол болоор,
Талаа тоодой болоор.
Уй пул болоор,
Кул бай болоор.
Тегиз жерден тегирмен жүрөөр,
Тексиз жерден бий чыгаар.

Алка жака салынган кийим чыгаар
Акча кагаз пул болуп тыйын чыгар.
Айылын жоодой аңдыган бирөө чыгаар,
Атасынан баласы тапан чыгар[7, 25].

Кыргыздын дагы бир даанышманы Арстанбек Буйлаш уулу (1824–1878) – ойчул, төкмө, заманачы акын. Калыгул, Молдо Кылыч ж. б. менен бир катарда турат. XIX кылымдын орто ченинде, орус падышачылыгы Түндүк Кыргызстанды өзүнө карата баштаган мезгилде бирдиктүү кыргыз улуттук мамлекеттүүлүгү жок болуп, ошондон улам кыргыз улуттук саясаты уруулук кызыкчылыктарга көз каранды эле. Айрым кыргыз уруулары орус аскерлеринин жардамы менен экинчи кыргыз урууларынан «өч алууга» да үлгүрүшкөн. Арстанбек өз учурунун түрүн байкап, “азуулуга бар заман, кедейлерге тар заман”– деп, бирок түбү жакшылык болоор деп, келечектен үмүт кылган [8, 41].

Кылымдарды карытып, келе жаткан түптүү моралдык эреже-нормалар, адеп-ахлак мыйзамдары адамдар тарабынан сакталбай, баркталбай бузула турган болсо, коомдо кандай натыйжа келип тууларын жана бул эмненин белгиси экендигин Арстанбек мындайча эскерткен:

Урматы кетсе уулунун,
Кадыры кетсе карынын,
Азаматтын курбалы –
Зайыптын кетсе ыйманы,
Кыздын кетсе кылыгы,
Келиндин кетсе келбети,
Ата-эненин кымбаты –
Уулдун кетсе уяты,
Журт бузулуп нарк кетсе,
Каадасы кетсе ырчынын –
Бул акыр заман белгиси
Арстанбектин келбейт көргүсү [9].

Молдо Кылыч Шамыркан уулу (1868–1917) – кыргыздын алгачкы жазгыч акындарынын бири. Кочкор өрүүнүндө туулган. Анын 1911-ж. Казан шаарында араб ариби менен “Зилзала” эмгеги кыргыз элинин тарыхында басмага жарыяланган алгачкы чыгармалардан болуп эсептелет. Молдо Кылычтын “Чүй баяны”, “Керме тоо”, “Канаттуулар”, “Зилзала”, “Кол казал”, «Кара Кочкор», “Кыз жигит”, “Уй казал”, “Жатакчылар”, “Чүй канаттуулары”, сыяктуу ырларында жана поэмаларында табият, турмуш-тиричилик, жүрүм-турум, саясат жөнүндө баяндаган.

Адабий сынчы К. Асаналиев акындын “Зилзала” аттуу чыгармасына мындайча мүнөздөмө берген: «Жаратылышта болуп өткөн мындай кырсыктарды түшүндүрүүдө Молдо Кылыч өзүнүн диний көз караштарынын алкагынан чыга алган эмес. Ал тургай “Зар заманда” байкала баштаган динге карата сынчыл поэзиянын чегинен да четтеп, жер титирөө окуясы акынга абдан зор таасир тийгизген. Ошонун натыйжасында Молдо Кылыч мистикага карай дагы бир кадам шилтегендиги айкын көрүнүп турат», — деп баяндайт. Адам пейили бузулса, өзүбүздөн көрөлүк деп келип, акын мындай саптарды айтат:

Дин мусулман агайын,
Сактануучу кудайым.
Акыр заман белгиси,
Сизге баян кылайын.
Китептерде сөзү бар,
Ынанбасаң табайын.
Заман кандай болмогу,
Жерге бузук толмогу.
Ар сонундан иш чыгар,
Мына ушул болжолу.
Шумдугунан пенденин,
Алалдыкка арзыбай.
Сүткө кылаар сооданы,
Ырыскыга мал чачып,
Журтуна кылар кооганы.
[10,99].

Кыргыздардагы диний суфий багытында ой жүгүрткөн акындары Ахмет Яссави жана анын чыгармалары менен тааныш болгондугу алардын өздөрү калтырып кеткен ырларында айдан ачык көрүнүп турат.

Түркстанда мазары
Хикмет сөзү жыйылып,
Бизге калды казалы – деп Молдо Кылыч ыр жазса, Алдаш Молдо мындай дейт:
Ошол заман баары өттү,
Нечен кыйын эр өттү.
Кожо Ахмед Яссави
Коусул Агзам пир өттү

Кожо Акмат өзүнүн өмүрүндө Мухаммад пайгамбардын осуяттарын айтып, даңазалап гана тим болбостон анын жашоосун кандайдыр бир деңгээлде туурагысы келет. Ал 63 жашка келгенде Мукамбет пайгамбардын жашына келгендигин эскертип, колдо бар дүйнөсүн бей-бечараларга таратып берип, жер алдында үңкүрдөн кырк күн чыкпай сырткы айлана чөйрөдөн обочо жашагандыгы айтылат [11, 86-92]. Негизинен мусулман элдеринде 63 жаш пайгамбар жашы катары эсептелип, бул курактагы аксакал адамдар өздөрүн өтө бактылуу сезишет. Ушул жерден дагы бир кызыктуу маалыматты айта кетсек болчудай. XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында жашап өткөн кыргыздын залкар манасчысы Сагымбай Орозбаков дал ушул куракта дүйнө салгандыгы белгилүү. Албетте муну менен Сагымбай Кожо Акматтын жолун жолдогон деген ойдон алыспыз, бирок ушул тагдыр насипти Сагымбайга жараткан тарабынан буюргандай. Эки залкардын окшоштук жактарын салыштырып караганда, Сагымбай Орозбак уулунун вариантында диний мазмундагы окуялар кеңири орун алып, элди ислам динине үгүттөө көзгө урунат. Айрым маалыматтарга караганда ал мусулман динине ишенген жана өзү билген эрежелерин так аткарган адам болгондугу белгилүү. Бул абал анын жомокко дин ишенимин башкаларга караганда көбүрөөк киргизүүгө аракеттенишине алып келген [12]. Эки акындын ортосундагы окшоштуктарды салыштырып көрсөк, алардын биринде Мухаммед пайгамбардын жашына жеткен соң өз тагдырына каниет кылып, калган өмүрүн тынч өткөрүүгө умтулуу байкалат, ал эми

экинчисине мындай насип Кудай тарабынан берилген. Ошол эле учурда Кожо Акмат менен Сагымбай экөө тең динди жалпы элге ыр аркылуу жеткирүүгө аракет кылышкан.

Жыйынтыктап айтканда орто түрк доорунан бери калыптанган адабий мурастарыбыздын диний суфийизм багытында ой жүгүрткөн акын, өз мезгилинин даанышман адамы Кул Кожо Акмат Яссавинин чыгармалары жана анын инсандык бийик кадыр-баркы Орто Азиядагы түрк тилдүү мусулман элдерине анын ичинен кыргыздарга, айрыкча заманачыл акындарга өз таасирин тийгизбей койгон эмес деген тыянакка келип отурабыз. Бул ой менен биз "заманачыл" акындардын коомго болгон философиялык көз караштары же чыгармачыл багыты орто түрк доорунда чийилген сызыктан аша алган эмес деген ойду билдиргибиз келбейт. Бир сөз менен айтканда ар бири "заманачыл"мектептин ири өкүлдөрү болуу менен кийинки муундарга элдик педагогиканын бай казынасын калтырып кетишкен.

Колдонулган адабияттар

1. Эшиев А. М. Орто түрк доорундагы педагогикалык ойлор. – Б.: 2007. – 218- 224.
2. Эшиев А. М. Орто түрк доорундагы педагогикалык ойлор. – Б.: 2007. – 221-222-б.
3. Акматалиев А. Байыркы орток түрк адабиятынын очерки. – Б.: 2015. – 86-92-б.
4. Политология. Түз / Акунов А, Кангелдиев А, Мамбеталиева В. – Б.: 2015. – 20-21-б.
5. Кабылбек Жумабаев. (Маалымат берүүчү). Кочкор районунун тургуну. Тарых изилдөөчү.
6. Гапаров С. Акындар поэзиясындагы этнопедагогика жана маданият // Ж.Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы. – Б.:2011. – 188-б.
7. Үмөталиев Ш. Заман поэзиясынын генезиси жөнүндөгү маселеге карата // Калыгул Бай уулу элге кенен тараган ырлар жыйнагы – Б.: 1992. – 25-б.
8. Акунов А. А. Мамбеталиева Г. С. Адам укуктары жана демократиялык бийлик. Энциклопедиялык сөздүк. – Б.: 2015. – 41-б.
9. Байгазиев С. Кыргыздын ойчулдарынын жана баатырларынын осуяттары – Ата журт тиреги. – Б.: 2013. – 57-58-б.
10. Турдугулов А. Төкмө ырчылар менен жазгыч акындардын чыгармачылыгын окутуу. – Б.: 1996. – 99-б.
11. Акматалиев А. Байыркы орток түрк адабиятынын очерки. – Б.: 2015. – 86-92-б.
12. Улуу манасчы Сагынбай. Түз / Төлөмүшев М, Дүйшеев Ш. – Б.:1992.

Рецензент: т.и.к., доцент Асипбаева М.Б

УДК 94(575):339.9

Жалиева Б.С., Асипбаева М.Б., Чодолдоева Г.Ж.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Жалиева Б.С., Асипбаева М.Б., Чодолдоева Г.Ж.
КНУ имени Ж.Баласагына
Zhalieva B.S., Asipbaeva M.B., Chodoldoeva G.Zh.
KNU J. Balasagyn

ТҮРК МАМЛЕКЕТТЕРИНИН КЫЗМАТТАШТЫГЫНЫН ЭКОНОМИКАЛЫК АСПЕКТИЛЕРИ
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СОТРУДНИЧЕСТВА ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ
ECONOMIC ASPECTS OF COOPERATION OF TURKIC STATES

Кыскача мүнөздөмө: Бул макала тектеш тарыхый, маданий жана тилдик негиздерде бириккен түрк мамлекеттеринин интеграциялык процесси, экономикалык кызматташтыгын талдоого арналган. Экономикалык өз ара аракеттенүүнүн негизги багыттары – соода, энергетика, транспорт жана институционалдык механизмдер каралган. Айрыкча Түрк мамлекеттеринин уюму жана анын институттарынын ишмердүүлүгүнө өзгөчө көңүл бурулган. Изилдөө комплекстүү ыкмада жүргүзүлүп, салыштырма, системалуу жана тарыхый-аналитикалык методдор колдонулган.

Аннотация: Настоящая статья посвящена анализу интеграционных процессов и экономических аспектов сотрудничества между тюркскими государствами, объединёнными культурными, историческими и языковыми связями. Рассматриваются основные направления экономического взаимодействия, включая торговлю, энергетику, транспорт и институциональные механизмы. Особое внимание уделяется деятельности Организации тюркских государств и её институтов. Исследование основывается на комплексном подходе с использованием сравнительного, системного и историко-аналитических методов.

Abstract: This article is devoted to the analysis of integration processes and economic aspects of cooperation between Turkic states united by cultural, historical and linguistic ties. The main directions of economic interaction — including trade, energy, transportation, and institutional mechanisms — are examined. Special attention is given to the activities of the Organization of Turkic States and its institutions. The study is based on a comprehensive approach using comparative, systemic, and historical-analytical methods.

Негизги сөздөр: түрк мамлекеттери; экономикалык кызматташтык; соода; энергетика; транспорт; интеграция; Түрк мамлекеттеринин уюму.

Ключевые слова: тюркские государства; экономическое сотрудничество; торговля; энергетика; транспорт; интеграция; Организация тюркских государств.

Keywords: turkic states; economic cooperation; trade; energy; transportation; integration; Organization of Turkic States.

Акыркы он жылдыкта түрк мамлекеттеринин ортосундагы өз ара байланыштар, өзгөчө экономикалык чөйрөдө олуттуу күч алды. Жалпы тилдик, маданий жана тарыхый мурастар менен бириккен мамлекеттер – Азербайжан, Казакстан, Кыргызстан, Түркия, Түркмөнстан жана Өзбекстан кызматташуунун көп тараптуу формаларын активдүү өнүктүрүп жатышат. Бул макаланын максаты түрк өлкөлөрүнүн ортосундагы экономикалык өз ара аракеттенүүнүн негизги багыттарын, анын ичинде соода, инвестиция, энергетика, транспорт жана институттук механизмдерин анализдөө болуп саналат.

Түрк мамлекеттеринин ортосундагы экономикалык кызматташтыктын жанданышынын тарыхый өбөлгөлөрү СССР кулагандан кийин 1990-жылдардын башына туура келет. Көз карандысыз түрк тилдүү республикалардын түзүлүшү аймактык кызматташтыктын жаңы формаларын табуу зарылдыгын алдын ала аныктаган. Түркия алгачкы этапта Борбордук Азиянын жана Түштүк Кавказдын жаңы мамлекеттери менен жакындашуу боюнча демилгелерди көтөрүп, негизги ролду ойноду.

Дүйнөдө түрк тектүү улуттар негизги ролду ойногон алты мамлекет бар. Булар Түркия, Азербайжан, Кыргызстан, Түркмөнстан, Казакстан жана Өзбекстан. Мындан тышкары түрк аймагына этникалык жактан айырмаланган мамлекеттердин курамына кирген аймактар, автономиялар жана улуттук республикалар да кирет. Мында сөз Башкортостан Республикасы, Кабардин-Балкар Республикасы, Карачай-Черкес Республикасы, Татарстан Республикасы, Тува Республикасы жана башкалар (Россия), Синьцзян-Уйгур автономиялуу облусу (Кытай), Крым Автономиялуу Республикасы (Украина), Гагаузия (Молдова) жөнүндө болуп жатат.

1992-жылы Түрк тилдүү мамлекеттердин саммитинин түзүлүшү саясий жана экономикалык байланыштарды расмийлештирүүнүн башталышы болгон. 2009-жылы Нахчыван келишимине кол коюу Түрк тилдүү мамлекеттердин кызматташтык кеңешинин (азыркы Түрк мамлекеттеринин уюму, ТМУ) түзүлүшүнө алып келди, ал кызматташтыкты саясий-экономикалык, маданий чөйрөдө терендетүү үчүн аянтчаны түздү.

Түрк кызматташтыгы проблемасын чечүү интеграциялык биримдиктин жашоого жөндөмдүүлүгүн камсыз кылуу үчүн зарыл болгон жана кызыкчылыктардын жалпылыгын алдын ала аныктоочу бир катар факторлорго негизделет. Биринчи кезекте түрк интеграциясынын факторлоруна жана өбөлгөлөрүнө төмөнкүлөрдү кошууга болот:

- түрк дүйнөсүнүн маданий жана руханий потенциалын сактоо жана өнүктүрүү боюнча биргелешкен аракеттердин зарылдыгы;
- бүткүл дүйнөнү региондоштуруу контекстинде түрк аймактарынын потенциалын консолидациялоо зарылдыгы;
- Евразиянын борборунда эң күчтүү глобалдык оюнчулардын кызыкчылыктарынын кесилишинде жайгашкан түрк дүйнөсүнүн субъекттеринин кызыкчылыктарын борборлоштурулган коргоо зарылдыгы;
- атап айтканда, түрк өлкөлөрүнүн көпчүлүгүнүн континент ичинде жайгашуусу жана ага байланыштуу деңизден обочолонуу, бири-биринен обочолонуу жана деңизге жана кошумча транспорттук жолдорго биргелешип чыгуу зарылчылыгы менен шартталган геоэкономикалык кызыкчылыктардын жалпылыгы [1].

Ошону менен бирге, ТМУнун өнүгүү перспективалары айрым объективдүү факторлор менен чектелгендигине карабастан, ТМУнун пайда болушу Борбордук Азиядагы аймактык тартипти өзгөртөт жана региондогу негизги эл аралык уюмдардын стратегиялык кайра түзүлүшүнө алып келет. СССР кулагандан кийин Борбордук Азиянын жаңы өлкөлөрүнүн аймактык интеграциясы ар кандай себептерден улам жай жүрүп, дал ушул Түрк Кеңешинин түзүлүшү Борбор Азиядагы түрк тилдүү мамлекеттердин ортосундагы диалог жана кызматташтык үчүн жаңы аянтчаны түзүп, кызматташтыктын өсүшүн тездеткен [2].

Экономикалык байланыштарды институтташтыруу Түрк мамлекеттер уюмунун, Түрк соода-өнөр жай палатасынын, Түрк инвестициялык фондунун, ТҮРКСОЙдун жана башка түзүмдөрдүн ишмердүүлүгү аркылуу ишке ашырылат.

ТМУ түзүлгөндөн берки негизги саммиттерин, атап айтканда, Алматыда (2011) экономикалык кызматташуу, Бишкек (2012) - транспорттук интеграция жана Габалада (2013) - энергетика маселелери талкууланды. Астанада (2015-жыл) инфраструктурага, ал эми Чолпон-Атада (2018-жыл) маданий жана туристтик долбоорлорго багытталган маселелер каралган. Бакудагы саммит (2019) экологиялык демилгелер жана санариптештирүү маселелерине токтолду, ал эми Түркестанда (2021) 2040-жылга чейинки стратегияны кабыл алынып, Өзбекстан толук кандуу мүчө болуп кирген. Самарканд саммитинде (2022) экономикалык интеграциянын маанилүүлүгү баса белгиленген, Астана саммити (2023)

ТҮРКТАЙМга жаңы дем берди, ал эми Бишкекте (2024) санариптештирүү долбоорлору жана экологиялык демилгелер, анын ичинде Кытай-Кыргызстан-Өзбекстан темир жол коридору талкууланды. [3].

2023-жылдын 16-мартында Анкара шаарында өткөн түрк мамлекеттеринин кезексиз саммитинде кол коюлган келишимге ылайык, түрк мамлекеттеринин ичинен биринчи өз ара каржылык мекеме болгон Түрк инвестициялык фонду (ТИФ) түзүлгөн. Жалпы уставдык капиталы 600 миллион АКШ долларын түзгөн ТИФ түрк мамлекеттери тарабынан түзүлгөн биринчи жана негизги биргелешкен каржы мекемеси болуп саналат. Фонддун максаты - Түрк мамлекеттер уюмуна мүчө мамлекеттердин экономикалык потенциалын, алардын ортосундагы соода-экономикалык кызматташтыкты чыңдоо жана биргелешкен долбоорлорду ишке ашыруу үчүн мобилизациялоо болуп саналат [4].

Түрк соода-өнөр жай палатасы Түрк мамлекеттер уюмунун алкагында ишке ашырылган жана мүчө мамлекеттердин ортосундагы ички сооданын көрсөткүчтөрүн жогорулатуу үчүн туруктуу бизнес программаларды жана долбоорлорду иштеп чыгуу үчүн Мамлекет башчыларынын Кеңеши тарабынан ыйгарым укук берилген фундаменталдык экономикалык кызматташтык механизми болуп саналат. Уставга кол коюлгандан кийин 2019-жылы штаб-квартирасы Стамбулда жайгашкан Түрк соода-өнөр жай палатасы расмий түрдө түзүлгөн. Ал ТМУга мүчө жана байкоочу мамлекеттердин соода-өнөр жай палаталарынан жана бизнес чөйрөлөрүнөн турат [4].

Түрк мамлекеттеринин ортосундагы экономикалык кызматташтыктын негизги багыттарын карап көрөлү:

Соода-экономикалык кызматташтык. ТМУ маалыматына ылайык, 2023-жылы түрк мамлекеттеринин ортосундагы өз ара сооданын көлөмү 16,4 миллиард АКШ долларын түзүп, мурунку жылга салыштырмалуу 9,3%га өскөн. 2024-жылы, алдын ала маалыматтар боюнча, бул көрсөткүч 17,8 миллиард доллардан ашып, туруктуу оң динамикасын көрсөткөн.

Түркия аймактын эң чоң өнөктөшү бойдон калууда. Алсак, 2024-жылы Түркиянын Борбор Азия өлкөлөрү менен соода жүгүртүүсү 11,5 миллиард доллардан ашып, анын 4,2 миллиард доллары Казакстанга, 2,6 миллиард доллары Өзбекстанга, 1,1 миллиард доллары Кыргызстанга экспорттолгон. Экспорттолуучу товарлардын ичинде машина куруу буюмдары, курулуш материалдары, текстиль басымдуу.

ТМУнун алкагында экономикалык кызматташуунун укуктук негизи бир нече маанилүү документтерге таянат:

- 2011-жылдын 21-октябрында Казакстандын Алматы шаарында кол коюлган Түрк тилдүү мамлекеттердин кызматташтык кеңешинин Биринчи Саммитинин Декларациясы;
- 2019-жылдын 17-майында Астана шаарында кол коюлган Биргелешкен Түрк соода-өнөр жай палатасынын Уставы;
- 2022-жылдын 11-ноябрында Самарканд шаарында кол коюлган ТМУ мамлекет башчыларынын Кеңешинин “Түрк инвестициялык фондун түзүү жөнүндө” чечими;
- 2023-жылдын 16-мартында Анкара шаарында кол коюлган «Түрк инвестициялык фондун түзүү жөнүндө макулдашуу»;
- 2022-жылдын 11-ноябрында Самарканд шаарында “Түрк мамлекеттеринин соодасын жеңилдетүү стратегиясы” чечими кабыл алынган;
- Казакстан Республикасынын Түркстан облусунда «Туран» өзгөчө статусу бар атайын экономикалык аймакты түзүү демилгеси» - 2022-жылдын 11-ноябрында Самарканд шаарында чечим кабыл алынган;

- Түрк тилдүү мамлекеттердин кызматташтык кеңешинин мүчө-мамлекеттеринин мамлекеттик органдарынын ортосунда ар кандай типтеги экономикалык зоналар тармагында маалымат жана тажрыйба алмашуу боюнча өз ара түшүнүшүү жөнүндө меморандум»;

- 2023-жылдын 3-ноябрында Астана шаарында "Бириккен аймактын мүчө-мамлекеттеринин тиешелүү мекемелеринин ортосунда метрология жаатында кызматташуу жөнүндө Протокол" кабыл алынган [4].

Энергетикалык кызматташтык. Казакстан, Азербайжан жана Түркмөнстан мунай менен газдын негизги камсыз кылуучулары болуп саналат. Баку-Тбилиси-Жейхан жана Транс-Анадолу жаратылыш газ куруу (TANAP) сыяктуу долбоорлордун ишке ашырылышы аймактын да, ЕБ өлкөлөрүнүн да энергетикалык коопсуздугун бекемдеди.

2018-жылдан бери иштеп жаткан TANAP менен 2024-жылы 17 миллиард метр куб жаратылыш газы ташылып, анын 6,5 миллиарды Европага жеткирилген. Кошумчалай кетсек, 2024-жылы Казакстан, Өзбекстан жана Түркиянын ортосунда 500 МВтка чейин кубаттуулуктагы күн электр станцияларын биргелешип курууну караган Жашыл энергетиканы өнүктүрүү боюнча Меморандумга кол коюлган [5].

ТМУнун алкагындагы министрлердин жолугушууларынын жүрүшүндө төмөнкү негизги документтер кабыл алынды:

- 2022-жылдын 28-сентябрында Казакстандын Алматы шаарында өткөн ТМУга мүчө мамлекеттердин энергетика министрлеринин 2-жыйынында кабыл алынган ТМУнун энергетикалык кызматташуу программасы жана аны ишке ашыруу боюнча иш-чаралар планы;

- 2024-жылдын 16-сентябрында Кыргыз Республикасынын Бишкек шаарында кабыл алынган ТМУнун энергетика министрлеринин 4-кеңешмесинин жыйынтыгы боюнча биргелешкен коммюник. [6].

Транспорт жана инфраструктура. Инфраструктураны өнүктүрүү ийгиликтүү экономикалык интеграциянын негизи болуп саналат. Транс-Казак эл аралык транспорт жолу катары да белгилүү болгон Ортоңку коридор Кытай менен Европанын ортосундагы стратегиялык маанилүү транзиттик альтернатива болуп саналат.

2024-жылы Орто коридор боюнча жүк ташуу көлөмү 12,1 миллион тоннага жетти, бул 2023-жылга салыштырмалуу 35%га жогору. Натыйжалуу кызматташуунун мисалы катары Баку-Тбилиси-Карс темир жол участогун модернизациялоону айтсак болот, бул өлкөлөр ортосундагы жүктөрдү жеткирүү мөөнөтүн 13 күнгө чейин кыскартты. [7].

ТМУ алкагында транспорттук кызматташуунун укуктук негизи бир нече маанилүү документтерге негизделген:

- 2022-жылдын 11-ноябрында Самарканд шаарында кол коюлган "Түрк мамлекеттер уюмуна мүчө мамлекеттердин өкмөттөрүнүн ортосундагы эл аралык курама жүк ташуу жөнүндө макулдашуу";

- 2022-жылдын 11-ноябрында Самарканд шаарында кол коюлган "Түрк мамлекеттеринин Уюмунун Транспорттук коммуникациялар программасы";

- 2023-жылдын 3-ноябрында Астана шаарында кабыл алынган "Түрк тилдүү мамлекеттер уюмунун 2023–2027-жылдарга транспорттук өз ара байланыш программасын ишке ашыруу боюнча биргелешкен аракеттер планы ("Жол картасы");

- 2024-жылдын 6-июлунда Шуша шаарында кол коюлган "Түрк мамлекеттеринин Уюмуна мүчө мамлекеттердин ортосундагы кызматташтык жана эл аралык автотранспортто электрондук уруксаттарды колдонуу боюнча өз ара түшүнүшүү жөнүндө меморандум" [8].

Бүгүнкү күндө ТМУ мүчө-мамлекеттеринин демилгелери координациянын жогорку деңгээлин жана аймактык кызматташтыкты чындоого умтулуусун көрсөтүп турат. Азербайжан транспорттук жана энергетикалык долбоорлорду активдүү өнүктүрүүдө, Казакстан санариптештирүү жана экологияга, Кыргызстан туруктуу өнүгүүгө жана жаштар саясатына көңүл бурууда, Түркия маданий жана экономикалык интеграцияны бекемдөөдө, Өзбекстан санариптештирүү, экология жана соода жаатындагы демилгелери менен өзгөчөлөнүүдө. Өзбекстан Түрк экологиялык кеңешин түзүү боюнча долбоорлорду жигердүү илгерилетүүдө, бул аймактагы туруктуу мамилелерди өнүктүрүүгө салым кошууда. Бул иш чаралар экономикалык өз ара байланыш үчүн жакшы шарттарды түзөт жана узак мөөнөттүү келечекте туруктуу өнүгүү, бирдиктүү түрк идентификациясын калыптандыруу жана аймактын эл аралык таасирин күчөтүү үчүн аянтчаны түзө алат [3].

Түрк мамлекеттеринин экономикалык өз ара аракеттенүүсү туруктуу өнүгүп, кызматташтыктын формаларын кеңейтүү жана тереңдетүү тенденциясын көрсөтүүдө. Жалпы маданий жана тарыхый тамырлар, стратегиялык кызыкчылыктардын дал келиши жана эффективдүү механизмдердин иштеши бирдиктүү экономикалык мейкиндикти түзүүгө өбөлгө түзөт. Мындан ары да түрк мамлекеттери тарабынан биргелешкен соода, энергетика жана инфраструктуралык долбоорлорду ийгиликтүү ишке ашыруу интеграцияны андан ары өнүктүрүүгө жол ачат.

Түрк мамлекеттеринин кызматташтыгы бүгүнкү күндө аймактык гана эмес, глобалдык деңгээлде да өз ордун табууга багыт алган интеграциялык процесстердин бири болуп саналат. Макалада бул кызматташтыктын экономикалык негиздери ар тараптуу каралып, соода-экономикалык байланыштардын динамикасы, транспорттук жана логистикалык мүмкүнчүлүктөр, энергетикалык долбоорлор, инвестиция жана санариптик экономика сыяктуу багыттар өз алдынча иликтенди.

Анализдин негизинде түрк мамлекеттеринин ортосундагы кызматташтыктын бир катар артыкчылыктары аныкталды. Айрыкча, геостратегиялык абал, жалпы маданий-тарыхый байланыштар жана экономикалык потенциал биргелешкен долбоорлорду ишке ашырууда маанилүү фактор болуп эсептелет. Ошол эле учурда бир катар көйгөйлөр да белгиленди: бажы жана тарифтик чектөөлөр, транспорттук системалардагы бирдиктүү саясаттын жоктугу, инвестициялык жана каржылык механизмдердин жетишсиздиги.

Бул маселелерди чечүү үчүн түрк мамлекеттери ортосунда стратегиялык өнөктөштүктү тереңдетүү, экономикалык саясат жана бирдиктүү инфраструктуралык долбоорлорду ишке ашыруу зарыл. Өзгөчө транспорттук коридорлорду өнүктүрүү, энергетика тармагында биргелешкен иш-аракеттерди күчөтүү жана инновациялык чөйрөдө интеграциялык платформа түзүү кызматташтыктын мындан ары да өнүгүшүнө шарт түзө алат.

Жыйынтыгында, түрк мамлекеттеринин кызматташтыгынын экономикалык аспектилери аймактык коопсуздукка жана туруктуу өнүгүүгө түздөн-түз таасир этүүчү негизги фактор болуп эсептелет. Экономикалык интеграцияны тереңдетүү менен түрк мамлекеттери дүйнөлүк рынокто атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн арттырып, эл аралык аренада өз позициясын бекемдөөгө жетише алат.

Колдонулган адабияттар

1. Хаджиева, Г. У. Потенциал и противоречия тюркской экономической интеграции / Г. У. Хаджиева // Вестник университета Туран. – 2014. – № 4(64). – С. 51-56. – EDN XCDEDT.

2. Юйянь Чжан. Организация тюркских государств (ОТГ): происхождение, мотивы, особенности и влияние // Вестник Пермского университета. Серия: Политология. 2023. №1.

URL:https://cyberleninka.ru/article/n/organizatsiya-tyurkskih-gosudarstv-otg-proishozhdenie-motivy-osobennosti-i-vliyanie (дата обращения: 17.04.2025).
3. Тагаева Ф. Ключевые инициативы государств-членов Организации тюркских государств: развитие многостороннего сотрудничества и перспективы интеграции (2010–2025) //PROBLEMS AND SOLUTIONS OF SCIENTIFIC AND INNOVATIVE RESEARCH. – 2025. – Т. 2. – №. 1. – С. 52-60.
4. https://www.turkicstates.org/en/areas-of-cooperation-detail/2-economic-cooperation.
5. https://www.tanap.com/sayilarla-tanap.
6. https://www.turkicstates.org/en/areas-of-cooperation-detail/11-energy-cooperation
7. Перевозка грузов железнодорожным транспортом по Казахстану выросла на 2,4%. [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://rail-news.kz/ru/cargo-transportation/17197-perevozka-gruzov-zeleznodoroznym-transportom-po-kazaxstanu-vyrosla-na-24.html. Дата обращения:12.04.24.
8. https://www.turkicstates.org/en/areas-of-cooperation-detail/4-transport-cooperation).

Рецензент: т.и.к., доцент Каулбекова Р.А.

УДК:94:801.82(575.2)(04)

Жолдошов Р.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Жолдошов Р.
КНУ имени Ж.Баласагына
Zholdoshov R.
KNU J. Balasagyn

АДИГИНЕ-ТАГАЙ УРУУЛУК КОНФЕДЕРАЦИЯСЫНЫН XVIII КЫЛЫМДАГЫ ЖАЗМА БУЛАКТАРДА ЧАГЫЛЫШЫ
РОДО-ПЛЕМЕННОЙ КОНФЕДЕРАЦИЯ АДИГИНЕ-ТАГАЙ В ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКАХ XVIII ВЕКА
TRIBAL CONFEDERATION OF ADIGINE-TAGAI IN WRITTEN SOURCES OF THE XVIII CENTURY

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада XVIII кылымдагы кытай жазма булактарында кездешкен, кыргыз элинин Адигине-Тагай деп аталган уруулук бирикмеси тууралуу маалыматтар иликтенет. Кыргыз эли XV кылымдын экинчи жарымында Моголистандын аймагын ээлегенден тартып, элди башкаруу системасын өзгөртүшкөн. Бул тууралуу XVIII кылымда жазылган “Си юй чжи” кытай булагында айтылат. Анда кыргыздардын калкынын өскөндүгүнө байланыштуу алар ээлеген жерлер менен жайыттар тарып, элдин чарба кылуусу оор боло баштаган. Ошондуктан жалпы кыргыз эли чогулуп, элди жерди тең бөлүп, аларга эки башчы шайлашып, бири-бирине тең укуктуу конфедерациялык башкаруу системасын киргизгендиктери айтылат. Бул маалыматтар кыргыз санжыраларында сакталып калган. Анда кыргыз уруулары элди, жерди тең бөлүп башына Адигине жана Тагай деген эки адамды шайлашып, уруулук бирикме изилдөөгө алынат.

Аннотация: В данной статье исследуются сведения о родо-племенном объединении кыргызского народа под названием Адигине-Тагай, встречающиеся в китайских письменных источниках XVIII века. Кыргызский народ изменил свою систему управления народом, начиная со вторжения на территорию Моголистана во второй половине XV века. Об этом говорится в китайском источнике "Си юй чжи", написанном в XVIII веке. Тогда в связи с ростом населения кыргызов, занятые ими земли и пастбища стали тесниться, а хозяйство народа стало тяжелым. Поэтому кыргызы провели всеобщее народное собрание и разделили народ поровну, избрали им двух вождей и ввели конфедеративную систему управления, равноправную друг другу. Эти данные сохранились в кыргызских генеалогиях (санжыра). В нем говорится, что кыргызские племена, разделив народ и землю поровну, избрали двух человек, Адигина и Тагая и образовали племенное объединение. В статье будут проанализированы и изучены данные из этих двух источников.

Abstract: This article examines information about the tribal association of the Kyrgyz people called Adigine-Tagai, found in Chinese written sources of the XVIII century. The Kyrgyz people changed their system of governing the people, starting with the invasion of the territory of Moghulistan in the second half of the XV century. This is stated in the Chinese source "Xi yu zhi", written in the XVIII century. Then, due to the growth of the Kyrgyz population, the lands and pastures occupied by them began to crowd, and the economy of the people became difficult. Therefore, the Kyrgyz held a general people's assembly and divided the people equally, elected two leaders and introduced a confederate system of government, equal to each other. These data are preserved in the Kyrgyz genealogies (sanzhyra). It says that the Kyrgyz tribes, having divided the people and the land equally, elected two people, Adigen and Takaya, and formed a tribal association. The article will analyze and examine data from these two sources.

Негизги сөздөр: уруу; уруулук бирикме; конфедерация; Адигине; Тагай; санжыра; кыргыз; тарыхый булак.

Ключевые слова: племя; племенное объединение; конфедерация; Адигине; Тагай; генеалогия; кыргызы; исторический источник.

Keywords: tribe; tribal association; confederation; Adigine; Tagai; genealogy; kyrgyz; historical source.

Элдик санжыраларда кыргыз уруулары жалпысынан оң канат, сол канат жана ичкилик деп аталган үч ири уруулук топко ажырайт. Мындай бөлүнүүнү байыркы мезгилдерден бери келе жаткан көчмөндөрдүн салттуу традициясына негизделген, туугандык аймактык тектештиктерди камтыган коомдук, социалдык уюмдашуу десек болот. Кыргыз эли тарыхый даректерде белгилүү болгондой, XV кылымдын экинчи жарымынан тарта, азыркы ата-мекени Кыргызстандын аймагына жайгаша баштаган. Жаңы жерлерден орун алуу көчмөндөргө мүнөздүү болгон уруулук-аймактык принциптер менен жүргөндүгү түшүнүктүү. Ошол себептен кыргыздын үч этно-саясий бирикмесине кирген уруулары ар бири өзүлөрүнүн тобу менен бири-бирине аймакташ болуп, компактуу аймактарга ээлик кылышкан. Оң канаттагы адигине, тагай, муңгуш уруулук бирикмесине кирген уруулар (бөрү, баргы, жору, сарттар, карабагыш, сарыбагыш, бугу, солто, жедигер, багыш, саяк, азык, черик, моңолдор, коңурат, баарын, жагалмай-тамга, коштамга) негизинен Кыргызстандын тең жарым аймагын ээлеп, анын түндүк-чыгыш бөлүгүн мекендешет. Бул чөлкөмгө Кытай мамлекетинин курамына кирген кыргыздардын басымдуу көпчүлүк аймагы кирет. Сол канат уруулары (саруу, кушчу, кытай, басыз, муңдуз, жетиген, төбөй, чоң багыш) Кыргызстандын

түндүк батыш аймагынан орун алган (чоң багыш уруусунан башкасы, чоң багыштар Кытайдагы Кашкар шаарынын түндүк – батыш тарабындагы тоолордун этектеринде жашашат). Ичкилик уруулары (тейит, бостон, жоокесек, кесек, нойгут, канды, кыпчак, найман, дөөлөс, кыдырша, ават, оргу) Кытайдагы Памир (Сарыкол) тоосунун түндүгүнөн тартып, батышка карай Кыргызстандагы Алай, Таджикстандагы Бадакшан, Памир жана Каратегин аркылуу Өзбекстандагы Жизак аймагына чейинки территорияда жашап, алар Кыргызстандын жалаң түштүк чөлкөмдөрүнө тараган.

Аталган уруулар бирикмесинин жайгашуу ареалы жалпы Кыргызстанды камтыса, алар жашаган аймак географиялык-климаттык белгилери боюнча, чек арасын Фергана кырка тоолору бөлүп турган түндүк жана түштүк чөлкөмүнө бөлүнөт. Ушул себептерден улам, Кыргыз мамлекетинин жалпы аянты географиялык жактан түндүк-түштүк Кыргызстанга ажырайт жана азыркы учурга чейин, салыштырмалуу «түндүк кыргыздары», «түштүк кыргыздары» деген түшүнүктөр жашап келет. Мындай географиялык бөлүнүүдө Түндүк Кыргызстандын аймагында негизинен оң канат жана сол канат уруулары, ал эми түштүк Кыргызстанда оң канат жана ичкилик уруулары жайгашкан. Көрүнүп тургандай, ичкилик уруулары түштүктө, сол канат уруулары түндүктө, ал эми оң канат уруулары экиге бөлүнүп калган. Оң канаттын түштүк бутагын түзгөн уруулар адигине (адигине-мунгуш), түндүк бутагы тагай уруулук бирикмеси деп аталат.

Кыргыз урууларынын ушул тартипте жайгашышы качан жана кандай себептерден болгон деген проблеманы чечмелөөдө, XVIII кылымда Кыргызстан жана кыргыздар жөнүндөгү маалыматтарды чагылдырган кытай жазма булактары чоң роль ойношот. Алардын айрымдарында кыргыздардын уруулары жана алар жайгашкан аймактар абдан дыкат баяндалат. Анткени, XVIII кылымдын ортосунда Цинь империясы Жунгар хандыгын талкалагандан кийин, алар кошуна элдер, анын ичинде кыргыздар менен да тикелей мамиле түзө баштаган. 1758-жылдан тартып, Кытай мамлекетинин өкүлдөрү кыргыздардын жашаган жерлеринде болушуп, алардын жашоо шартын, ээлеген аймактарын, саясий түзүлүшүн жана коомдук пикирин иликтешкен. Айрымдары кыргыздардын өз оозунан ар кыл маалымат, анын ичинде тарыхый баян, уламыштарын жазып алышат. Алардын бири 1763–1770-жылдарда жазылып бүткөн «Сиюй чжи» («Батыш аймактарды жазуу») кол жазмасы [Сиюй Чжи, 2003, с. 201-210]. Андагы маалыматтардын көбү кыргыздардын арасында 1758–1763-жылдарда болушкан, Кытай мамлекетинин өкүлдөрү тарабынан даярдалган кабарлар боюнча жазылат. Айрымдарын кыргыздардын өздөрү баяндап беришкен. Документте кыргыздардын борбордук Теңир-Тоого көчүп келген мезгилин кыйыр чагылткан маалымат берилет. Кыргыз өкүлдөрүнүн айткандары боюнча, «ар түркүн кысымчылыктан эл батпай калганда, чет жактарды басып алууга кол курап баштажкан. Алардын баары карапайым калк болгондуктан, соккуга чыдабай дүрбөлөңгө түшүп, кыйынчылык менен коркунучтан чар тарапка качышат. Баш-аламандыктан качып, тоолордон баш паана тапкандарына азыр 330 жылдан көп болуп калды» деп билдиришет [Мокеев, 1991,с.43]. кылымдын орто ченинде келген мезгили айтылып жатат. XX кылымдагы санжыраларда деле кыргыздар өздөрүн Алтай-Каңгайдан келгендигин эскеришкенин Б.Солтоноевдин маалыматтары тастыктайт [Солтоноев, 2003, 107-б.]. «Сиюй чжидеги» айтылган кабар 1760-жылдарга карата берилсе, кыргыздардын «Алтай, Каңгайдан» жер которушканы болжолу 1430-жылдарды көргөзүп жатат. Айрым тарыхый жазма булактар дал ушул жылдардан тартып, Батыш Монголиянын Алтай тоолорун мекендеген кыргыздар да курамына кирген «Ойрот» конфедерациясы кулагандыгын кабарлайт [Кычанов, Бейшеналиев, 1991, с. 245–246]. Кытай булактары боюнча XIII-XV кылымдардагы Юан-Мин доорун изилдеген тарыхчылар Е.Кычанов жана

Т.Бейшеналиевдер курамына кыргыздар менен ойроттор (батыш монгол-калмактар) кирген «Ойрот» бирикмесин 1426-жылы монголдор (чыгыш монголдор) талкалаган деп жазышат. Ал эми 1430-жылдан тартып, Мин Кытайы менен соода жүргүзгөн Чыгыш Түркстанда Кашгар, Илибалык, Хами менен катар кыргыздар дагы эскериле баштаганы айтылат. [Кычанов, Бейшеналиев, 1991, с. 246]. 1468-жылы «Ойрот» конфедерациясын монголдор толугу менен талкалагандан баштап, кыргыздардын Чыгыш Теңир-Тоого жер которуусу массалык мүнөзгө өткөндүгүн, ошол эле изилдөөчүлөр белгилешкен.

Бул жерде XVIII кылымдын ортосундагы кыргыздардын маалыматтары менен XV кылымдагы кытай булактарынын көрсөтмөлөрү бирин-бири кайталап турушу, кыргыздардын XV кылымдын 2-жарымында Теңир-Тоо аймагын ээлей баштагандыгы, реалдуу факты экендигин күбөлөйт. XVI кылымдын 1-жарымында жашап өткөн Мырза Мухаммед Хайдар да бул фактыларды баса белгилейт. «Тарих-и Рашиди» эмгегинде XIV кылымдын аягы – XV кылымдын башынан тарта Борбордук Теңир-Тоодогу Ысык-Көлдүн түндүгүн (Чарын-Челек өрөөнү) кыргыздар мекендеп тургандыгы жазылган [Мухаммед Хайдар, 1999, с. 209-210].

Жаңы аймактарды өздөштүрүүдө кыргыздар өздөрүнүн уруулук бөлүнүштөрү боюнча ээлик кылгандыгын жана коркунучтардан сактаныш үчүн ар бир уруу чогуу көчүп-конуп жүргөндүгүн «Сиюй чжи» маалымдайт. Анда «...жаңыдан көчүп келген мезгилде, алар (кыргыздар) бириккен кошуундардын тарап кетишине жол беришкен эмес, ошондуктан алгачкы убактарда жайлоолорду жана тоолуу өрөөндөрдү абалга жараша пайдаланышкан. Жайыттарды атайын бөлүштүрүшкөн жана ээлеген аймактар менен тоолордун аталыштарына карата ар бир урууга ат берилген» деп жазылат [Мокеев, 1991, с. 44].

Кыргыздар XV кылымдын ортосунан тартып, алгач Чыгыш Теңир-Тоону, ал эми XV кылымдын аягы – XVI кылымдын башынан баштан, XVI кылымдын орто ченине чейин Борбордук жана Батыш Теңир-Тоону, б.а. азыркы ата-журтту ээлегендиги маалым. Азыркы Кыргызстандын аймагын (мурдагы Моголстан) XV к. аягынан XVI к. ортосундагы мезгилде кыргыздар толугу менен өздөштүргөн. Мына ушундан кийин, алар аймактык принцип менен бөлүнүү аракетине өткөндүгүн XVIII кылымдагы жазма булак маалымдайт. Кыргыздардын айтуусу боюнча «...акырындык менен элдин саны өсүп, бардыгына аңчылык аймактар жетпей калган, ошол себептен алардын арасында жер үчүн күрөш башталган. Кийим-кечектин тартыштыгынан улам, өткөн-кеткендерди талап-тоноо адатка айланган. Мындай баш-аламандыктан эч ким пайда көргөн жок. Мындан 220 жылдан ашыгыраак мурунку мезгилде, алар жалпы чогулуп, тынчтык сүйлөшүү жолу менен элди бирдей өлчөмдө тең экиге бөлөт. Эки бөлүктү бөлүп чыгарып, бай адамдардан эки жол башчы шайлап, ар бирине жерди, сууну, тоону көрсөтүп, ээликтерин чектешкен. Түндүк жана түштүк эки бутакка бөлүнүп, түштүгү Тогуз уул (т о-г о-со- хо-лэ), түндүгү Кыргыз (Кэ-эр-гэ-ци-сы) деп аталды. Бутактын аталыштары, мурдагы башкы уруулардын аттарынан аталган. Алардын ар-бири өз ичинде майда бутактарга ажырайт» [Сиюй Чжи, 2003, с. 202; Мокеев, 1991, с. 44-451].

Алдын ала эскере кетүүчү жагдай, бул маалыматтарды изилдөөчүлөр А. Мокеев жана П.Супруненко кыргыздардын оң канат жана сол канат этно-саясий уюмдарынын пайда болгондугу деп жаңылып түшүнүшкөн [Сиюй Чжи, 2003, с. 201-202; Мокеев, 1991, с. 43-45]. Мындан тышкары, А. Мокеев «то-го-со-хо-лэ» (тогуз огул) бутагын булактагы ката катары баалап, аны «отуз огул» деп өзгөртүп окуган [Мокеев, 1991, с. 45]. Булактагы маалыматтар, кыргыздардын Борбордук жана Батыш Теңир-Тоо аймактарын толук ээлегенден кийин, географиялык-аймактык принципте уруулардын экиге бөлүнгөндүгүн так баяндап жатат. Бул окуяны 1760-жылга карата алганда 220 жыл мурда болсо, анда ал 1540-жылдардын

айланасында болгондугу жөнүндө сөз жүрөт. Ошол эле замандарда ушундай окуянын болгондугу XIX-XX кылымдардагы санжыраларда да берилген. Элдик уламыштарда оң канат урууларынын жол башчылары Адигине менен Тагай энчи бөлүү тоюн өткөрүп, салт боюнча малды, жерди, элди экиге бөлөт. Оштун Карадарыясын чек кылып, түштүк жагын Адигине, түндүк тарабын Тагай алгандыгы баяндалат [Кыргыз тарыхы, 2003, 359-б.]. Бул уламыш XVIII кылымдагы кыргыздардын баянынын түздөн-түз уландысы катары айтылгандыгын байкоо кыйын эмес. Эки маалыматта тең кыргыздар элди, жерди экиге бөлүп, аларды эки жол башчыга башкартып, эки бутакка бөлүнгөндүгү эскерилет. Б. Солтоноев өзүнүн изилдөөсүндө Адигине, Тагайдын заманы XVI кылымдар экендигин болжоп, Тагайды ошол убактагы Мухаммед-кыргыз менен салыштырат жана аны болжолу 1460-70-жылдары туулуп, 1535-1540-жылдарда өлгөндүгүн эскерет [Солтоноев, 2003, 92-102-б.]. Бул эки бутак кыргыз элинин этносаясий уруулук уюмдары оң канат жана сол канат эместигин, эң биринчи кезекте «Сиюй чжинин» өзүндө жазылган маалыматтар далилдейт. Анда «тогуз-уул» - түштүк бутагына: кыпчак, каратегин, багыш, адигине, бөрү, найман, жору, дөөлөс (төөлөс) уруулары болсо, «кыргыз» - түндүк бутагына: саяк, сарыбагыш, кытай, кушчу, саруу, моңолдор, солто, ават, мундуз, басыз, черик уруулары кире тургандыгы көргөзүлгөн. Мындагы түштүк бутагындагы уруулар дээрлик ичкилик жана оң канат уруулары (б.а. азыркы «адигине» бөлүмү), ал эми түндүк бутагында жалаң оң канат жана сол канат уруулары кирген азыркы "тагай" бирикмеси. Бул көрүнүш азыркы Кыргызстандагы түндүк, түштүк урууларынын географиялык-аймактык жайгашуусун толук кайталайт.

XVIII кылымдагы кытай булагында, болжолу, XVI кылымдын I жарымында болуп өткөн эки бутакка бөлүнүү процесси, кыргыз урууларынын Кыргызстандын аймагына алгач жашашкан принцип боюнча, оозеки маалыматтарда «ичкилик» «аркалык», ал эми санжыраларда «адигине» «тагай» деп аталган этносаясий бирикменин пайда болушун чагылдырат. Мындай пикирди, өз учурунда белгилүү изилдөөчү А.Бернштам туура баамдап, адигине-тагай уруулук конфедерацияларынын чеги катары Карадарыяны эсептеген [Бернштам, 1946, с. 127]. А. Бернштамдын көз карашынын тууралыгын, кийинки мезгилде жүргүзгөн Т.Асановдун изилдөөсүнүн жыйынтыктары бекемдейт [Асанов, 1999, с. 106-110].

Эгерде, кыргыздын оң канат жана сол канат этнодуалдык уруулук бирикмелери жөнүндө сөз кыла турган болсок, алар эң байыркы мезгилдердеги, т.а. хуннулардын замандарынан бери келе жаткан көчмөндөрдүн салттуу традицияларынын негизинде жаралып, XVI кылымга чейин эле белгилүү болгондугун Аксикентинин «Маджму ат-таварих» чыгармасындагы маалыматтар далилдейт. Аксикентинин заманында эле (XVI к.) кыргыз уруулук түзүлүшү оң канат, сол канат бирикмелерине бөлүнө тургандыгын, автордун кол-жазмасы күбөлөсө, бул этносаясий уюмдардын пайда болуусун XVI кылымдын өкүлү Аксикенти XII кылымда жашап өткөн имам Ибрахим менен байланыштыраарын, ал тургай, 1127-жылы болгон деп так датасын жазат. [Маджму ат-таварих, 1973, с. 205-206]. Бул факты кыргыздардын оң канат, сол канат уруулук конфедерацияларынын жаралышы, XVI кылымда эле байыркы мезгилдерге таандык деп эсептелгендигин, бери болгондо, анын пайда болуу теги белгисиз болгондугун тастыктайт. «Маджму ат-таварихте» кыргыз уруулук курамы жана түзүлүшүнүн берилиши, элдин этникалык курамынын, анын ичинде оң канат, сол канат этнодуалдык уюмдарынын XVI кылымга чейин эле калыптанып бүткөндүгүнүн далили. Ушул фактыларга таянган белгилүү этнограф С.М. Абрамзон: «...кыргыздардын уруулук структурасынын дааналыгы кыргыз элинин этникалык курамы XVI кылымга карата турукташып калган деп айтууга негиз берет», - деп жазат [Абрамзон, 1999, 21 б.].

Кайрадан «Сиюй чжидеги» материалдарга кайрылсак, XVI кылымда түзүлгөн уруулук эки бутактын (ичкилик-аркалык, адигине-тагай) түштүгү «тогуз уул», ал эми түндүгү «кыргыз» деп аталган жана алар бул бутактарга кирген уруулардын байыркы аталыштарынан алынгандыгы эскерилген [Мокеев, 1991, с. 44-45]. «Кыргыз» бутагына кирген уруулардын бардыгы тең (аваттан башкасы) оң канат жана сол канат уруулары. Мында оң канат, сол канат курамына кирген уруулар байыркы замандарда, т.а. XVI кылымга чейин «кыргыз» уруулары болуп эсептелгендиги маалымдалат. "Тогуз уул" бутагында Түштүк Кыргызстандын аймагын жердешкен ичкилик жана оң канат (адигине) уруулары көргөзүлгөн. "Кыргыз" бутагына оң канат урууларынын киргизиши, «тогуз уулу» аталышы ичкилик урууларына таандык экендигин тастыктайт. Демек, XVI кылымга чейин ичкилик тобуна кирген урууларды жалпы жонунан «тогуз уул» деп атагандыгын баамдайбыз. Дегеле, ичкилик уруулары ар бир заманда ар башкача аталып келгендиги маалым. «Ичкилик» деген аталыш XVIII кылымдын 2-жарымынан тарта гана тарыхый даректерде кездеше баштайт. Ага чейин, алсак, XVI кылымда жазылган «Маджму ат-таварихте» «булгачы» уруулары деп берилет. Кыргыздар бул урууларды «Сиюй чжидеги» маалымат боюнча, XVI кылымга чейин «тогуз уул» деп атап, аларды тогуз урууга бөлсө керек, б.а. аларды тогуз уруунун бирикмеси катары эсептеген. Чындыгында бул бирикмеге кирген: канды, кыпчак, найман, дөөлөс ж.б. уруулар орто кылымдарда кыргыздар сыяктуу эле, алар менен теңтайлашкан алгачкы этностор болгон. Ошол себептен XVI кылымда уруулардын «кыргыз» жана «тогуз уул» деп бөлүнүшү, оң канат жана сол канат бирикмесине кирген негизги уруулар, орто кылымдардагы кыргыздар менен кандайдыр бир даражада эгногенетикалык байланыштарын көргөзсө, ичкилик уруулары өз мезгилиндеги кыргыздар менен чектеш ири этностордун калдыктарынан куралып, кийинчерээк кыргыз урууларына аралашып, кыргыз элинин курамына кошулгандыгынын далили болот.

Кыргыз этносунун курамына көптөгөн башка этностордун майда топторунун кошулуу процессин жана ал топтор өздөрүнүн этностук аталыштарын жакшы биле тургандыгын XVI кылымдын өкүлү Абулгазы Бахадур хан: «... монголдор жана өзгө уруктардан жер отуна, сууга кызыгып кыргыз журтуна барып отуруп, кыргыз атын көтөрүп турушат. Өзүлөрү кайсы уруктан экенин билишет», – деп жазганы өтө так чагылдырып турат [Абулгазы.., 1991, с. 26].

Кыргыз элинин уруулук курамында «булгачы» «тогуз уул» аталыштары уруулук бирикменин аты катары биздин мезгилге чейин жеткен жок. Бул аталмалар «ичкилик» деген терминге алмашылган. Себеби, «ичкилик» эски кыргыз тилинде «түштүктүк» деген түшүнүктү берет (мисалы, кыргыздар тоонун күн тийген — күңгөй тарабын тоонун ичи, ички жагы, ал эми тескей тарабын тоонун аркасы, арка жагы деген түшүнүктөрдү пайдаланган). Ошондуктан, мурунку «булгачы» же «тогуз уул» уруулары кыргыздардын түштүк аймагын ээлегендиктен, алар акырындык менен географиялык мааниге ээ «ичкилик» термини менен атала баштайт. Алардын түндүгүндөгү экинчи бутакка «аркалык» (түндүктүк) термини колдонулган. Бирок «булгачы», «тогуз уул» терминдери уруулук этнонимдерден таптакыр өчүп калган эмес. Алар ошол уруулук бирикмеге кирген уруулардын ичиндеги майда уруктук бутактардын же башка бир түшүнүктөрдүн аттары катары кездешет. Алсак, ичкиликтердин найман уруусунун бир бутагы «булгачы - найман» деп аталса, экинчи бир уруусу кыпчак – «тогуз уруу кыпчак» деп аталат (тогуз уруу – тогуз уул) [Абрамзон, 1999, 29, 33-6.].

Кыпчак уруусун – тогуз уруу (тогуз уул) деген аталышына атайын токтолсок болчудай. XIX кылымда кыргыздын оң канат жана сол канат уруу өкүлдөрү, өзгөчө түндүк

кыргыздары, ичкилик урууларын жалпы «кыпчак» деп да аташкандыгы орус документтеринде баймабай жолугат. Ичкилик урууларына кыпчак деп ат берүү менен, алардын эски аталышы «тогуз уул» дагы кандайдыр бир деңгээлде колдонулушу мүмкүн. Мезгилдин өтүшү менен бул эки этноним синтезделишип, «тогуз уруу кыпчак» термини жаралса керек. Ал эми санжырачылар болсо, унутулган эски «тогуз уул» терминининин маанисин түшүнбөгөндөн кийин, кыпчак уруусунун ички бутактарын тогузга жеткиргенге аракеттенишип, «тогуз уруу кыпчак» терминин чечмелешкен.

«Сиюй чжи» булагындагы тогуз огул бутагына кирген урууларга токтолсок, жалпысынан сегиз уруунун аты жазылган [Сиюй Чжи, 2003, с. 201). Алардын ичинен кыпчак, найман, дөөлөс жана каратегин ичкилик урууларына кирет. Адигине, бөрү, жору аталыштары адигине уруулук бирикмесине таандык аталыштар. Оң канаттын адигине уруулук бирикмеси жалпы «адигине» деп аталганы менен, ичине бөрү, жору, баргы, сарттар жана карабагыш урууларын камтыйт. Булакта болсо уруулук бирикменин жалпы аты адигине, анын ичиндеги бөрү, жору уруулары менен бир катар берилип жатат. Багыш уруусу оң канаттын тагай уруулук бирикмесине кирсе дагы, аймактык жайгашуусу боюнча Түштүк Кыргызстанда жайгашып, адигине уруулары менен жамаатташ. Бул уруунун түштүк аймакка кетиши жөнүндө санжыралык уламыштардын бир канча варианттары бар.

Жогоруда аталган ичкилик урууларынын ичинен «каратегин» уруунун аты эмес, ал өрөөндүн, чөлкөмдүн аталышы. Бул чөлкөмдүн дээрлик бардык аймагын ичкилик уруулары мекендешет. Кытай өкүлдөрү өздөрүнүн маалыматтарында чөлкөмдүн атын этноним катары колдонушкан. Бирок, булактын ичинде чөлкөмдө 17 конкреттүү уруулардын аттары берилгени, кыргыздар ал жердеги уруулар жөнүндө так маалымат бергендигин көрөбүз. Булакта: «Каратегиндик буруттардын (кыргыздардын) башчысы Ходжом-яр тогуз урууну башкарат: кыдырша, тейит, бостон, окчу, жедигер, кесек, актачы, чоң кыргыз, найман» деп жазылган [Сиюй Чжи, 2003, с.206]. Мындагы бардык уруулар, жедигерден башкасы ичкилик уруулары. Жедигер оң канаттын тагай бирикмесиндеги уруу, бирок жайгашкан аймагы Кыргызстандын түштүгү болуп, ичкилик, адигине уруулары менен жамаатташ турат. Тарыхый булактагы ушул маалыматтын өзү, б.а. каратегиндик Кожомжар тогуз урууну башкарат дегени, ичкиликтердин алгачкы аталышы «тогуз огул» же «тогуз уруу» болгондугуна аргумент боло алат.

Түндүктөгү «кыргыз» урууларынан он бир уруу көргөзүлгөн. Алардын кытай, кушчу, саруу, мундуз, басыз уруулары сол канатка кирет. Ал эми саяк, сарыбагыш, моңолдор, солто, черик уруулары оң канаттын тагай бирикмесине кирген уруулар [Сиюй Чжи, 2003, с. 201]. Булардын бардыгы Кыргызстандын түндүгүнөн орун алышкан. Түндүк аймактагы «кыргыз» бутагына жалгыз ичкилик уруусу – ават кошулуп калгандыгы өзгөчөлүктү жаратат. Буга жооп издеш үчүн ават уруусу жөнүндөгү маалыматтарга кенен токтололу.

Ават же авагат уруусу ичкилик уруулук тобуна кирет. Уруунун өкүлдөрүнүн негизги массасы Баткен жана Лейлек райондорунун аралыгында отурукташкан. Аваттын ички уруктары; уста, чолой, адалакы, ботон-жанат, эмкара, токмок, жөй**,** гүжон, могол болуп ажырайт. XVI кылымындагы кыргыз урууларынын структурасын берген «Маджму ат-таварихте» ичкилик урууларынын арасында ават киргизилген эмес. Белгилүү болгондой, XVIII кылымдагы кытай булактарында ават уруусу түндүк урууларына киргендигин көрдүк. Ушундан улам ават - алгач түндүк он, канат, сол канат уруулар курамына кирсе керек деген ой пайда болот. Бул ойду «Маджму ат-таварихтеги айрым фактылар бекемдейт. Анда могол урууларынын генеалогиясы берилген Могол уруусунун

түпкү теги оң канат кыргыз уруулары менеи бир башаттан башталып, легендарлуу жана тарыхый инсан Инга төрө Баймурат Черикке жеткирилгенден кийин, анын Ахмадбек, Көкбука (Көкө) эки уулунун Көкөсүнөн могол уруусу таратылат. Ахмадбектен болсо Лаклак-бий (Лейлек) андан Абаджат чыгат. [с. 209-210].

Бул жерде ават уруусу айрым мезгилде авагат деп да аталганын эске алып, анын тарыхый чыгармадагы абаджат (абахат) менен бирдей айтылышы, Абаджаттын атасы Лаклак-бий болсо, авагат уруусунун мекени Лейлек аталып, окшоштуктар жөн жерден жаралбагандыгынан кабар берет. Лейлек аймагы ават уруусу мекендеген Лейлек өзөнүнүн атынан аталат. Акыр аягы, аваттардын генезиси могол уруулары менен байланышта тургандыгы, уруунун курамындагы могол жана токмок этнонимдеринин болушу менен бекемделет. Уруулар жайгашкан аймактарга өздөрүнүн аттары же генеалогиясындагы аталыштар менен атай бере тургандыгы мыйзам ченемдүү көрүнүш. Мисалы, Чыгыш Теңир-Тоону кыргыздардын мекендеп тургандыгы белгилүү. Ошол аймакта «Ават» деген топоним бүгүнкү күнгө чейин жеткен [Абрамзон, 1999, 43 б.]. «Лейлек» топоними да ават уруусунун генеалогиясына байланыштуу пайда болушу толук ыктымал. Жыйынтыгында, «Сиюй чжиде» көргөзүлгөндөй ават уруусу XVIII кылымга чейин оң канат уруусунун курамында болуп, кандайдыр бир себептерден улам XVIII кылымдан кийин гана түштүккө жер которуп, ичкилик уруулук тобунун курамына кирсе керек. Анын дагы бир далили, аваттар менен аймакташ Лейлекти мекендеген, өздөрүн айрым мезгилдерде аваттын курамында эсептешкен чапкылдык этностук тобу түндүктөгү саяк уруусу менен генетикалык байланышта экендиги белгилүү.

XVI кылымдын биринчи жарымында уруулук, географиялык-саясий белгилери боюнча бөлүнгөн «кыргыз» жана «тогуз огул» деп аталган кыргыздардын этносаясий уюму, кийинки кылымдарда географиялык - жайгашуу аталышы менен «ичкилик» -« аркалык» деген наамга өтсө, ушул эле уюмдардын «Адигине» – «Тагай» деген атакка конушу – коомдогу саясий түзүлүш менен байланышта жаралгандыгын белгилөөгө болот. Санжыралык уламыштарда бул саясий мотив ачык чагылдырылат. Кыргыз эли жайгашкан аймагы жана саясий абалы боюнча экиге бөлүнгөндө, бутактын жол башчылары болуп, оң канат уруусунун саясий ишмерлери Адигине менен Тагай шайланат.

Уламыштык түшүндүрүүлөрдү, жаңыдан пайда болгон уюмдардын эки бөлүгүнө тең оң канат уруулары киргендигин бекемдейт. Башкача айтканда, этнодуалдык жаңы бирикме пайда болгон мезгилде, кыргыз коомунда оң канат уруулары саясий үстөмдүк кылып тургандыгын күбөлөйт.

Оң канат урууларынын саясий үстөмдүккө ээ болушуна, алардын башка бирикмелерге караганда көп сандуу болушу өбөлгө түзсө керек. Алсак, жалпы кыргыз урууларынын жарымынан көбүн оң канат уруулары ээлейт. Ушундай шартта оң канат уруулары экиге бөлүнүп, санжырада белгиленгендей, адигине тобу ичкилик уруулары менен чогуу Түштүк Кыргызстан аймагын жердеп, бийлик башында адигине өкүлү турган (Адигине) «Тогуз огул» бирикмесин түзсө, оң канаттын экинчи тобу, сол канат уруулары менен биригип, саясий бийликте тагай тобунун өкүлдөрү турган (Тагай), Түндүк Кыргызстанды мекендеген «Кыргыз» бирикмесин жаратканын көрөбүз. Оң канат бийлөөчүлөрү, XVI кылымдагы Адигине менен Тагай санжыралык маалыматтар аркалуу белгилүү болсо, Кыргызстандагы саясий турмушта XVIII кылымда деле алардын өкүлдөрү лидерлик абалды ээлеп тургандыгын кытай жазмалары көргөзөт. XVIII кылымдын биринчи жарымы кыргыздар үчүн эң оор замандардан болгон. Бул мезгилде жунгар - калмактарынын оор соккуларына кабылып, алар менен айыгышкан согуштарды жүргүзгөн. XVII кылымдын аягы – XVIII

кылымдын башында эле жунгарлардын жортуулдарынын натыйжасында кыргыздар Түндүк Кыргызстандын аймагынан сүрүлүп, Ферганага жер которууга мажбур болушкан. Алардын толкунунун алды Тажикстандагы Гисар, Гуляб өрөөндөрүнө чейин жеткен. Ошол окуялардын негизинде Фергана өрөөнүндө кыргыздардын саны кескин көбөйгөн. Алар жергиликтүү өзбек, тажиктер менен бирге калмактардын жортуулдарынын мизин кайтарууга активдүү катышкан. Көчмөн калк катары лидерлик орунду ээлешкен. Мындан тышкары, Ферганадагы саясий турмушка кийлигишип, Бухара эмирлигинин бийлигинен чыгып кетип, бытырандылыкты баштарынан кечирип жаткан Фергана шаарларынын бектеринин күч алышына зор салым кошкон. Көчмөн кыргыздар аларга аскердик кызматтарын көрсөтүүнүн натыйжасында, Фергана өрөөнүндөгү бирдиктүү Кокон мамлекетинин түптөлүшүндө башкы күч болуп калган. Муну Кокон мамлекетинин негиздөөчүсү, өзбектин миң уруусунун өкүлү Абдарахим бий Шахрух уулу менен Коженттин бийлөөчүсү жүз уруусунун эмири Акбото бийдин ортосундагы согуштарда кыргыздардын чечүүчү аракеттери далилдейт [Исторические ..., 1973, с. 229-230].

Кокон мамлекетинин чыңдалышына жана анын калмак жортуулдарына туруштук беришине алар менен бирге аракеттенген кыргыздардын союзу негизги себептердин бири болгон. Ферганада турган кыргыздар XVIII кылымдын I жарымында жунгар-калмактардын баскынчылык күчүн токтотууга жана Түндүк Кыргызстандагы мекенин кайтарып алуу үчүн согушкан. Ал эми 1750-жылдардан тартып, алар Түндүк Кыргызстан аймагын бошото баштаган. Ошол себептен Фергана өрөөнүндөгү кыргыздардын саны азаят. Жунгар-хандыгы кулагандан кийин, түндүк кыргыздары мекенине кайткан. Ферганада түштүк кыргыздары гана калышкан. Ушул учурда Кытай мамлекетинин өкүлдөрү кыргыздар менен түз байланышка чыгып, алардын саясий турмушу жөнүндө кеңири маалыматтарды жазып калтырышкан. Алардагы жазмаларда кыргыздардын жол башчылары «бий» деп аталып, ар бири өз урууларын башкарат жана бири-бирине баш ийбейт, бирок «алар жыл сайын жалпы башкарууну колго алган жана ага бардыгы баш ийген бир башчыны (кытайча «чжан») шайлашат. Башчылыкка шайлангандын ысымы Мааматкулу» деп эскерилет [Бернштам, 1946, с. 127]. Белгиленгендей, бул башкаруучу Мааматкулу оң канаттагы сарыбагыш уруусунун бийи болуп, ал жалпы түндүк кыргызын башкарган. Ага жалаң оң канат эмес, сол канат кыргыздары да баш ийгендиктерин, кытай өкүлдөрү кушчу уруусунун бийи Майтактын уулу Эшботонун оозунан угушкан. «...Таласта 4 миң үй-бүлө бий Мааматкулу жана анын жардамчылары Каработо, Майтак, Акбай тарабынан башкарылат» деп жазышат [Пиндин...2003. с. 99]. Мында Талас өрөөнүндөгү кытай, кушчу жана саруу уруулары жөнүндө сөз жүрүп жатат.

Түндүк кыргыздардын башчысынын наамы, кытай тилинде «чжан» деп жазылып, анын мааниси кыргыз тарыхын изилдөөчүлөрдүн арасында кайчы пикирлерди жаратып келет. Алардын айрымдары аны башкы бий десе, кээ бири «чоң бий» деп аташат. А. Бернштам аны «шайлануучу хан» маанисинде колдонот. Бул пикирди кыргыз оозеки тарыхый материалдары да бекемдеп, «Мааматкулду кыргыз «хан» ордуна көтөргөн» деп билдирген маалыматтар жолугат. Ал эми кытай транскрипциясы «чжан», алардын «хан кожо» ысымын жазгандыгы «хоцзичжан» (“ходжожихан”) [Пиндин ..., 2003, с. 98] хан сөзү менен бирдейлиги, Мааматкулуну кыргыздар «хан» ордуна көтөргөн деген санжыралык кабардын чындыкка жакын экендигин көрсөтүшү мүмкүн. Жалпысынан алганда жогорку фактылар, XVIII кылымдын ортосунда түндүк кыргыз урууларын оң канат бийи Мааматкулу хан ордуна башкарып тургандыгын ырастайт.

Ошол эле мезгилде түштүк кыргыздардын басымдуу көпчүлүгүн оң канат адигине бийи Ажы-бий башкарып тургандыгын көрөбүз. Түштүк кыргыздарынын арасында Ажы-бийдин жогорку деңгээлин, жунгар баскынчылыгы токтогондон кийин, өзүнүн ээлигин түштүк кыргыздарынын аймагынын эсебинен көбөйткүсү келген, Кокон бийи Эрдененин аны менен айыгышкан атаандашуучулук саясаты далилдейт. Адигине бийи кытай императоруна жазган катында «Бухардан чыгыш аймакты ээлеген 210 миң адамдын атынан кайрылышы [Пиндин...2003. с. I 2], анын чындыгында эле түштүк кыргыздардын арасындагы бийлигин көргөзөт.

Тактап айтканда, XVIII кылымдагы кытай булактары, XVI кылымдагыдай эле XVIII кылымда деле, кыргыздардын оң канат урууларынын бийлери түштүк жана түндүк урууларында саясий лидерлик орунду ээлеп тургандыгын чагылдырышат. Мындай фактылар адигине–тагай уруулук конфедерацияларынын аталышы саясий негизде пайда болгондугунун далилдери.

Жыйынтыктаганда, кыргыз уруулары XV-XVI кылымдардын аралыгында Кыргызстандын территориясындагы бардык аймактарды өздөштүргөндүгүн жана XVI кылымдын 1-жарымында, алар ээлеген жайыттары боюнча географиялык-саясий принципке негизделген жаңы этносаясий уюмдарды түзгөндүгүн айта алабыз. Бул болсо кыргыз урууларынын толугу менен, азыркы ээлеген жерлерин биротоло мекендешкендигин туюнтат. Ошондой эле, алгач «кыргыз» жана «тогуз огул» деп аталган бутактар, кийинки «адигине», «тагай» уруулук конфедерациялардын жаралуу башаты экендигин көрсөтөт. Аягында, кыргыз элинин этностук курамын, орто кылымдардагы кыргыздар менен этногенетикалык байланышта турган уруулар жана башка этностук компоненттер түзгөндүгүн кыргыз уруу бирикме аталыштары чагылдырат.

Колдонулган адабияттар

1. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер.– Бишкек, 1999.
2. Абулгазы бахадур-хан. Түрк санжырасы II Кыргыздар. – Бишкек, 1991.
3. Асанов Т. Кыргыздардын XVII-XVIII кылымдардагы мамлекеттик түзүлүш белгилеринин санжырада чагылышы // Новое о древнем и средневековом Кыргызстане / Ош – 3000 и культурное наследие народов Кыргызстана, Вып.2. – Бишкек, 1999.
4. Бернштам А.Н. Источники по истории кыргызов XVIII века// Вопросы истории, 1946, № 11-12.
5. Исторические сочинения ферганских авторов времен Кокандского ханства. МИКК. Вып.1. – М., 1973.
6. Кыргыз тарыхы: энциклопедия. – Бишкек, 2003.
7. Кычанов Е., Бейшеналиев Т. Юань-Мин доорундагы кыргыздар (XIII–XV к.)// Кыргыздар, 2-кит.– Бишкек, 1991.
8. Маджму ат-таварих // МИКК, Вып. 1. – М., 1973.
9. Мухаммед Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди. 2-е изд. – Алматы, 1999.
10. Мокеев А.М. Этапы этнической истории и социальной организации кыргызского народа на Тянь-Шане в XVI-сер. XVIII вв. // НАН Республики Кыргызстан, 1991, №4.
11. Пиндин чжуньчээр фанлюэ // МИКК, Т. 2. – Бишкек, 2003.
12. Сиюй Чжи // МИКК, Т.2. – Бишкек, 2003.
13. Солтоноев Б. Кыргыз тарыхы. – Бишкек, 2003.

Рецензент:т.и.к. Кубатова А.Э.

УДК 94 (575.2)+325.1

Жумалиева С.Ч., Тууганбаев А.К., Азамат кызы А.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Жумалиева С.Ч., Тууганбаев А.К., Азамат кызы А.
КНУ имени Ж.Баласагына
Zhumalieva S.Ch., Tuuganbaev A.K., Azamat kyzy A.
KNU J. Balasagyn

XX КЫЛЫМДЫН БИРИНЧИ ЖАРЫМЫНДАГЫ КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫК АБАЛ
ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В КЫРГЫЗСТАНЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА
THE ETHNO-DEMOGRAPHIC SITUATION IN KYRGYZSTAN IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

Кыскача мүнөздөмө: Макалада XIX кылымдын экинчи жарымындагы революцияга чейинки фон эске алынуу менен, XX кылымдын биринчи жарымындагы Кыргызстандагы этнодемографиялык абал изилденет. 1897, 1926, 1937 жана 1939-жылдардагы калк каттоолоруна таянып, калктын этникалык курамындагы өзгөрүүлөр, миграциялык процесстер жана калкты жайгаштыруу саясатынын таасири, 1930–1940-жылдардагы элдерди депортациялоо жана алардын этникалык кесепеттери каралат. Мамлекеттик этносаясат жана маданий трансформациялар (улуттук-территориялык бөлүштүрүү, жергиликтүү кадрларды тартуу, тил саясаты) талданып, статистикалык маалыматтарга баа берилет. Бул баалоодо калкты эсепке алуу өзгөчөлүктөрү жана революцияга чейинки жана советтик каттоолордо мүмкүн болгон бурмалоолор эске алынат.

Аннотация: В статье исследуется этнодемографическая ситуация в Кыргызстане в первой половине XX века, с учетом предреволюционного фона второй половины XIX века. Рассматриваются изменения этнического состава населения на основе переписей 1897, 1926, 1937 и 1939 годов, влияния миграционных процессов и политики заселения, депортации народов 1930–1940-х годов и их этнические последствия. Анализируется государственная этнополитика и культурные трансформации (национально-территориальное размежевание, коренизация, языковая политика) и дается источниковедческая оценка статистических данных, учитывая особенности учета и возможные искажения в дореволюционных и советских переписях.

Abstract: The article examines the ethno-demographic situation in Kyrgyzstan during the first half of the 20th century, considering the late 19th-century pre-revolutionary background. It reviews changes in the ethnic composition of the population based on the 1897, 1926, 1937, and 1939 censuses, the impact of migration processes and settlement policies, as well as the deportations of peoples in the 1930s–1940s and their ethnic consequences. The study analyzes state ethnopolitics and cultural transformations (national-territorial delimitation, korenizatsiya, language policy) and provides a source-critical assessment of statistical data, taking into account the peculiarities of record-keeping and potential distortions in pre-revolutionary and soviet censuses.

Негизги сөздөр: этнодемография; Кыргызстан; калк каттоо; этникалык курам; миграция; депортация; жергиликтештирүү (коренизация); XX кылымдын биринчи жарымы.

Ключевые слова: этнодемография; Кыргызстан; перепись населения; этнический состав; миграция; депортация; коренизация; первая половина XX века.

Keywords: ethnodemography; Kyrgyzstan; population census; ethnic composition; migration; deportation; indigenization; first half of the 20th century.

Во второй половине XIX века на территории современного Кыргызстана начала формироваться полиэтничная среда в результате активной миграции представителей различных народов. После присоединения Средней Азии к Российской империи в регион переселились тысячи русских крестьян, а также выходцы из Европы, привнеся новые культурные и религиозные элементы. Одновременно в 1877–1878 гг. произошел приток мусульманских беженцев – уйгуров и дунган – из Китая, которые компактно расселились в Приисcыккулье и Чуйской долине. Таким образом, к началу XX века население края включало коренные тюркоязычные группы (кыргызы, узбеки и др.), а также значительное число пришлых переселенцев – славян (русские, украинцы), немцев-меннонитов, татар, дунган, уйгур и других. Традиционное кочевое большинство (кыргызы) постепенно вступало во взаимодействие с оседлым земледельческим и промышленным населением, что создавало ситуацию культурного и конфессионального многообразия. К концу XIX века основная масса коренного населения исповедовала ислам суннитского толка, сосуществуя с православными переселенцами и представителями иных конфессий в обстановке относительной религиозной толерантности Эта историческая обстановка послужила фоном для последующих демографических процессов в первой половине XX века, когда политические потрясения и социально-экономические преобразования радикально изменили этническую структуру населения Кыргызстана.

Настоящая статья последовательно рассматривает: (1) изменения этнического состава населения по данным ключевых переписей населения 1897–1939 гг.; (2) миграционные процессы дореволюционного и советского периодов, связанные с колонизационной политикой и промышленным освоением; (3) принудительные перемещения и депортации народов в 1930–1940-е гг. и их последствия для этнодемографии региона; (4) этнополитику государства и культурные трансформации (включая национально-территориальное размежевание 1924–1926 гг., политику коренизации и языковые реформы); (5) источниковедческий анализ надежности этнодемографических сведений, выявляя проблемы классификации и учета в дореволюционной и раннесоветской статистике. Такой комплексный подход позволяет глубоко понять, как формировалась многонациональная структура населения Кыргызстана в первой половине XX века и какие факторы на нее влияли.

Этнический состав и переписи населения (1897, 1926, 1937, 1939). Первым всеобъемлющим источником по этническому составу населения региона является Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Специфика данной переписи заключалась в отсутствии прямого вопроса о национальности – принадлежность определялась косвенно, на основе родного языка и вероисповедания. Это приводило к некоторым искажениям: например, численность русских могла завышаться за счет тех, кто назвал родным русский язык. Кроме того, терминология переписи не всегда совпадала с современными этнонимами. Так, под названием «киргизы» тогда объединяли тюркоязычное население степей, включая современных казахов, тогда как, собственно, кыргызов именовали «кара-кыргызами» (горные киргизы. По переписи 1897 г. на территории нынешнего Кыргызстана основными группами населения были: тюркоязычные мусульмане (кара-

кыргызы, киргиз-кайсаки, сарты и др.), а также славяне и другие переселенцы. В Ферганской области (куда входила южная часть нынешнего Кыргызстана) было учтено около 200 тыс. кара-кыргызов. В Семиреченской области (включавшей север Кыргызстана) основное население также составляли кочевые киргизы (казахи и собственно кыргызы) и калмыки, тогда как оседлое население представляли русские переселенцы и казаки, а также таранчи (уйгуры), дунгане, татары и сарты (оседлые тюрки). По конфессиональному признаку, в Семиречье насчитывалось около 700 тыс. мусульман и 100 тыс. православных, что отражает доминирование коренных народов. Численность славянского населения к концу XIX века была еще невелика – по оценке генерал-губернатора К.П. Кауфмана, в 1897 г. русские и украинцы в крае составляли примерно 29 тыс. человек (см. табл. 1). Тем не менее перепись 1897 г. зафиксировала присутствие десятков этнических категорий, включая небольшие группы немцев (747 чел. в пределах современного Кыргызстана), поляков, евреев и др. Таким образом, на рубеже веков Кыргызстан представлял собой преимущественно тюрко-мусульманский регион с зарождающимися общинами переселенцев из Европы. [1]

После установления советской власти был проведен ряд новых переписей. Первая Всесоюзная перепись населения 1926 года стала важным этапом, поскольку впервые статистика учитывала национальность напрямую со слов респондентов. К этому времени, в результате национально-территориального размежевания 1924–1926 гг., была образована Киргизская Автономная Республика (с 1926 г. Киргизская АССР) в составе РСФСР. Перепись 1926 г. выявила чрезвычайно пестрый национальный состав населения: в пределах современного Кыргызстана проживали представители более 90 этносов. Общая численность населения Киргизской АССР составила около 993 тыс. человек. Титульный этнос – кыргызы – составляли 661 171 человек, то есть, 66,6% населения. Значительными группами были также: русские – 116 436 чел. (11,7%); узбеки – 110 463 чел. (11,1%); украинцы – 64 128 чел. (6,5%); остальные этнические группы совокупно – около 4%. Среди прочих проживали дунгане (около 6 тыс., 0,6%), татары (~4,9 тыс., 0,5%), уйгуры (~7,5 тыс., 0,8%), казахи (~1,8 тыс.) и др. . Эти данные свидетельствуют, что к 1926 году кыргызы оставались большинством населения, однако доля славян и прочих групп заметно возросла по сравнению с дореволюционным периодом (см. табл. 2). Отдельные категории дореволюционной статистики к этому времени исчезли из учета: например, населения, ранее называвшегося «сартами» и «кипчаками», в 1926 г. официально выделено не было – они были включены соответственно в узбеков и кыргызов. Исключение составил термин "сарт-калмаки", фигурировавший как пережиток прежней классификации (в 1926 г. так обозначили небольшую группу численностью 2,5 тыс. человек, по сути уйгур). В целом, перепись 1926 г. дала отправную точку для отслеживания дальнейших этнодемографических сдвигов в советский период. [8]

Всесоюзная перепись населения 1937 года планировалась как следующий этап, однако ее итоги оказались драматичными. Перепись проводилась 6 января 1937 г. в обстановке недоверия властей и показала по СССР меньшую численность населения, чем ожидалось (162 млн вместо прогнозируемых ~170 млн) вследствие потерь от голода и репрессий. Это было сочтено «вредительством», результаты переписи были засекречены, а организаторы репрессированы. По Казахстану и Средней Азии данные 1937 г. также не были официально опубликованы. Согласно оценкам историков-демографов, население Киргизской АССР в 1937 г. составляло порядка 1,35 млн человек, что заметно меньше норм динамики за десятилетие, указывая на снижение естественного прироста в 1930-е гг. Причинами стали

коллективизация и связанные с ней лишения, а также миграции (часть сельчан откочевывала в другие регионы из-за продразверстки и голода 1932–33 гг., затронувшего в основном соседний Казахстан). Ввиду отсутствия официальных публикуемых итогов 1937 г., дальнейший анализ опирается на перепись 1939 года.

Всесоюзная перепись 1939 года, прошедшая 17 января, зафиксировала 1 459 000 жителей Киргизской ССР (к этому времени статус республики повысился до Союзной ССР в 1936 г.). По сравнению с 1926 г., население выросло примерно на 46,8%, однако этот рост был обусловлен преимущественно притоком населения извне, тогда как естественный прирост у коренных народов замедлился. Этническая структура изменилась следующим образом: доля кыргызов сократилась до 51,7% (их численность – 754 323 чел.). Значительно возросла русскоязычная общность – русские насчитывали 302 916 чел. (20,8%), украинцы – 137 299 чел. (9,4%). Удельный вес узбеков остался около 10,4% (151 551 чел.). Продолжался рост численности небольших европейских и азиатских диаспор: например, численность немцев увеличилась почти втрое (с 4,3 тыс. до 11,7 тыс.), появились небольшие общины корейцев (508 чел. по переписи 1939 г.) отмечен рост числа татар (до 20 тыс., 1,4%) и уйгур (около 9,4 тыс., 0,6%). Таким образом, к концу 1930-х Кыргызстан превратился в многонациональную республику, где коренной этнос лишь немногим превышал половину населения. Остальную часть составляли переселенцы из различных регионов СССР, что было прямым следствием государственных преобразований и миграционной политики 1920–1930-х годов. [7] Для наглядности основные данные переписей 1926 и 1939 гг. сведены в таблицу 2.

Миграционные процессы и политика заселения. Миграционные процессы конца XIX – начала XX века во многом определили последующую этнодемографическую ситуацию. В царский период переселенческая политика Российской империи была направлена на освоение плодородных земель и укрепление контроля над окраинами. Специальным законодательным актом было разрешено переселение в Туркестан только лиц русского происхождения и православного вероисповедания переселенцы других национальностей допускались лишь в исключительных случаях. Это означало приоритетное заселение края славянами и ограничение притока мусульманских народов из других регионов империи (даже татары-мусульмане, потенциальные союзники местного населения, не поощрялись к переселению. Государство преследовало долгосрочную цель русификации новых территорий и формирования здесь лояльного сельского населения из числа «державных народов» – русских, украинцев и др.

С конца XIX века в Кыргызстан начали переселяться русские и украинцы, численность которых с 1897 по 1914 гг. выросла с 29 тыс. до 122 тыс., главным образом в северные плодородные районы (Чуйская долина, Иссык-Куль, Талас). В юге переселение было меньше из-за перенаселенности Ферганы и конкуренции за землю, но к 1913 г. появились русские поселения в Ошском уезде. Кроме славян, в 1880–1890-х гг. появились немецкие меннонитские колонии в Таласской долине и уйгуро-дунганские поселения в Пржевальском уезде, которые внесли вклад в сельское хозяйство, ремесла и образование региона. [5]

Имперская миграция изменила и сам образ жизни части коренного населения. Ряд беднейших кыргызских семей, потеряв выпасы, переходили к оседлости, селясь около русских сел в качестве батраков либо уходя на заработки. С другой стороны, приток земледельцев вызвал земельный голод у кочевников и усилил социальную напряженность. Кульминацией противоречий стало крупное восстание 1916 года (Уркун). Поводом послужил

указ царя о мобилизации туземного мужского населения на тыловые работы в разгар Первой мировой войны. На севере Кыргызстана летом 1916 г. вспыхнуло восстание, которое было жестоко подавлено войсками. Тысячи кыргызских семей, спасаясь от карательных экспедиций, бежали через горные перевалы в Китай (в Синьцзян). По оценкам историка Д.Д. Джунушалиева [3], прямые потери повстанцев от карательных акций составили около 4 тыс. человек, а общая убыль населения с учетом голода и бегства превысила 30 тыс. человек. Другие исследователи называют еще более внушительные цифры: так, Е.И. Хелимский оценивает число погибших и умерших беженцев до 90 тыс. человек. В Кашгаре к концу 1916г. оказалось до 120 тыс. киргизских беженцев – целые аилы перешли границу. В результате доля коренного населения на родине резко сократилась. Лишь после Февральской революции 1917 г. и амнистии значительная часть беженцев смогла вернуться обратно из Китая. Тем не менее к моменту установления советской власти Кыргызстан был демографически ослаблен: многие районы обезлюдели или потеряли значительную часть молодого мужского населения.

Советский период принес новые волны миграций, но уже другого характера. В 1920-е годы политика "коренизации" подразумевала, с одной стороны, поощрение возвращения киргизов на свои исторические земли и закрепление их в управленческих структурах, с другой – продолжалось планомерное заселение республики специалистами и рабочими из центра для реализации социалистических преобразований. В период первых пятилеток (конец 1920-х – 1930-е гг.) в Кыргызстан направлялись рабочие кадры для строительства промышленных объектов, прокладки дорог, освоения месторождений. Одним из ярких примеров является деятельность международного кооператива «Интергельпо» – коммуны чехословацких добровольцев, прибывших в 1925 г. по приглашению советского правительства для индустриализации Киргизии. Интергельповцы построили в Пишпеке (Фрунзе) механический завод, электрическую станцию и другие предприятия, став ядром зарождающейся промышленности республики. Однако в конце 1930-х иностранцы попали под волну репрессий, многие члены артели были арестованы или вынуждены вернуться на родину. Как отмечает исследователь З.К. Дербишева, несмотря на трагические страницы в судьбе первых переселенцев из Интергельпо, именно они в тяжелейших условиях заложили основы индустриализации экономически отсталого на тот момент края. [6]

В 1930-е годы в Киргизскую ССР шёл двоякий поток миграции: часть кыргызов переселялась в новые поселки и рабочие посёлки, а из других регионов СССР, особенно из Поволжья и Украины, прибывали переселенцы, увеличивая долю славянского населения. Коллективизация, урбанизация и начало индустриализации формировали новые многонациональные общины, что существенно меняло демографический баланс республики.

Депортации народов и этнические последствия (1930–1940-е гг.). Помимо экономически мотивированных переселений, огромную роль в этнодемографической истории Кыргызстана сыграли принудительные миграции, организованные советским режимом в 1930–1940-е годы. Речь идет о депортациях целых народов и социальных групп, которые существенно дополнили многонациональный состав республики.

Первые массовые репрессивные переселения связаны с раскулачиванием и коллективизацией начала 1930-х годов. В 1931–1933 гг. в отдаленные районы Сибири и Средней Азии были высланы десятки тысяч семей так называемых «кулаков» и «байманапов» (зажиточных крестьян и скотоводов) со всего СССР. В Киргизию также направлялись спецпоселенцы из числа раскулаченных – главным образом русские крестьяне

из центральных областей. Точных данных по республике немного, но известно, что к 1 января 1932 г. на спецпоселении в Киргизской АССР числилось свыше 2 тысяч раскулаченных хозяйств Их труд использовался на лесозаготовках, строительстве дорог, в сельском хозяйстве. Хотя эти переселенцы находились в ограниченной свободе, часть из них позже осталась жить в Кыргызстане, вливаясь в местные русские общины.

Накануне и в годы Великой Отечественной войны произошли наиболее масштабные этнические депортации, затронувшие и Кыргызстан. Первыми были корейцы Дальнего Востока – в августе 1937 года по постановлению правительства весь корейское население Приимурья (более 170 тыс. человек) было выселено в Среднюю Азию, в основном в Казахстан и Узбекистан. В Киргизскую ССР была распределена относительно небольшая часть корейских семей; по переписи 1939 г. корейцев в республике числилось около 500 чел., однако к 1959 г. их число выросло до ~5 тыс., что говорит о прибывших в 1940-е годах дополнительных группах.

Следующими стали депортации народов Северного Кавказа во время войны. В ноябре 1943 г. были выселены карачаевцы, в марте 1944 г. – чеченцы и ингуши, в мае 1944 г. – балкарцы. Основным местом назначения этих народов был Казахстан, но значительное число было размещено и в Киргизии – главным образом в Чуйской долине и на Иссык-Куле. Так, в 1944 г. в Киргизскую ССР прибыло порядка 40 тыс. чеченцев и ингушей (по другим данным, до 50 тыс.) и около 2 тыс. балкарцев. В последующие годы эти общины сохраняли статус спецпоселенцев; их потомки составили ядро чеченской диаспоры Кыргызстана. Одновременно, в 1944 г. из Грузии были депортированы турки-месхетинцы, курды и армяне – их тоже направили в Среднюю Азию. В Киргизии месхетинские турки появились главным образом после 1944 г., однако их число оставалось относительно небольшим (несколько тысяч человек, значительная часть впоследствии переселилась в другие республики).

Кроме того, в годы войны в Кыргызстан были депортированы народы Крыма: крымские татары, турки и греки (маем 1944 г.). Основная масса крымских татар была размещена в Узбекистане, но около 1,500 семей оказалось и в южных районах Киргизской ССР. Они осели в фермерских хозяйствах Ошской и Джалал-Абадской областей, в тяжелых условиях спецрежима.

В 1930–40-е годы в Кыргызстан были депортированы поволжские немцы, поляки, чеченцы, ингуши, корейцы, крымские татары, турки-месхетинцы и другие народы. Это привело к резкому росту числа меньшинств: немцев, например, стало почти в десять раз больше по сравнению с довоенным временем. Депортации обогатили культурное многообразие республики, привнеся новые языки, традиции и хозяйственные навыки. Однако переселенцы часто сталкивались с изоляцией и ограничениями со стороны государства. К середине XX века большинство из них укоренилось, и Киргизская ССР стала одной из самых многонациональных республик СССР. [4]

Этнополитика и культурные трансформации. Государственная этнополитика и связанные с ней культурные преобразования в первой половине XX века существенно влияли на демографические процессы и взаимоотношения народов Кыргызстана. В царский период имперская политика носила ассимиляционно-дискриминационный характер по отношению к нерусским народам. Коренные мусульманские населения классифицировались как «инородцы», которым отводилась подчиненная роль; их не привлекали на военную службу, облагали особыми налогами (ясаками) и фактически рассматривали как несовершеннолетних под опекой администрации. В то же время царизм поощрял деятельность православной

церкви в регионе – строительство церквей, открытие русско-туземных школ, крещение части местных жителей (прежде всего, потомков сибирских казаков или отчасти бедных киргизов). Однако успех этой политики до 1917 г. был ограниченным: кыргызы и другие тюркские народы сохранили свою исламскую веру и традиции, хотя и заимствовали некоторые элементы русской культуры (письменность через русско-татарские школы, хозяйственные новшества).

После установления советской власти в регионе была провозглашена политика коренизации – поддержки национального развития титульных народов. В 1924–1926 гг. произошло национально-территориальное размежевание в Средней Азии, в результате которого была образована автономная Киргизская область (переименованная затем в Киргизскую АССР) со столицей в Пишпеке (Фрунзе). Это впервые создало официально признанную административно-территориальную единицу для кыргызского народа. В рамках коренизации кыргызам предоставлялись преимущества при наборе в местные органы власти, создавались национальные кадры управленцев, учителей, издавалась литература и пресса на кыргызском языке. В 1928 г. для письменности кыргызов (как и других тюркских народов СССР) был введен новый алфавит на латинской основе, заменивший арабскую графику, а в 1940 г. – переведен на кириллицу. Эти меры способствовали росту грамотности и формированию современной кыргызской нации, но вместе с тем усиливали ориентацию на русский язык во второй половине XX века.

Этнополитика СССР в Кыргызстане была противоречивой: поддерживалось развитие национальных культур и обучение на кыргызском языке, но русский закреплялся как язык управления. В 1930-е годы проводились коллективизация и оседание кочевников, что изменило традиционный уклад кыргызов и усилило территориальную идентичность. Разные народы по-разному адаптировались к новым условиям: узбеки сохраняли ремесла, переселенцы-русские и украинцы занимали ключевые позиции в промышленности и образовании. Под лозунгом «дружбы народов» создавались смешанные коллективы, хотя сохранялись скрытые трения. К 1950-м годам сформировалась устойчивая межэтническая модель: кыргызский язык преобладал в селе, русский — в городах, а процесс культурной ассимиляции укрепил полиэтничную среду республики. [5]

Источниковедческий анализ: особенности учета, классификаций, искажения данных. При рассмотрении этнодемографических процессов необходимо учитывать особенности учета населения и классификации этносов в разные периоды, а также возможные искажения статистических данных. Дореволюционные и раннесоветские источники имеют ряд методологических отличий, которые влияют на интерпретацию цифр.

Перепись 1897 года. Перепись 1897 г. не фиксировала национальность, а учитывала язык и вероисповедание, что приводило к искажениям: часть кыргызов записывали как «киргиз-кайсаков» вместе с казахами, таджикоязычных оседлых – как «сартов», а двуязычных – как «русских по языку». Территория нынешнего Кыргызстана тогда входила в разные области, поэтому данные приходится собирать по уездам. Некоторые категории (сары, кипчаки) позже исчезли из классификации. В итоге перепись недоучитывала кыргызов и кочевников, а русских переучитывала, однако остается ценным источником для понимания этнического состава на рубеже XIX–XX вв. [9]

Советские переписи 1926, 1937, 1939 гг. Советская статистика ввела учет национальности напрямую, однако и здесь были свои нюансы. В переписи 1926 года национальность записывалась со слов, при этом респондент сам идентифицировал себя к

тому или иному народу. Для Средней Азии был утвержден специальный перечень национальностей. В частности, по сравнению с 1897 г. исчезли "сарты" и "кипчаки" – их носители в основном записались как узбеки и кыргызы соответственно. Тем не менее, в некоторых анкетах 1926 г. еще встречались старые самоназвания: известно, например, что в списках Фрунзенского округа упомянуты несколько сот человек как "сарт" или "кашгарцы" (уйгуры), хотя официально их следовало относить к уйгурам. Статистики того времени отмечали не завершенность процессов этнической консолидации: часть сельчан затруднялась с определением своей национальности, особенно если происходило смешанное происхождение (например, потомки узбеко-кыргызских браков могли называться "курама"). Отдельным курьезом стало присутствие в данных 1926 г. категории "сарт-калмаки" – так назвали небольшую группу уйгур-таранchi, хотя в целом уже было принято название "уйгуры". Все эти моменты показывают, что перепись 1926 г. хотя и более точна, чем дореволюционная, но все же отражает переходный этап формирования национальной идентичности в регионе.

Перепись 1937 г. столкнулась с политическим давлением: после ее проведения результаты были признаны нежелательными, и публикация так и не состоялась. Это лишило исследователей ценных сведений за межпереписной период. По фрагментарным данным, известным из архивов, можно судить, что перепись 1937 г. отметила уменьшение доли титульных национальностей в некоторых республиках (в том числе в Киргизии) из-за массового притока русских специалистов и военных перед войной. Однако официально эти цифры не вошли в оборот.

Перепись 1939 г. проводилась в сжатые сроки и отчасти с учетом "ошибок" 1937 г. Считается, что при обработке данных 1939 г. могли иметь место приписки или методологические корректировки, дабы продемонстрировать больший прирост населения СССР. Тем не менее, опубликованные итоги 1939 г. в части национального состава, как правило, принимаются исследователями, поскольку существенных искажений по национальностям не выявлено. Для Киргизии 1939 г. данные выглядят логично: рост доли славян, связанный с миграциями, умеренный прирост коренных (сдерживаемый потерями 1916 г. и трудностями 1930-х), появление новых групп депортированных (что станет явным уже в 1959 г., когда их перепишут официально по национальностям). [8]

Общие проблемы полноты учета. В первой половине XX века статистические данные по населению Кыргызстана были неполными из-за трудностей учета кочевников, языковых барьеров и политического влияния на классификацию этносов. Переписи отражали уже установленные границы, но в смешанных районах сохранялись неточности. Большие потери кыргызов связаны с событиями 1916 года, гражданской войной и эмиграцией. Дополнительные искажения вносили голод 1932–33 гг. и репрессии конца 1930-х, что усложняло точную демографическую оценку.

В целом, источниковедческий анализ свидетельствует, что при работе с этнодемографическими данными Кыргызстана первой половины XX века исследователь должен учитывать изменения в этнонимах (кипчаки, сарты > кыргызы, узбеки), неполноту дореволюционных сведений и политико-социальный контекст, влиявший на сбор и интерпретацию статистики. Сопоставление разных источников (переписей, текущих учетов, архивных документов) позволяет скорректировать отдельные цифры. Например, сопоставив данные по приросту населения и масштабам миграций, Ш. Батырбаева рассчитала, что из общего прироста населения Киргизии в 1926–1939 гг. (около +465 тыс. чел.) миграционный

приток дал свыше 329 тыс. человек, тогда как естественный рост – лишь ~135 тыс. Это подтверждается падением доли кыргызов при значительном увеличении русских, украинцев и др. в 1939 г. Подобные расчеты помогают выявить влияния тех или иных событий (в данном случае – индустриализации и коллективизации) на национальную структуру.

Наконец, следует отметить, что все рассмотренные данные нуждаются в критическом осмыслении. Переписи фиксировали номинальную этническую принадлежность, но не отражали степени смешанных идентичностей или межкультурных взаимодействий. Например, потомки русско-кыргызских браков обычно записывались как русские или кыргызы по отцу, но могли владеть обоими языками и участвовать в обеих культурах. Такие аспекты ускользают от сухих цифр, однако они имели значение для социальной ткани общества. [10]

В первой половине XX века этнодемографическая ситуация в Кыргызстане радикально изменилась: от кочевого общества с небольшим числом переселенцев регион превратился в многонациональную республику. Доля кыргызов сократилась, выросло русское и украинское население, появились новые меньшинства в результате депортаций. Кыргызстан стал частью советской системы, где формировалась общность «советский народ», хотя межэтнические различия сохранялись — кыргызы жили в основном в сельской местности, а переселенцы в городах и на предприятиях.

Политика государства по отношению к народам Кыргызстана прошла путь от имперского игнорирования интересов коренных жителей до советского признания их государственных прав, а затем до сталинского унифицирующего нажима. Эти изменения отражались в демографии: создание национальной автономии позволило частично вернуть беженцев и стабилизировать численность кыргызского населения, а индустриализация и миграции породили новый баланс этносов. Культурные трансформации – ликвидация массовой неграмотности, развитие национальной интеллигенции, изменение образа жизни – сопровождали эти процессы и смягчали потенциальные конфликты. Несмотря на трагические эпизоды (восстание 1916 г., репрессии, депортации), народам Кыргызстана в первой половине XX века в целом удалось сохранить мирное сосуществование. Советская пропаганда дружбы народов во многом оправдывала себя на практике: представители разных этнических общин вместе строили новую жизнь, воевали на фронтах Великой Отечественной, осваивали целину в послевоенные годы.

Подводя итог, можно констатировать, что к 1950 году в Кыргызстане утвердилась сложная, но устойчивая этнодемографическая структура. Многообразие этнического состава стало одной из характерных черт республики. Это многообразие было сформировано исторически – через миграции и государства политику – и стало важным ресурсом развития (культурного обмена, экономического сотрудничества), но одновременно несло вызовы для социальной интеграции. Последующие десятилетия (вторая половина XX века) показали, что этнодемографическое наследие первой половины века имело долгосрочные последствия: и в позднесоветский, и в независимый период Кыргызстан продолжал оставаться домом для десятков народов, выработав особую культуру межэтнического общения. Разобранный опыт 1900–1950 гг. демонстрирует, как исторические потрясения могут в короткий срок перекроить демографическую карту целого региона, и служит уроком о ценности бережного отношения к многонациональному наследию.

Таблица 1. Население основных этнических групп на территории Кыргызстана (оценка на конец XIX в., по данным переписи 1897 г.)

Этническая группа	Численность (чел.)	Доля, % (оценка)	
Кыргызы (кара-кыргызы)	~210 000	~60%	
Казахи (киргиз-кайсаки)	~20 000^1^	~5–6%	
Узбеки (сарты)	~80 000^2^	~22%	
Русские и украинцы	~30 000	~8–9%	
Другие (татары, дунгане, уйгуры, немцы, евреи и др.)	~10 000	~3%	

Таблица 2. Этнический состав населения Киргизской АССР/ССР по переписям 1926 и 1939 гг.

Национальность	1926 г. (чел.)	1926 г. (%)	1939 г. (чел.)	1939 г. (%)
Кыргызы (Kirghiz)	661 171	66,6%	754 323	51,7%
Русские (Russians)	116 436	11,7%	302 916	20,8%
Украинцы (Ukrainians)	64 128	6,5%	137 299	9,4%
Узбеки (Uzbeks)	110 463	11,1%	151 551	10,4%
Татары (Tatars)	4 902	0,5%	20 017	1,4%
Дунгане (Dungans)	6 004	0,6%	5 921	0,4%
Уйгуры (Uyghurs)	7 540	0,8%	9 412	0,6%
Казахи (Kazakhs)	1 766	0,2%	23 925	1,6%
Немцы (Germans)	4 291	0,4%	11 741	0,8%
Корейцы (Koreans)	—	—	508	0,03%
Всего населения	**993 000**	**100%**	**1 459 000**	**100%**

Список использованной литературы

1. Кронгардт Г.К. Население Кыргызстана во второй половине XIX – начале XX вв. – Бишкек: Илим, 1997. – 240 с.
2. Плоских В.М. Этносоциальная ситуация в Кыргызстане в конце XIX – начале XX века (исторический аспект) // История Кыргызстана в 3 тт. Т.1: 1900–1939 гг. – М.: Изд-во «Наука», 2000. – С. 20–30.
3. Джунушалиев Д.Дж. Кыргызстан: преобразовательные процессы 1920–30-х годов. – Фрунзе: Кириздат, 1984. – 300 с. (Прим.: труды по социально-экономической истории Киргизии).
4. Батырбаева Ш.Д. Население Кыргызстана в 20–50-е годы XX века: историко-демографический анализ. – Бишкек: Изд-во КНУ, 2011. – 180 с.

5. Абашин С.Н. «Сарты – народ с будущим»: этнография и империя в Туркестане // Ab Imperio, 2007, №2. – С. 255–281.
6. Дербишева З.К. Индустриализация и многонациональность Киргизии (на примере артели «Интергельпо») // Вестник НАН КР, 2008, №1. – С. 33–41.
7. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Национальный состав населения по регионам РСФСР // Демоскоп Weekly, №673–674, 2017en.wikipedia.orgen.wikipedia.org. (Архивные данные переписи; доступ: http://www.demoscope.ru)
8. Всесоюзная перепись населения 1939 г. Национальный состав населения по союзным республикам СССР // Демоскоп Weekly, №673–674, 2017en.wikipedia.orgen.wikipedia.org.
9. Kaufman, A. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Обзор Туркестанского края. – СПб., 1905. – 120 с. (Данные по Семиреченской и Сыр-Дарьинской областям).
10. Жумалиева С.Ч. К вопросу об этнодемографических изменениях в Кыргызстане в 1920–1930-е гг. // Россия и мир: диалог, 2024, №3(10). – С. 148–163. (Современное исследование с анализом статистики и новых источников).

Рецензент: к.и.н., доцент Кушубеков А.Т.

УДК94(575.2)+323.1

Жумалиева С.Ч., Шаршенова М.К.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Жумалиева С.Ч., Шаршенова М.К.
КНУ имени Ж.Баласагына
Zhumalieva S.Ch., Sharshenova M.K.
KNU J. Balasagyn

XX КЫЛЫМДЫН БАШЫНДА РОССИЯ ИМПЕРИЯСЫНЫН КУРАМЫНДА КЫРГЫЗСТАНДЫН УКУКТУК СИСТЕМАСЫ, ТҮПКҮ ЭЛДИН СТАТУСТАРЫ ЖАНА КОЛОНИЯЛЫК САЯСАТ
КЫРГЫЗСТАН В СОСТАВЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В НАЧАЛЕ XX В: ПРАВОВАЯ СИСТЕМА, СТАТУС КОРЕННОГО НАСЕЛЕНИЯ И КОЛОНИЗАЦИОННАЯ ПОЛИТИКА
KYRGYZSTAN AS PART OF THE RUSSIAN EMPIRE AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY: LEGAL SYSTEM, STATUS OF THE INDIGENOUS POPULATION, AND COLONIAL POLICY

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада XIX кылымдын аягынан XX кылымдын башына чейин Кыргыз Республикасынын бүгүнкү аймагында, ал мезгилде Россия империясынын Туркестан губерниясынын курамына кирген жерлерде, укуктук статус жана башкаруу системасынын өзгөчөлүктөрү каралат. Макалада Туркестан генерал-губернатордугунун административдик структурасына, түпкү мусулман калкынын (тактап айтканда, «чужеземецтер») статусуна, жер-муниципалдык мамилелерге жана орус крестьяндарын көчүрүү саясатына, ошондой эле соттук системага (шариат соттору, бий соттору жана элдик соттор) тарыхый-укуктук анализ жүргүзүлүп, империянын башка чек ара аймактары

(Сибирь, Кавказ) менен салыштырылган. Бул мезгилде башкаруунун аскердик-административдик модели калыптанып, эң жогорку бийлик аскердик генерал-губернаторго таандык болгон жана түпкү калк атайын принциптер менен башкарылганы белгиленет, бул принциптерде империялык мыйзамдар жергиликтүү адаттар менен айкалышкан. Мына ушул мезгилде түпкү элдин саясий чөйрөдөгү укуктары чектелген, бирок аларга бир катар артыкчылыктар берилген (аскердик кызматтан бошотуу, салттуу өз алдынча башкаруу жана сот системасын сактоо).

Аннотация: В данной статье рассматриваются особенности правового статуса и системы управления на территории современной Кыргызской Республики в период конца XIX – начала XX века, когда эти земли входили в состав Туркестанского края Российской империи. Проведен историко-правовой анализ административной структуры генерал-губернаторства Туркестана, статуса коренного мусульманского населения (т. н. «инородцев»), земельных отношений и политики переселения русских крестьян, а также судебной системы (шариатских судов, судов биев и народных судов) в сравнении с другими окраинами империи (Сибирью, Кавказом). Отмечено, что в данном периоде сложилась военно-административная модель управления, при которой высшая власть принадлежала военному генерал-губернатору, а коренное население управлялось на особых началах, сочетавших имперское законодательство с местными обычаями. Выявляются ограничения прав туземцев в политической сфере и преимущества, предоставленные им (освобождение от военной службы, сохранение традиционных институтов самоуправления и судопроизводства).

Abstract: This article examines the features of the legal status and governance system in the territory of present-day Kyrgyzstan during the late 19th and early 20th centuries, when these lands were part of the Turkestan Governorate of the Russian Empire. A historical and legal analysis is conducted of the administrative structure of the Turkestan General-Governorship, the status of the indigenous Muslim population (so-called “inorodtsy”), land relations and the policy of resettling Russian peasants, as well as the judicial system (Sharia courts, biy courts, and people’s courts), in comparison with other border regions of the empire (Siberia, the Caucasus). It is noted that during this period a military-administrative model of governance was established, in which supreme authority belonged to the military governor-general, while the indigenous population was governed on special principles combining imperial legislation with local customs. The limitations on the political rights of the native population and the privileges granted to them (exemption from military service, preservation of traditional self-governing institutions and judicial practices) are also highlighted.

Негизги сөздөр: Кыргызстан; Туркестан аймагы; Россия империясы; колониялык администрация; бөлөк-бөтөн эл; укуктук статус; көчүрүү саясаты; жер укугу; бий соту; шариат соту; аскердик башкаруу; XIX–XX кылымдар.

Ключевые слова: Кыргызстан; Туркестанский край; Российская империя; колонизационная администрация; инородцы; правовой статус; переселенческая политика; земельное право; суд биев; шариатский суд; военное управление; XIX–XX век.

Keywords: Kyrgyzstan; Turkestan Region; Russian Empire; colonial administration; inorodtsy; legal status; resettlement policy; land law; biy court; Sharia court; military governance; 19th–20th centuries.

Вхождение территорий нынешнего Кыргызстана в состав Российской империи произошло во второй половине XIX века, что привело к установлению на этих землях

особого колониального режима управления. После завоевания Кокандского ханства (1876) и окончательного подчинения киргизских племен, регион был включен в Туркестанское генерал-губернаторство. Российская администрация столкнулась с задачей управления разнородным по этническому составу и укладу населения (кочевники-киргизы, оседлые сартовско-узбекские земледельцы, русские переселенцы и др.) в отдаленной окраине империи. Для этого была создана военно-административная система, отличная от управления внутренними губерниями России. Данный период характеризуется сочетанием имперского законодательства с сохранением элементов местного обычного права и институтов, унаследованных от прежних государственных образований.

Цель настоящей статьи провести историко-правовой анализ ключевых аспектов колониального управления в Кыргызстане конца XIX – начала XX вв. В первую очередь рассматриваются: административно-правовая структура Туркестанского края; правовое положение коренного населения, официально именовавшегося "инородцами", политика в сфере землепользования и переселения; система судопроизводства (мусульманские суды и суды биев) и влияние общероссийских законов. Особое внимание уделено сравнению правового режима на киргизских землях с другими регионами Российской империи, а также обзору источниковой базы (архивных материалов и современной империи литературе). Такой комплексный подход позволяет понять специфику колониальной правовой политики и ее последствия для кыргызского общества.

Источники и историография. Исследование правового положения Кыргызстана в конце XIX – начале XX века опирается на богатый комплекс источников. Архивные материалы Туркестанского генерал-губернаторства составляют фундаментальную базу: в фондах Центрального государственного архива (ныне хранятся в Узбекистане, Казахстане, частично в Кыргызстане) содержатся нормативные акты, делопроизводство областных правлений, отчеты уездных начальников и судебных ведомств. Например, "Журналы заседаний Туркестанского Совета", циркуляры генерал-губернаторов, переписка по земельному вопросу – все это проливает свет на официальную политику и ее реализацию. Ценным источником являются данные дореволюционной статистики. В Ташкенте действовал Статистический комитет, издававший «Сборник материалов для статистического изучения Туркестанского края». В выпусках этого сборника (под редакцией Н. А. Маева и др., 1870–1900-е гг.) публиковались сведения о населении, налогах, землепользовании, описания народных обычаев и судебных случаев. Например, выпуск IV (1879) содержит обзор юридических обычаев казахов Семиречья, а другие тома включают статистику переселения, характер и число преступлений (Эти официальные публикации ценны тем, что отражают взгляд администрации на положение дел.

Особое место занимают труды современников – чиновников и исследователей конца XIX – начала XX вв., которые сами участвовали в управлении краем или его изучении. Одним из первых фундаментальных трудов является работа генерал-губернатора Николая Ивановича Гродекова «Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Юридический быт» (Ташкент, 1889). Это подробное исследование обычного права и общественного уклада киргизов, основанное на полевых наблюдениях и материалах судебной практики. Гродеков описал институт биевского суда, виды наказаний по адату, положение женщин, вопросы наследства – его труд до сих пор остается ценнейшим источником по этнографии и праву киргизского народа. Другой важный автор – военный министр и в прошлом туркестанский губернатор Алексей Николаевич Куропаткин, который после поездки по краю в 1901 г. представил царю обстоятельный отчет о состоянии Туркестана. Позднее этот отчет был

опубликован под названием «Записка о управлении Туркестанским краем» [3] и содержит критический анализ переселенческой политики, управления и судопроизводства, сделанный высшим должностным лицом. Куропаткин, как практик, указывал на недостатки в системе: сложность подчиненности переселенческих учреждений, чрезмерную власть уездных начальников, пренебрежение нуждами туземцев, что подтверждает архивные данные.

Интерес представляют и публикации менее известных, но компетентных авторов – юристов и этнографов. Например, В. Паппен [5] изучал вопросы земельного устройства и управления инородцами Туркестана, его работы (начало XX в.) цитируются в советской историографии как примеры либеральной критики колониальной политики. Н.Л.Коростовец и В.Н. Трофимов оставили записки о казийских судах и вакуфах в Ферганской области, В. В. Бартольд (известный востоковед) анализировал политику российского правительства в статье «Туркестанский край» (1910), отмечая, что русское правление стремилось избежать прямого вмешательства в жизнь мусульман, но тем самым консервировало отсталость региона. Советские историки 1920–1930-х гг. (например, М. В. Вяткин, С. М. Абрамзон) переосмыслили эти материалы, подчеркивая классовый гнет и колониальную сущность царской администрации. [7,8]

Таким образом, историография вопроса базируется на солидном источниковедческом фундаменте: сочетании официальных данных, статистики, юридических документов и описаний очевидцев. В настоящей статье при изложении фактов использовались преимущественно первичные материалы и их анализ в литературе дореволюционного и современного периодов. Это позволяет получить объективную картину правового статуса Кыргызстана на рубеже XIX–XX веков.

Административно-правовая система управления Туркестанским краем. После завоевания Средней Азии в 1867 году был создан Туркестанский край с генерал-губернатором во главе, совмещавшим военную и гражданскую власть. Территории современной Киргизии входили в Ферганскую и Семиреченскую области, подчинённые Ташкенту. Административная система строилась по военному принципу: военные губернаторы руководили областями и уездами, а на низовом уровне сохранялись традиционные формы самоуправления — волостные управители и аксакалы избирались местным населением. Такой "военно-народный" режим сочетал жёсткий контроль русских чиновников с частичным признанием местных обычаев и самоуправления, но реальная власть оставалась у колониальной администрации, а коренные жители политического влияния не имели. Туркестан управлялся особым порядком через Военное министерство до 1917 года и не был включён в общероссийскую систему МВД. [1]

Таким образом, административно-правовая структура управления Кыргызстаном в составе Туркестанского края характеризовалась жесткой централизацией (на уровне генерал-губернатора и военного губернатора) и одновременным сохранением традиционных институтов власти на местном уровне (аксакалы, волостные сходы). Этот дуализм позволял империи относительно небольшими силами контролировать обширные территории, опираясь на лояльные группы местной знати, и в то же время интегрировать регион в общегосударственную систему через институты, аналогичные губернским.

Правовой статус коренного населения (инородцев).

Российское законодательство конца XIX века определяло коренные народы Средней Азии и казахских степей как особую категорию подданных – "инородцы", что подчеркивало их отличное от русских правовое положение. В официальных документах туркестанских времен чаще употреблялся термин "туземцы" применительно к местным мусульманским

народам. Правовой статус киргизов (равно как казахов, узбеков, туркмен и др. народов региона) отличался рядом существенных особенностей по сравнению с основным населением империи европейской части.

Формально *Положение об управлении Туркестанского края 1886 г.* провозглашало принцип равноправия туземцев в пределах базовых сословий. В частности, ст. 8 Положения устанавливала, что "туземцы Туркестанского края (кочевые и оседлые), живущие в сельских селениях, пользуются правами сельских обывателей, а проживающие в городах — правами городских обывателей. Преимущества, присвоенные другим сословиям Российской Империи, приобретаются туземцами на основании общих законов." Это означало, что каждый киргиз считался либо сельским обывателем (по статусу близким к государственным крестьянам), либо мещанином в городе, и мог теоретически поступать в другие сословия (купеческое, казачье, дворянство) при выполнении установленных условий. На практике же подавляющая часть коренного населения оставалась в низших сословиях, а доступ к привилегированным состояниям был затруднен социально-экономическими барьерами и дискриминацией.

Наряду с декларированным равенством, существовал и особый режим ограничений и льгот для инородцев. С одной стороны, туземцы были освобождены от некоторых обязанностей, обязательных для русских подданных. Так, коренное мусульманское население не подлежало призыву на военную службу (до 1916 года) что нередко воспринималось самими киргизами как привилегия. Кроме того, для них долгое время не вводилось всеобщее рекрутское (позднее призывное) обязательство, и лишь во время Первой мировой войны попытка привлечь среднеазиатских инородцев к воинской повинности (на тыловые работы указом от 25 июня 1916 г.) вызвала мощный социальный взрыв (Также ряд налогов, которыми облагалось население центральных губерний, на первых порах не взимался с туземцев: например, после присоединения края они были освобождены от подушной подати. Взамен устанавливались умеренные поначалу натуральные и денежные сборы, более соответствующие местным условиям (о них речь пойдет ниже). Империя предоставляла некоторую защиту традиционного уклада жизни инородцев: охранялись их общинные пастбища от захвата частными лицами, гарантировалась свобода отправления ислама, функционирование институтов местного самоуправления и суда на основе обычаев. Такая политика во многом преследовала цель обеспечить лояльность завоеванных народов, сохраняя им "вечные права" на внутреннее самоуправление и частично освобождая от тягот, которые несли русские подданные. [3]

С другой стороны, правовая и социальная дискриминация туземцев проявлялась в ограничении их участия в управлении и гражданских правах. Коренное население Туркестана не имело представительства в центральных органах власти. Например, при создании Государственной Думы (1906) Туркестанский край первоначально вовсе не получил права посылать депутатов от местного мусульманского населения (лишь русское переселенческое население края было представлено, и то с пониженной нормой). Инородцы практически не допускались на чиновничьи должности среднего и высшего звена: их роль ограничивалась низовыми постами (волостные, сельские аксакалы, переводчики, письмоводители). Судебная и полицейская власть в конечном счете принадлежала русским должностным лицам – военному суду, уездному начальству – которые могли отменять решения туземных судов или смещать непокорных аксакалов. В городах значительная часть киргизов и других туземцев юридически числилась мещанами, однако фактически они редко могли участвовать в городском самоуправлении наряду с русскими, поскольку ценз оседлости, владения недвижимостью и пр. лишал большинство из них избирательных прав.

Коренное население Средней Азии имело особый налоговый режим: кочевники платили фиксированный «кибиточный сбор» с каждой юрты, а оседлые — поземельный налог и сборы с промыслов. Помимо этого, туземцы несли натуральные повинности, например, содержание полиции и участие в общественных работах. Хотя налоговое бремя было ниже, чем у русских переселенцев, сборы часто носили произвольный характер и усиливались во время войн. Коренные жители находились под военной юрисдикцией, не имели полного гражданского права и рассматривались как «дети государства», нуждающиеся в особом надзоре. Такая политика была продолжением традиций российского колониального права, предусматривавшего сохранение местных обычаев в обмен на лояльность, что также применялось к другим окраинным народам империи. Местная родовая знать сохраняла статус и участвовала в самоуправлении, но реальная власть оставалась за российской администрацией. [3]

Земельное право и политика переселения в киргизские земли

Земельные отношения в Киргизии конца XIX – начала XX вв. определялись сочетанием традиционного права и колониальной политики массового переселения крестьян из Европейской России. После включения края в империю основная масса земли была объявлена государственной собственностью России, хотя туземцам гарантировалось бессрочное пользование их угодьями Данное положение закона 1886 г. означало, что киргизские племена фактически потеряли суверенное право распоряжаться своими историческими кочевьями – они могли лишь пользоваться ими, пока это допускало государство. Юридически земля перестала принадлежать родам и ханам, став фондом, из которого власть могла выделять участки новым пользователям. Первоначально такие изменения не сильно затронули жизнь киргизов, поскольку царское правительство в 1860–1870-х гг. ограниченно поощряло переселение. Первый генерал-губернатор К. П. Кауфман даже придерживался политики предотвращения наплыва русских крестьян в Туркестан, опасаясь обострения отношений с местным населением. Поэтому в первые десятилетия после завоевания переселенческое движение носило стихийный характер и было невелико: в киргизские земли (Прииссыккулье, Чуйская долина) переселялись лишь сотни семей “самовольцев” – бедных крестьян, самостоятельно отправившихся за землей

Ситуация изменилась в 1880–1890-х гг., когда в России обострилась аграрная перенаселенность, и правительство стало искать выход в освоении азиатских окраин. Была образована специальная Переселенческая администрация (входившая в МВД), направлявшая экспедиции для изыскания земель в Туркестане. В Ферганской и Семиреченской областях начали образовывать переселенческие участки – отводить лучшие плодородные земли для будущих русских поселений. Эти процессы сопровождались отчуждением части земель у киргизов: хотя формально говорилось, что отбираются только неиспользуемые пустующие участки, на практике именно лучшие земли (в долинах рек, у источников воды) передавались переселенцам. Так, в Семиречье, богатом пастбищами и пахотными землями, к началу XX века возникли десятки русских сел, вытеснивших кочевников на горные склоны и дальние пастбища. В официальных отчетах отмечалось, что доля русского населения в Семиреченской области выросла к 1916 г. до 25% (каждый четвертый житель) впечатляющий скачок, учитывая практически полное отсутствие русских в регионе полвека назад.

Правовое регулирование землепользования при этом сохранило для киргизов многие элементы обычая. В Положении 1886 года закреплялись общинные права туземного населения на землю и воду по местным обычаям: поля, пастбища и сенокосы оставались коллективной собственностью рода или аила. Частная собственность допускалась только на

усадьбы, дома и постройки. Кочевники сохраняли свои традиционные маршруты и зимники. Однако государство могло изымать «лишние» земли, если община не доказывала их эффективное использование, часто игнорируя сезонный характер пастбищ, что вызывало недовольство местного населения. Конфликт интересов между коренными жителями и переселенцами становился все острее к началу XX века. Туркестанская администрация во главе с генерал-губернатором А. Н. Куропаткиным [3] (занимавшим этот пост в 1905–1906 гг. и вновь в 1916 г.) неоднократно сигнализировала в Петербург об опасности переселенческой политики. Куропаткин и его чиновники указывали, что изъятие лучших земель ведет к разорению киргизов и может спровоцировать восстание Они предлагали вместо этого заняться предварительным ирригационным освоением пустынных территорий: т. е. построить каналы, и лишь затем селить там крестьян. Переселенческое управление, напротив, утверждало, что в крае имеется достаточно свободных целинных земель, которые "не нужны" туземцам и могут быть немедленно заселены Спор между местной администрацией и центральными переселенческими органами достиг высших сфер правительства. В итоге военный министр А. Ф. Редигер в 1908 г. добился решения Временного закрытия Туркестанского края для переселенцев. Была разослана циркулярная телеграмма, гласившая: "В Туркестане свободных земель нет". На несколько лет приток новых поселенцев почти прекратился, что несколько снизило социальное напряжение. Однако значительная часть уже отданных переселенческих участков осталась за русскими, а темпы естественного роста их числа приводили к тому, что необходимость расширения хозяйств вновь ставила вопрос о землях.

В киргизском обществе колонизационная земельная политика привела к расслоению: часть феодальной знати (манапов) сумела вписаться в новую систему, получив подтверждения прав на большие участки (иногда оформленные как личные владения почетных киргизов, использовавшихся под сдачу в аренду русским фермерам). Другая же часть рядовых кочевников столкнулась с малоземельем, потерей привычных пастбищ и голодными годами. Это форсировало их переход к оседлости – многие киргизы вынужденно начинали заниматься земледелием, наниматься батраками к русским поселенцам или переселяться в горные непродуктивные районы. Правовые механизмы защиты их интересов были слабы: хотя существовали комиссии по разбору земельных споров, почти всегда решение выносилось в пользу переселенцев, как "более культурных земледельцев". Всё это в долгосрочной перспективе подрывало лояльность туземного населения. Не случайно одной из главных причин Среднеазиатского восстания 1916 г. стали именно земельные обиды, наряду с общей усталостью от колониального гнета.

Судебная власть в Туркестанском крае имела двухъярусную структуру, отражавшую разделение населения на европейцев и туземцев. Русские переселенцы, а также все дела, затрагивавшие интересы государства, подлежали ведению имперских судов. Вместе с тем для местного населения сохранялись традиционные судебные институты – мусульманские суды (кадийские) и суды по обычному праву (суды биев у кочевников). Российское правительство легально оформило их статус, включив в общую систему правосудия на правах низшей судебной инстанции.

В соответствии с *Положением 1886 г.* была учреждена система народных судов для коренных жителей. Оседлое население (в основном городские мусульмане, дехкане-земледельцы) обслуживали шариатские суды во главе с казиями (кади). Кочевое население (киргизы, казахи) разбирало споры у своих биев – выборных судей-толкователей обычая (*адата*). Эти институты получили официальное признание: народные судьи (будь то кадий

или бий) избирались самими туземцами на волостных сходах из уважаемых знатоков права. Избрание утверждалось уездным начальником, после чего судья мог приступать к исполнению обязанностей. Суды биев и казиев имели компетенцию рассматривать большинство гражданских споров между туземцами – брачно-семейные дела, наследство, раздел имущества, уплату калымов и приданого, споры о скоте, долгах, а также мелкие уголовные проступки, не отнесенные к разряду тяжких. Процесс в народном суде строился по привычным для местных жителей правилам: устные прения сторон, опора на свидетельские показания и клятвы, применение норм шариата или адата в соответствии с принадлежностью спорящих к тому или иному сообществу. Заседания должны были проводиться открыто и гласно, решения выносились именем императора, но от имени судьи-биуа или кадия. Интересно, что за неявку без уважительной причины сам судья штрафовался на 10 рублей, что стимулировало их ответственность. Взыскиваемые народными судами штрафы и судебные пошлины направлялись не в казну, а на местные нужды – главным образом на содержание тюрем для туземцев

Компетенция шариатских судов охватывала вопросы, вытекающие из норм исламского права: брак (никах), развод (талак), распределение наследства по шариату (фароид), вакуфное имущество (имущество, переданное на благотворительные религиозные цели), споры между мусульманами по контрактам, когда они предпочитали шариатское решение. Кадий (или казий) был, как правило, образованным богословом, знающим фикх. Его решения выносились на основе Корана, хадисов и мусульманских правовых сборников, принятых в данной школе (в Средней Азии – ханафитского мазхаба). Российская администрация не вмешивалась в сугубо шариатские дела, если они не противоречили основным законам империи. Однако верховным судом в крае являлся все же областной суд (имперский), куда можно было апеллировать решения народных судов. Апелляция могла быть подана, например, недовольной стороной или прокурором, если находили решение несправедливым или противоречащим “естественному праву”. Тогда дело пересматривалось по существу уже по законам Российской империи.

Суды биев (биилер, как их называли киргизы) действовали преимущественно среди кочевых киргизов и казахов. Обычное право киргизов, зафиксированное в устных традициях и частично в судебниках типа “Адата”, предусматривало коллективное обсуждение спора советом родовых авторитетов. Наиболее знаменитый казахско-киргизский адат – *“Жеты-Жаргы”* (Семь установлений) – оставался морально-правовой основой решений биев, хотя формально Российской империей не был кодифицирован. Бии решали конфликты, исходя из представлений о справедливости, учитывая родственные отношения, прежние прецеденты. Наказания носили компенсационный характер: штраф скотом (*кун* за убийство, *барымта* за кражу и т.п.) или общественное порицание. Телесные наказания применялись редко и в смягченной форме (например, порка за упрямство). С введением народных судов российская власть стремилась устранить наиболее жестокие и устаревшие нормы адата. Убийство умышленное, разбой, насилие, измена – все такие тяжкие преступления были изъяты из ведения биев и подлежали рассмотрению по имперским уголовным законам. Перечень исключений прямо прописывался: например, дела о посягательствах “против веры, государственной власти, порядка управления, жизни и имущества русских, а равно междоусобицы между туземцами разных народностей” туземные суды не могли решать – ими занимались военные суды или окружной суд по Уголовному уложению. Таким образом, юрисдикция народных судей была ограничена только внутренними гражданскими спорами и малозначительными проступками среди туземцев. [7]

В сфере имперского судопроизводства в Туркестане действовали военно-судные органы. На уровне края существовал Военно-окружной суд, на уровне области – военно-полевые суды (по военно-уголовным делам) и окружной суд по гражданским и уголовным делам, подсудным общей юрисдикции. Однако особенностью Туркестана было практически полное отсутствие присяжных заседателей и вообще участия населения в судебном процессе (кроме как в функции понятых или свидетелей), в отличие от России, где Судебная реформа 1864 г. ввела суды с присяжными и выборных мировых судей. В колониальном крае сочли преждевременным вводить такие институты. Лишь мировые судьи появились в некоторых городах для разборов мелких дел между европейцами.

Судебная система в Киргизии конца XIX – начала XX века была дуалистической: традиционные шариатские и биевские суды рассматривали местные дела, а имперские суды – преступления с участием русских или по государственным вопросам. Такая модель разгружала официальные инстанции и поддерживала авторитет местных элит. По мнению генерал-губернатора Гродекова, суды биев лучше удовлетворяли чувство справедливости у киргизов. Однако к 1910-м годам империя стремилась унифицировать суды и подчинить население общему законодательству, но реформы не были проведены до 1917 года. [8]

Сходства и различия: правовой режим в Кыргызстане и на других окраинах империи. Управление коренным населением Кыргызстана в имперский период было схоже с политикой России на других окраинах — Сибири, Казахстане и Кавказе. В этих регионах действовали специальные положения, учитывающие местные особенности, а не общее имперское право. Коренные народы признавались подданными с правами и льготами, но при этом сохранялись ограничения и дистанция от русского населения. Например, сибирские народы и киргизы освобождались от воинской службы и управлялись своими традиционными лидерами. На Кавказе мусульманские горцы сохраняли свои суды и не призывались в армию до XX века. Аналогично, казахи платили упрощённые налоги и не служили в армии до 1916 года. Всем народам гарантировалась свобода вероисповедания, несмотря на активность православной миссии.

Правовой режим регионов отличался из-за времени присоединения и состава населения. В Сибири и Степи интеграция шла дольше, многие народы приняли православие и стали оседлыми, получив статус крестьян. В Туркестане же киргизы и другие сохраняли ислам и традиции, оставаясь «инородцами» до 1917 года. Русская колонизация в Казахстане была интенсивнее, что привело к более жёсткой унификации управления по сравнению с Туркестаном.

На Кавказе ситуация была сложнее из-за этнического разнообразия. Христианские народы (грузины, армяне) быстро интегрировались, получив обычные губернии и автономные церкви. Мусульмане сохраняли ханства и шариатские суды, а местная знать широко включалась в администрацию и дворянство. В отличие от Кавказа, у киргизов не было феодальной знати, поэтому их социальный статус был ниже и ограничивался должностями низового уровня.

В части судебной политики Туркестан и Кавказ тоже имеют параллели: там и там дозволялся шариат (для мусульман) и обычное право, но под контролем администрации. Однако в Туркестане русское присутствие было менее плотным, поэтому народные суды там просуществовали дольше и в менее урезанном виде. На Кавказе еще в 1870–1880-х годах началось постепенное вытеснение адата: вводились русские законы, особенно в городах. В Туркестане же даже на начало XX века, как отмечал барон В. В. Таубе, около 90% исков между туземцами разбирались неофициально самими аксакалами или биями, а не доходили

до русского суда. Таким образом, степень русификации права в Киргизии была ниже, чем в некоторых других окраинах. Российская власть отчасти намеренно придерживалась курса невмешательства, полагая, что "созрёт время – туземцы сами перейдут на наши законы".

Еще одно отличие – статус земель. В Сибири при небольшой плотности населения проблем с нехваткой земли для русских почти не было; там скорее вопрос стоял об обеспечении прав коренных племен на традиционные промыслы (охоту, рыболовство). В итоге сибирским инородцам еще указами XVIII века были закреплены обширные угодья и даже выделены специальные "инородческие управы" для защиты их интересов. В Киргизстане же, как мы видели, земля стала предметом острой конкуренции, и механизм защиты туземных земель оказался слаб – государство предпочло переселенческие нужды. На Кавказе тоже происходило массовое изъятие земель у горцев (например, в Черноморье у адыгов после их выселения в Турцию в 1860-х годах), но там это сопровождалось депортацией значительной части местного населения. В Средней Азии выселений коренных народов не проводилось (за исключением подавления восстания 1916 г., когда многие киргизы бежали в Китай), однако экономическое давление могло приводить к добровольной миграции (часть кыргызских родов откочевывала подальше от русских сел).

В целом, по сравнению с другими окраинами, правовой режим коренного населения Кыргызстана можно охарактеризовать как колониальный патернализм: империя рассматривала туземцев как особых подданных, нуждающихся в сохранении привычных устоев (ради стабильности), но вместе с тем не способных на равных участвовать в имперской политической и правовой жизни. Такая же идеология лежала в основе управления казахами и кавказскими горцами. Различия проявлялись лишь в деталях: где-то (Сибирь) процесс шел мягче и дольше, где-то (Кавказ) жестче и быстрее. Кыргызстан же, будучи присоединен позднее других, испытал всю полноту колониальной системы в ее наиболее завершенном виде, практически без реформирования вплоть до революции. [10]

Историко-правовой анализ положения Кыргызстана в составе Российской империи (конец XIX – начало XX вв.) показывает, что колониальный статус региона определял все стороны жизни – от управления до суда и землепользования. Была выстроена централизованная военно-административная вертикаль, во главе которой стоял туркестанский генерал-губернатор, осуществлявший власть от имени царя. Одновременно сохранялись традиционные элементы – власть родовых лидеров (аксакалов) на низовых уровнях, суд биев и кадиев – что вписывается в политику "военно-народного управления". Коренное население (киргизы и др.) находилось в особом правовом положении: закон декларировал их равенство в правах с другими подданными, однако фактически они были отстранены от принятия решений, имели ограничения в гражданских правах, и вместе с тем пользовались рядом особых льгот (освобождение от рекрутской повинности, низкие налоги, гарантия внутренней автономии по обычаям). Такой статус инородцев был двояким – он смягчал первоначальный этап вхождения в империю, не ломая резко устои, но также закреплял пережитки феодальных порядков и отчуждал туземцев от модернизационных процессов, происходивших в центральной России.

Колонизационная земельная политика привела к существенным изменениям в хозяйственной жизни киргизского народа. Объявление земель государственной собственностью и раздача лучших участков переселенцам подорвали традиционную систему кочевого землепользования. Несмотря на гарантированное право общин на свои угодья, практика показала, что при конфликте интересов государство предпочитало интересы переселенческой колонизации. Тысячи русских и украинских крестьян обосновались в

Семиречье и на юге Кыргызстана, что стимулировало экономическое развитие (освоение целинных земель, внедрение новых агрокультур), но одновременно вызвало социальную напряженность. Киргизы столкнулись с угрожавшим их укладу земледельческим укоренением чужаков. Имперская власть пыталась балансировать: временно приостанавливала переселение, наказывала злоупотребления, – однако системно решить проблему прав коренных землепользователей ей не удалось. Это стало одним из факторов накопления протестных настроений.

Судебная система в крае продемонстрировала попытку сочетать несовместимое – шариат и адат с русским законом. В целом, до самого конца царского периода киргизы предпочитали обращаться к своим судьям (биям) и религиозным авторитетам, нежели в российские суды, что свидетельствует о сохраняющемся разрыве между двумя правовыми культурами. Империя, по сути, так и не интегрировала полностью местное общество в свое правовое поле, оставив его во многом на особом положении.

Сравнительный анализ показывает, что подобный правовой режим не был уникален – Россия применяла схожие модели в разных уголках своей многонациональной империи. Однако в условиях Туркестана, с его геополитической отдаленностью и плотным мусульманским населением, колонизационная политика приобрела наиболее законченные формы. Опыт Кыргызстана конца XIX – начала XX вв. – это пример классического колониального господства: одновременно репрессивного и покровительственного, препятствующего самостоятельному развитию края. Накопление противоречий привело к драматическим событиям – крупнейшему антироссийскому выступлению туземцев в 1916 году, жестоко подавленному войсками. Оно стало своего рода эпилогом рассматриваемого периода, показавшим провал политики “неполноправного равенства”. После свержения царизма в 1917 г. и установления советской власти прежняя система управления и правовые нормы были ликвидированы, а инородческое население впервые провозглашено равноправным. Тем не менее, изучение дореволюционного правового статуса Кыргызстана позволяет понять истоки многих социальных процессов и конфликтов, влияющих на историческую память и национальное самосознание в современной Центральной Азии.

Список использованной литературы

1. Положение об управлении Туркестанского края (утв. 12 июня 1886 г.) // Свод Законов Российской империи. Изд. 1886. – (Основной закон, определявший административное устройство и права туземцев в Туркестане).
2. Гродеков Н. И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Юридический быт. – Ташкент: Типолитография С. И. Лахтина, 1889. – 298 с. (Обычное право и судебные обычаи киргизов).
3. Куропаткин А. Н. Пересмотр управления Туркестанским краем. – СПб.: Военная типография, 1907. – 96 с. (Отчет генерал-адъютанта Куропаткина о поездке по Туркестану в 1901 г., с анализом переселенческой политики).
4. Материалы для статистического изучения Туркестанского края. – Ташкент: Статистический комитет, 1872–1915. – Выпуски I–X. (Сборники статистических и этнографических сведений; в разных выпусках – данные о населении, налогах, судах, обычаях).
5. Паппен В. Труды по управлению инородцами Туркестанского края // Туркестанские ведомости. – 1905. – № 10–12. (Статьи чиновника В. Паппена об административной политике в крае, анализ прав туземцев).

6. Бартольд В. В. Россия в Средней Азии. – Петроград: Тип. Акд. наук, 1918. – 112 с. (Исторический очерк, содержущий главу о колониальной системе права в Туркестане).
7. Вяткин М. О. Обрезание земель у киргизов и переселенческая политика царизма. – Фрунзе: Киргизгосиздат, 1941. – 215 с. (Монография советского историка, подробно анализирующая земельный вопрос и восстание 1916 г.).
8. Абрамзон С. М. Киргизы и их этнографические и исторические связи. – Ленинград: Наука, 1971. – 456 с. (Содержит раздел о обычном праве киргизов в колониальный период).
9. Паизуллаев М. П. Адаты и шариат в судебной практике Туркестана. – Ташкент: Университет, 2001. – 304 с. (Исследование взаимодействия мусульманского права и российского законодательства в Средней Азии конца XIX – начала XX вв.).
10. Хатанзе О. В. Правовое положение “инородцев” в Российской империи XIX в. // Вестник Санкт-Петербургского ун-та. История. – 2014. – № 4. – С. 128–140.

Рецензент: д.и.н., профессор Батырбаева Ш.Дж.

УДК 94(575.2)+342.924

Кадыралиева М.К.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Кадыралиева М.К.
КНУ имени Ж.Баласагына
Kadyralieva M.K.
KNU J. Balasagyn

МЫЙЗАМ АКТЫЛАРЫ КЫРГЫЗ СОЦИАЛИСТТИК МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮГҮНҮН ТҮЗҮЛҮШҮН ИЗИЛДӨӨНҮН БУЛАГЫ КАТАРЫ (1924-1936)
ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЕ АКТЫ КАК ИСТОЧНИК ПО ИЗУЧЕНИЮ СТАНОВЛЕНИЯ КЫРГЫЗСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ (1924–1936)
LEGISLATIVE ACTS AS A SOURCE FOR STUDYING THE FORMATION OF THE KYRGYZ SOCIALIST STATEHOOD (1924-1936)

Кыскача мүнөздөмө: Макалада 1924–1936-жылдардагы кыргыз социалисттик мамлекеттүүлүгүнүн калыптануу процесстерин изилдөөнүн негизги булактары катары мыйзам актыларынын ролу каралат. Аймактагы административдик-аймактык каттоонун этаптарын, саясий түзүлүшүн жана социалдык-экономикалык кайра куруулларды аныктаган ченемдик укуктук документтерди талдоого өзгөчө көңүл бурулат. Автономиянын укуктук негиздерин калыптандырууда жана Кыргыз Автономиялуу областын кийин союздук республикага айландыруудагы токтомдордун, декреттердин жана конституциялык актылардын мааниси көрсөтүлгөн. Чыгарма жарыяланган жана архивдик материалдардын жыйындысына негизделген. Иштин максаты – бул мезгилдин мыйзамдык документтеринде саясий жана укуктук процесстердин чагылдырылышынын өзгөчөлүктөрүн аныктоо. Изилдөөнүн көйгөйү – укуктук актылардын негизинде бийлик жана башкаруу институттарынын калыптануу мыйзам ченемдүүлүктөрүн жетишсиз изилдеп жатканында. Методологиялык негизи историзмдин, системалык анализдин жана салыштырма укуктук методдун принциптери менен түзүлөт. Изилдөөдө РСФСРдин жана СССРдин курамындагы

Кыргыз автономиясынын эволюциясынын этаптарын байкоого мүмкүндүк берүүчү негизги булак катары токтомдор, указдар жана конституциялык актылар пайдаланылган.

Аннотация: В статье рассматривается роль законодательных актов как ключевых источников для изучения процессов становления кыргызской социалистической государственности в 1924–1936 гг. Особое внимание уделено анализу нормативных документов, определявших этапы административно-территориального оформления, политического устройства и социально-экономических преобразований в регионе. Показано значение постановлений, декретов и конституционных актов в формировании правовых основ автономии и последующего превращения Кыргызской автономной области в союзную республику. Работа опирается на комплекс опубликованных и архивных материалов. Цель работы — выявить специфику отражения политико-правовых процессов в законодательных документах данного периода. Проблема исследования заключается в недостаточной изученности закономерностей формирования институтов власти и управления на основе правовых актов. Методологическую основу составляют принципы историзма, системного анализа и сравнительно-правовой метод. В исследовании используются постановления, декреты и конституционные акты как базовые источники, позволяющие проследить этапы эволюции кыргызской автономии в составе РСФСР и СССР.

Abstract: The article examines the role of legislative acts as key sources for studying the processes of formation of the Kyrgyz socialist statehood in 1924-1936. Particular attention is paid to the analysis of regulatory documents that determined the stages of administrative-territorial registration, political structure and socio-economic transformations in the region. The importance of regulations, decrees and constitutional acts in the formation of the legal basis of autonomy and the subsequent transformation of the Kyrgyz Autonomous Region into a union republic is shown. The work is based on a set of published and archival materials. The purpose of the work is to identify the specifics of reflection of political and legal processes in legislative documents of this period. The problem of the research lies in the insufficient study of the patterns of formation of institutions of power and governance on the basis of legal acts. The methodological basis is the principles of historicism, systems analysis and comparative legal method. The study uses resolutions, decrees and constitutional acts as basic sources that allow us to trace the stages of the evolution of Kyrgyz autonomy within the RSFSR and the USSR.

Негизги сөздөр: Мыйзам актылары; Конституция; социалисттик мамлекеттүүлүк; тарыхый булак; ККАО; Кыргыз АССР; Кыргыз ССР.

Ключевые слова: Законодательные акты; Конституция; социалистическая государственность; исторический источник; ККАО; КиргАССР; КиргССР.

Keywords: Legislative acts; Constitution; socialist statehood; historical source; KKAO; Kirghiz ASSR; Kirghiz SSR.

История формирования советской государственности в Кыргызстане проходит через несколько этапов в 1920–1930-е годы, каждый из которых оформлялся специальными законодательными актами. Эти документы – постановления, декреты, конституционные акты представляют собой важнейшие исторические источники, позволяющие проследить эволюцию статуса и структуры власти Кыргызстана в составе СССР. В 1924 г. в результате национально-территориального размежевания в Средней Азии была образована Кара-Киргизская автономная область (ККАО) в составе РСФСР (В 1926 г. она была преобразована в Киргизскую Автономную Советскую Социалистическую Республику (Киргизскую АССР),

а в декабре 1936 г. получила статус союзной республики – Киргизской ССР, непосредственно вошедшей в состав СССР.

Каждый этап сопровождался принятием нормативно-правовых актов, закреплявших новый статус территории, определявших систему органов власти и управления, языковую и административно-территориальную политику, а также отражавших идеологические принципы советского государства. В данной статье на основе источниковедческого анализа этих законодательных актов рассматриваются основные вехи формирования кыргызской социалистической государственности в 1924–1936 гг. – от автономной области до союзной республики. Особое внимание уделяется тому, как в них закреплялись права и полномочия республики на каждом этапе, структура органов власти, место Кыргызстана в системе РСФСР и СССР, национально-языковые и административные принципы, диктатура пролетариата как идеологическая основа, а также изменения, наступившие после принятия Конституции СССР 1936 г.

Кара-Киргизская автономная область (1924–1926 гг.)

Образование и статус. Первой формой кыргызской государственности в советский период стала Кара-Киргизская автономная область (название связано с дореволюционным термином «кара-киргиз» для отличия кыргызов от казахов). Она была образована постановлением ВЦИК РСФСР от 14 октября 1924 г. в рамках разделения Туркестанской АССР на национальные автономии. В этом постановлении, озаглавленном «О реорганизации Туркестанской АССР на отдельные автономные единицы», говорилось о предоставлении кыргызскому (кара-киргизскому) народу права выйти из состава Туркестанской республики и образовать самостоятельную Кара-Киргизскую автономную область в составе РСФСР. Данный акт закрепил волеизъявление кыргызского населения на национальное самоопределение в рамках советской федерации и ознаменовал начало кыргызской советской государственности. [14]

Органы власти и управление. На первом этапе (1924–1925 гг.) власть в автономной области осуществлялась Временным революционным комитетом (Ревкомом) Кара-Киргизской АО, утвержденным Президиумом ВЦИК. Ревком состоял из 17 человек и начал работу 12 ноября 1924 г. под председательством Иманалы Айдарбекова. Основной задачей Ревкома было установление советской власти на местах и подготовка к созыву съезда Советов области. 27 марта 1925 г. состоялся Учредительный съезд Советов Кара-Киргизской АО, официально оформивший ее создание и выбравший областной исполнительный комитет – постоянный орган власти автономии. Председателем облисполкома стал Абдыкадыр Орозбеков (Уразбеков), вступивший в должность 31марта 1925 г. (после упразднения Ревкома). Таким образом, к середине 1925 г. в автономной области функционировала система Советов: областной съезд Советов и исполком, уездные и волостные (районные) Советы – в соответствие с общими принципами советской власти РСФСР, но без собственной конституции или законодательного органа. [13]

Место в системе СССР. В 1924–1925 гг. Кара-Киргизская АО была частью РСФСР без статуса республики, представляясь в СССР через РСФСР. Она обладала ограниченной автономией, ведая местными делами под контролем центра, тогда как ключевые вопросы решались союзными органами. [16]

Национально-языковая политика. Создание автономии преследовало цель учета национальных особенностей населения. Уже сам акт об образовании ККАО был продиктован принципом национального самоопределения. В 1925г. произошло важное символическое изменение: постановлением Президиума ВЦИК РСФСР от 25 мая 1925 г. Кара-Киргизская

автономная область была переименована в Киргизскую автономную область. В мотивировочной части этого декрета отмечалось, что приставка «кара-» (черный) была навязана кыргызскому народу царскими колонизаторами, тогда как по исторической и этнографической сути кара-киргизы суть кыргызы; восстановление этнически правильного названия являлось актом исправления несправедливости. Переименование закрепило название *кыргызы* за титульным народом области. Официальными языками делопроизводства на первом этапе фактически были русский (язык управления Туркестанского края) и местный тюркский (кыргызский) язык, хотя в законодательных актах ККАО специальных языковых норм еще не содержалось. Тем не менее, в практической плоскости уже в 1925–1926 гг. началась политика «коренизации» – привлечения местных кадров и использования кыргызского языка в работе органов власти, о чем свидетельствуют решения областных органов и последующая реформа административного деления. [16]

Киргизская АССР (1926–1936 гг.). Преобразование в автономную республику. Следующий этап начался с преобразования Киргизской АО в автономную республику. Решение об этом принял Президиум ВЦИК РСФСР 1 февраля 1926 г., признав необходимым повысить статус области до Автономной Советской Социалистической Республики в существующих границах. Данное решение было утверждено затем сессией ВЦИК и Всероссийским съездом Советов, окончательно закрепившими образование Киргизской АССР (автономной республики) в составе РСФСР с 1 февраля 1926 года. [1] Таким образом, Кыргызстан получил более высокий правовой статус, приблизившись к уровню других автономных республик Советского Союза. Автономная республика имела большую самостоятельность во внутренних делах по сравнению с областью, хотя по-прежнему входила в федеративные рамки РСФСР и не являлась союзной республикой. [15]

Государственное устройство и органы власти. В 1927 году для Киргизской АССР было утверждено Положение о государственном устройстве, которое выполняло роль временной конституции. Республика входила в состав РСФСР, имела собственные органы власти по советской модели: Всекиргизский съезд Советов, ЦИК с Президиумом и СНК. Местное управление осуществляли областные, кантонные, районные и сельские Советы депутатов трудящихся.

Положение 1927 года закрепило систему 11 народных комиссариатов Киргизской АССР. Часть наркоматов (внутренних дел, юстиции, просвещения и др.) обладала относительной автономией, тогда как важнейшие отрасли — внешняя политика, оборона, финансы — находились в ведении союзных и федеральных органов. Экономические наркоматы республики подчинялись центру, а их руководители назначались с согласия Москвы, что отражало сочетание централизации и ограниченной автономии в управлении.

Наряду с правительственными наркоматами Положение ввело и особые органы при СНК Киргизской АССР: представительство Объединенного государственного политического управления (ОГПУ) СССР для координации безопасности, Центральное статистическое управление республики, а также Государственную плановую комиссию (ГосПлан) Киргизской АССР для перспективного планирования хозяйства. Эти структуры увязывали республику с общесоюзными органами (например, Киргизское территориальное управление ОГПУ подчинялось непосредственно ОГПУ СССР. Таким образом, к концу 1920-х гг. в Киргизской АССР сложилась разветвленная система власти, включавшая как собственные республиканские органы, так и представительства союзных ведомств. [2]

Административно-территориальные изменения. В 1926 году в Киргизской АССР было проведено новое административное районирование: созданы 7 кантонов и 454 сельских

совета с учетом национального состава населения. Это способствовало коренизации и развитию образования на родных языках. Впоследствии начался переход от кантонной к районной системе управления, отраженный в Конституции 1929 года, что повысило эффективность планового хозяйства.

Конституция Киргизской АССР 1929г. Кульминацией оформления государственной структуры автономной республики стало принятие собственной Конституции. Конституция Киргизской АССР была утверждена 30 апреля 1929 г. Вторым Всекиргизским съездом Советов [11] (и стала основным законом республики. Она была разработана на основе основных положений Конституции РСФСР 1925г., с учетом местных особенностей. Конституция состояла из преамбулы (Декларации прав трудящегося Киргизской АССР) и 7 разделов (16 глав, 97 статей), охватывающих общие принципы, устройство власти, избирательную систему, бюджет, суд и символы республики. [1]

В ст. 1 Конституции Киргизской АССР провозглашалась классовая сущность нового государства: она исходила из Декларации прав трудящегося народа и имела задачей гарантировать диктатуру пролетариата для подавления буржуазии, уничтожения эксплуатации человека человеком и достижения коммунизма, «при котором не будет ни деления на классы, ни государственной власти». Таким образом, основой государственного строя объявлялась власть трудящихся в форме диктатуры рабочего класса и беднейшего крестьянства. Статья 2 определяла Киргизскую АССР как государство рабочих и дехкан (крестьян), входящее на правах федерации в РСФСР, а через нее – в Союз ССР (Вся полнота власти на территории республики принадлежала Советам рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (ст.3). Конституция закрепила суверенные права Киргизской АССР в пределах, установленных Конституциями СССР и РСФСР (ст.4), тем самым подчеркивая автономный, но ограниченный характер ее государственности.

Большой блок статей был посвящен основным правам и обязанностям граждан, сформулированных с позиций советской идеологии. Республика провозглашала обеспечение реальных свобод трудящимся посредством социалистических преобразований: свободы слова и печати гарантировались передачей печатных средств в руки рабочих и крестьян (ст. 5); свобода совести обеспечивалась отделением церкви от государства и школы от церкви, с одновременным правом вести как религиозную, так и антирелигиозную пропаганду (ст. 6) (свобода собраний закреплялась предоставлением трудящимся необходимых помещений для митингов (ст.7); свобода союза (организаций) гарантировалась устранением экономических и политических препятствий для рабочих и крестьян (ст.8). Труд объявлялся обязанностью всех граждан (ст.12) (а защита социалистического Отечества – почетным правом трудящихся; при этом «нетрудовые элементы» лишались права служить в армии и выполняли иные воинские обязанности (ст.13). Республика предоставляла право убежища иностранцам, преследуемым за революционную деятельность или по религиозным убеждениям (ст.15) и заявляла о лишении прав тех лиц, которые используют их в ущерб интересам социалистической революции (ст.17 – то есть фактически закрепляла институт «лишенцев», поражения в правах представителей эксплуататорских классов, характерный для конституций РСФСР 1918г. и 1925г. Эти положения ярко отражают принципы диктатуры пролетариата, положенные в основу государственного строя. [10]

Отдельно были закреплены национально-языковые и территориальные принципы. Конституция Киргизской АССР 1929г. провозгласила равноправие всех граждан независимо от национальности и недопустимость привилегий по национальному признаку (ст.16) [11] (Всем гражданам СССР на территории республики гарантировалось свободное пользование

родным языком во всех учреждениях, а национальным меньшинствам – право обучения на родном языке в школе). Статья 19 напрямую установила, что государственными языками Киргизской АССР являются киргизский и русский, причем все законодательные акты республики подлежали одновременному опубликованию на обоих этих языках. Эта норма закрепила двуязычие в официальной сфере и стала правовым фундаментом для развития киргизского языка как государственного. В территориальном отношении Конституция (ст.20) зафиксировала границы республики и перечислила административные единицы, входящие в ее состав (см. выше 5 кантонов и др.), что было нетипично для конституций, но подчеркивало значение национально-территориальной определенности для молодой республики. Герб, флаг и столицу республики определяли специальные статьи (ст. 94–97) – гербом Киргизской АССР стал вариант общесоюзного герба с надписями на киргизском и русском языках, флагом – красное знамя с золотыми серпом и молотом и надписью «Кирг. АССР». [17]

Место Киргизской АССР в СССР. Киргизская автономная республика в 1926–1936гг. находилась в двойном подчинении: она была составной частью РСФСР и одновременно субъектом федерации в рамках Союза ССР (через посредство РСФСР). В соответствии с Конституцией СССР 1924г., Киргизская АССР, как и другие автономные республики, имела право направлять своих представителей в высшие органы союзной власти – в Совет Национальностей СССР (по 5 депутатов от АССР), участвовала через РСФСР в выборах делегатов на съезды Советов СССР и в формировании ЦИК СССР. Однако автономная республика не обладала правом свободного выхода из СССР (это право на тот период было закреплено лишь за союзными республиками) и не могла вступать в прямые государственные отношения с союзными органами минуя РСФСР. Любые конституционные изменения в Киргизской АССР требовали утверждения ВЦИК РСФСР и Всероссийским съездом Советов что подчеркивалось и в ст.25 Конституции КиргАССР 1929г. Таким образом, в системе советской федерации Киргизская АССР занимала подчиненное, но важное место национально-территориальной автономии – она была полноправным участником РСФСР, сохраняла культурно-языковую самобытность, однако суверенитет ее был облечен в ограниченные рамки. Тем не менее, создание Киргизской АССР стало необходимым этапом на пути к дальнейшему повышению статуса – союзной республике.[11]

Идеологические установки. Все анализируемые нормативные акты 1926–1936 гг. пронизаны официальной идеологией советского государства – марксизмом-ленинизмом в интерпретации ВКП(б). *Диктатура пролетариата* как форма власти открыто декларируется в преамбуле Конституции 1929г., а ее практическое выражение – система Советов, классовый принцип избирательного права (неравноправие «нетрудовых элементов»), контроль коммунистической партии над государственным аппаратом – реализовывались в жизни республики. В законодательстве Киргизской АССР нашли отражение установки на социалистические преобразования: ликвидацию неграмотности и распространение образования (ст.9 Конституции об обеспечении доступа трудящихся к знанию) эмансипацию женщин и ликвидацию «обычаев старины, ограничивающих права женщин» (ст.11), а также проведение индустриализации и коллективизации сельского хозяйства в интересах трудового народа (ст.10). Эти положения соответствовали общесоюзным программам первых пятилеток и национальной политике партии. Официально утверждалась дружба народов и интернационализм: равные права всех национальностей, предоставление политических прав трудящимся иностранцам на территории республики (ст.14 Конституции). [10] Таким образом, конституционные акты Киргизской АССР одновременно выполняли роль

юридического основания автономии и идеологического манифеста новой социалистической государственности.

Преобразование в союзную республику: Киргизская ССР (1936г.)

Причины и правовое оформление союзного статуса. В середине 1930-х гг., на фоне успехов социалистического строительства, руководство СССР приняло решение о дальнейшей национально-государственной эволюции ряда автономных республик. Киргизская АССР по своим показателям развития и политической зрелости была признана готовой к преобразованию в союзную республику. Юридически это оформилось принятием новой союзной Конституции 5 декабря 1936г. На VIII Чрезвычайном Всесоюзном съезде Советов была утверждена Конституция СССР 1936 г., статья 13 которой включила Киргизскую Советскую Социалистическую Республику в состав Союза ССР в качестве союзной республики. [8] Тем самым с 5декабря 1936г. Кыргызстан официально вышла из состава РСФСР и стала равноправным субъектом Советского Союза. Этот момент считается рождением Киргизской ССР – высшей формы советской государственности Кыргызстана.

Новый статус означал кардинальное изменение правового положения республики. В соответствии с Конституцией СССР 1936г., каждая союзная республика получила право свободного выхода из СССР (ст.17), гарантию неизменности своих границ без ее согласия (ст.18) и верховенство общесоюзных законов на своей территории при сохранении собственной законодательной компетенции (ст.19–20). Союзная республика приобретала также право на прямое представительство на союзном уровне: в новом Верховном Совете СССР (двухпалатном парламенте, сменившем съезд Советов) Киргизская ССР получила свою квоту депутатов как в Совет Союза (пропорционально населению), так и в Совет Национальностей (по 25 депутатов от республики, согласно Конституции 1936г.). Фактически Киргизская ССР уравнивалась в правах с другими союзными республиками, такими как РСФСР, Украинская, Узбекская и.т.д., участвуя во всех союзных органах власти на равноправной основе. [9]

Государственное строительство в 1936–1937гг. После получения союзного статуса Кыргызстан принял первую Конституцию Киргизской ССР в 1937 году, создав Верховный Совет как высший орган власти и Совнарком как правительство. Многие наркоматы получили прямое подчинение Союзу, минуя РСФСР. В 1938 году было введено областное деление, что укрепило административную систему республики. [12]

Идеологические и политические изменения. Принятие Конституции СССР 1936 г. и преобразование Киргизии в союзную республику сопровождались корректировкой официальной идеологии. Сталинская Конституция провозгласила, что в СССР построен социализм и эксплуататорские классы ликвидированы, а потому государство становится общенародным. В тексте новой союзной Конституции отсутствует термин «диктатура пролетариата»; вместо этого подчеркивается единство всех трудящихся. С принятием Конституции СССР 1936 года в Киргизской ССР расширились политические права: все взрослые получили равные избирательные права, что отразилось на составе Верховного Совета. Одновременно усилился контроль КП(б) Киргизии над кадровой и хозяйственной политикой. Конституция 1936 года изменила правовой статус республики: теперь законы Киргизской ССР напрямую соотносились с союзным законодательством, а общесоюзные нормы имели приоритет в случае противоречий. Таким образом, принцип социалистического федерализма получил дальнейшее развитие: Киргизия стала самостоятельным субъектом федерации, хотя реальный суверенитет оставался ограниченным рамками унитарной политики КПСС. [9]

Период 1924–1936 гг. ознаменовал становление кыргызской социалистической государственности в составе Советского Союза. Последовательно пройдя этапы автономной области, автономной республики и получения статуса союзной республики, Кыргызстан обрел все атрибуты государственности, хоть и в рамках единого союзного государства. Законодательные акты этих лет – постановления ВЦИК, декреты и конституции – являются ценнейшими историческими источниками, фиксирующими как юридические трансформации статуса Киргизии, так и официальную идеологию и политику того времени. [1]

В них можно проследить, как из административной единицы Туркестана Киргизия была выделена в самостоятельную область на основе ленинского принципа национального самоопределения; как затем, укрепив советскую власть и создав базовые институты управления, она получила автономно-республиканский статус в составе РСФСР; и наконец, как в рамках сталинской Конституции 1936г. ей был придан равноправный статус союзной республики в многонациональном Советском Союзе. Эти документы раскрывают структуру органов власти (от Ревкома и областного исполкома до Верховного Совета), эволюцию административно-территориального деления (кантоны, области), языковую политику (утверждение киргизского языка наряду с русским в качестве государственного), а также распространение на кыргызскую землю принципов диктатуры пролетариата и социалистического строительства.

Источниковедческий анализ нормативных актов показывает, что советская государственность в Кыргызстане формировалась как часть общего государственного механизма СССР, но с учетом локальной специфики. В текстах законов отражены стремления новой власти вовлечь коренное население в управление, устранить пережитки колониального прошлого (вплоть до изменения названия народа), поднять культурный уровень и провести социальные преобразования. Идеологические установки – от провозглашения союза рабочих и крестьян до обещания коммунистического будущего – придавали этим актам черты политического манифеста.

Принятие Конституции Киргизской ССР 23 марта 1937 года стало логическим завершением важнейшего этапа формирования кыргызской социалистической государственности. Этот документ, впервые предоставивший Киргизии статус полноценной союзной республики в составе СССР, закрепил новые принципы государственного устройства, соответствующие Конституции СССР 1936 года.

Конституция 1937 года определила Киргизскую ССР как суверенное социалистическое государство, входящее в Союз ССР на началах федерализма. В ней была четко обозначена государственная структура: Верховный Совет стал высшим органом власти, избираемым на основе всеобщего, равного и прямого избирательного права при тайном голосовании. Это означало отмену ограничений избирательных прав, ранее действовавших в отношении так называемых «лишенцев», и символизировало переход от диктатуры пролетариата к более широкой социалистической демократии. [9]

Значительное внимание в Конституции уделялось вопросам государственной символики и языковой политики. Государственными языками республики были признаны киргизский и русский, что подтверждало статус киргизского народа как титульной нации, а также отражало интернациональный характер республики. Все нормативные акты подлежали опубликованию на обоих языках, что создавало юридическую базу для дальнейшего развития киргизской культуры и образования.

Также была утверждена административно-территориальная структура республики, включавшая в себя области и районы, что соответствовало тенденции централизации и

укрепления вертикали власти. Конституция подчеркивала экономическую самостоятельность республики в рамках социалистического планирования, а также ее участие в союзных экономических и политических органах.

Таким образом, Конституция Киргизской ССР 1937 года не только закрепила достигнутые результаты предшествующего этапа (1924–1936 гг.), но и открыла новый, более зрелый этап в развитии кыргызской государственности – как части многонационального социалистического государства. Она стала юридическим выражением суверенитета Киргизии в пределах союзной федерации и важнейшим источником для изучения эволюции советского государственного строительства.

Список использованной литературы

1. Выписка из протокола № 39 заседания Президиума ВЦИК РСФСР от 1 февраля 1926 г. «О преобразовании Киргизской автономной области в автономную советскую социалистическую республику» // Образование Киргизской АССР: материалы и документы. — Фрунзе: Киргизгосиздат, 1927. — С. 2.
2. Выписка из протокола № 39 Президиума ВЦИК от 1 февраля 1926 г. (о преобразовании Киргизской АО в АССР) // Образование Киргизской АССР: материалы и документы. — Фрунзе: Киргизгосиздат, 1927. — С. 2.
3. Декрет Президиума ВЦИК РСФСР от 25 мая 1925 г. «О переименовании Кара-Киргизской автономной области» // Собрание узаконений и распоряжений РСФСР. — 1925. — № 31. — Ст. 236.
4. Декрет Президиума ВЦИК РСФСР от 25 мая 1925 г. «О переименовании Кара-Киргизской автономной области» // Собрание узаконений и распоряжений Правительства РСФСР. — 1925. — № 31. — Ст. 236.
5. История государственного управления в Кыргызской Республике. — Бишкек, 2001. — С. 67.
6. История Кыргызстана: учебное пособие / под ред. К. Т. Жумадылова. — Бишкек: Кыргызстан, 1998. — 352 с.
7. Киргизская автономная область // История Кыргызстана: в 3 т. Т. 3. — Фрунзе, 1984. — С. 45.
8. Конституция (Основной Закон) Киргизской ССР. — Утверждена III Чрезвычайным съездом Советов Киргизской ССР 23 марта 1937 г. // Собрание узаконений Киргизской ССР. — 1937. — № 9.
9. Конституция (Основной Закон) СССР 1936 г. — Утверждена VIII Чрезвычайным съездом Советов СССР 5 декабря 1936 г. — М.: ОГИЗ, 1937. — 47 с. (Статьи 13, 16–20 определяют статус союзных республик).
10. Конституция Киргизской АССР (1929 г.). Принята II Всекиргизским съездом Советов 30 апреля 1929 г. // Собрание узаконений и распоряжений РСФСР. — 1930. — № 22. — Ст. 249.
11. Конституция Киргизской АССР (Основной Закон). — Принята II Всекиргизским съездом Советов 30 апреля 1929 г. — Фрунзе: Киргизгиз, 1929. — 56 с. (Официальный текст на киргизском и русском языках; также опубликовано в: Собрание узаконений и распоряжений РСФСР. — 1930. — № 22. — Ст. 249).
12. Конституция Киргизской ССР 1937 г. — Принята III Чрезвычайным съездом Советов Киргизской ССР 23 марта 1937 г. — Фрунзе: Киргизгосиздат, 1937. — 64 с.
13. Мадылбай Т. Кыргызстан в составе СССР (1918–1991) [Электронный ресурс] // Аналитический портал KGHISTORY.AKIpress. — Раздел «История Кыргызстана». —

Опубликовано 14.10.2020. — URL: https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:930 (дата обращения: 12.04.2025).
14. Ормонова А. А. Становление советской власти в Кыргызской республике (1918–1937 гг.) // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. — 2015. — № 4 (36). — С. 21–29.
15. Положение о государственном устройстве Киргизской АССР, утвержденное постановлением ВЦИК и СНК РСФСР (1927 г.) // К вопросу государственного строительства Советского Кыргызстана. 1924–1937 гг.: сборник документов. — Фрунзе: Кыргызстан, 1974. — С. 138–141.
16. Постановление II сессии ВЦИК XI созыва от 14 октября 1924 г. «О реорганизации Туркестанской АССР на отдельные автономные единицы» // Национально-территориальное размежевание Средней Азии (1924–1925 гг.): сборник документов. — Ташкент: Фан, 1991. — С. 178–182.
17. К вопросу государственного строительства Советского Кыргызстана. 1924–1937 гг.: сборник документов. — Фрунзе, 1974. — С. 138–149.

Рецензент: к.и.н., доцент Жумалиева С.Ч.

УДК 94 (575.2)

Кадыралиева М.К., Майнашова У.А.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Кадыралиева М.К., Майнашова У.А.
КНУ имени Ж.Баласагына
Kadyralieva M.K., Mainashova U.A.
KNU J. Balasagyn

Ж. АБДРАХМАНОВДУН 1924–1933-ЖЫЛДАР АРАЛЫГЫНДАГЫ КЫРГЫЗ СОЦИАЛИСТТИК МАМЛЕКЕТТИК ТҮЗҮЛҮШҮНҮН КАЛЫПТАНЫШЫНА КОШКОН САЛЫМЫН ИЗИЛДӨӨ БОЮНЧА БУЛАК ТААНУУ МАСЕЛЕЛЕРИ

ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ВКЛАДА Ж. АБДРАХМАНОВА В СТАНОВЛЕНИЕ КЫРГЫЗСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ (1924–1933 ГГ.)

SOURCE STUDIES ISSUES IN RESEARCHING ZH. ABDRAKHMANOV'S CONTRIBUTION TO THE FORMATION OF KYRGYZ SOCIALIST STATEHOOD (1924–1933)

Кыскача мүнөздөмө: Бул макала 1924–1933-жылдары Жусуп Абдрахмановдун кыргыз социалисттик мамлекеттүүлүгүнүн калыптанышына кошкон салымын булак таануу негизинде талдоого арналган. Изилдөөнүн негизги өзөгүн Абдрахмановдун коомдук-саясий ишмердүүлүгүн объективдүү баалоого мүмкүнчүлүк берген ар кыл тарыхый булактар – анын сөздөрү, каттары, партиялык документтер, күндөлүктөрү жана замандаштарынын эскерүүлөрү түзөт. Айрыкча, анын жалпы эл алдында сүйлөгөн сөздөрү кыргыз АССРиндеги улуттук саясат жана кадр маселеси боюнча расмий көз караштарын чагылдырган маанилүү булак катары талданат. 1930-жылдардагы репрессиялар жана кийинчерээк акталгандан кийин

гана жеткиликтүү болгон материалдардын негизинде бул булактардын татаалдыгы жана өзгөчөлүктөрү көрсөтүлөт. Макалада Абдрахмановдун өмүр жолу менен саясий ишмердүүлүгүн изилдөөдө булак таануу ыкмасынын маанилүүлүгү белгиленип, ал советтик доордогу кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн негиздөөчүлөрүнүн бири катары сыпатталат.

Аннотация: Статья посвящена источниковедческому анализу вклада Жусупа Абдрахманова в становление кыргызской социалистической государственности в 1924–1933 гг. В центре внимания – изучение разнообразных типов исторических источников, включая выступления, письма, партийные документы, дневники и воспоминания современников, позволяющих объективно оценить роль Абдрахманова в формировании кыргызской автономии, развитии национальных институтов и проведении политики коренизации. Особое внимание уделяется его публичным речам как источнику, раскрывающему официальную позицию, взгляды на национальную политику и проблемы кадрового обеспечения в Кыргызской АССР. В статье показана сложность и специфика использования данных источников, связанная с репрессиями 1930-х гг. и поздней реабилитацией политика. Работа актуализирует значимость источниковедческого подхода к исследованию биографии и политической деятельности Абдрахманова как одного из ключевых основателей кыргызской государственности в советский период.

Abstract: This article is devoted to the source-based analysis of Jusup Abdrakhmanov's contribution to the formation of Kyrgyz socialist statehood during the years 1924–1933. The core of the study is a comprehensive examination of various historical sources that allow for an objective assessment of Abdrakhmanov's political and social activities—these include his public speeches, letters, party documents, diaries, and the memoirs of his contemporaries. Special attention is given to his public addresses, which serve as important sources reflecting his official stance on national policy and personnel issues in the Kyrgyz ASSR. Based on materials that became available only after the political rehabilitations and the opening of archives following the 1990s, the article explores the complexity and specific features of these sources. The study emphasizes the importance of source criticism in reconstructing the political biography of Abdrakhmanov, who is regarded as one of the founding figures of Kyrgyz statehood during the Soviet era.

Негизги сөздөр: Ж.Абдрахманов; социалисттик мамлекеттүүлүк; ККАО; КАО; Кыргыз АССР; РСФСР; И.Айдарбеков; НКВД; мемуарлар.

Ключевые слова: Ж.Абдрахманов; социалистическая государственность; ККАО; КАО; КиргАССР; РСФСР; И.Айдарбеков; НКВД; мемуары.

Keywords: Zh. Abdrakhmanov; socialist statehood; CCAO; CAO; Kyrgyz ASSR; RSFSR; I. Aidarbekov; NKVD; memoirs.

Жусуп Абдрахманов один из отцов основателей кыргызской социалистической государственности, активно участвовавший в формировании Киргизской автономии и развитии ее институтов в 1924–1933 гг. Изучение его вклада требует комплексного анализа различных источников выступлений, писем, партийных документов и воспоминаний современников. Каждый тип источников обладает разной степенью достоверности, контекстом создания и значением для исторической реконструкции. Настоящая статья посвящена источниковедческому анализу этих материалов с целью объективной оценки деятельности Абдрахманова в указанный период.

Исторический контекст и роль Ж. Абдрахманова (1924–1933 гг.). В начале 1920-х гг. в рамках национально-территориального размежевания в Средней Азии впервые началось

оформление советских автономий. До 1924 г. кыргызский народ не имел собственной административной единицы, его культурные и кадровые потребности игнорировались. Жусуп Абдрахманов стал одним из главных инициаторов создания кыргызской автономии, добиваясь ее прямого включения в состав РСФСР. В результате в 1924 г. была создана Кара-Киргизская автономная область, в 1926 г. преобразованная в Киргизскую АССР.

Назначенный в 1927 г. председателем Совета народных комиссаров, Абдрахманов проводил самостоятельную политику, выступал за союзный статус республики и расширение ее суверенитета. Он последовательно реализовывал коренизацию, развивал систему образования, культуру и подготовку национальных кадров. Одним из ключевых решений стало отказ от выполнения завышенных хлебозаготовительных планов, что спасло республику от голода и позволило помочь беженцам из Казахстана.

Однако его независимая позиция вызвала недовольство центра. В 1933 г. он был снят с должности и исключен из партии, а в 1938 г. расстрелян по обвинению в «национализме» и мифических заговорах. Посмертно реабилитирован в 1958 и 1989 гг.

Сегодня деятельность Абдрахманова признается важным этапом в истории кыргызской государственности. Его вклад изучается на основе рассекреченных документов, писем, дневников и мемуаров, которые стали доступны лишь после 1991 года. Далее в статье рассматриваются особенности и источниковедческая значимость этих материалов.

Выступления и речи Абдрахманова как источник. Публичные выступления Жусупа Абдрахманова – важный источник, отражающий его официальную позицию, ораторское мастерство и взаимодействие с аудиторией. Однако из-за репрессивной политики 1930-х стенограммы и тексты речей долгое время оставались недоступными. Лишь после реабилитации стали выявляться некоторые материалы. В частности, в 1991г. была издана книга «Ю. Абдрахманов. *1916. Дневники. Письма к Сталину*», подготовленная Институтом истории партии при ЦК Компартии Киргизии. [1] В этом сборнике был опубликован, помимо прочего, текст выступления Ю.Абдрахманова на VI областной партийной конференции по вопросам коренизации государственного аппарата (Данная речь особенно ценна, поскольку непосредственно отражает взгляды Абдрахманова на национальную политику в Киргизской АССР.

Содержание выступления на VI партконференции (пример). В выступлении, которое датируется периодом его работы председателем Совнаркома (конец 1920-х гг.), Абдрахманов подводил итоги политики коренизации. Он отмечал острую нехватку образованных национальных кадров в Кыргызстане, исторически обусловленную колониальной отсталостью края: *«среди кыргызских работников нет ни одного с высшим образованием… не было специальных школ для подготовки работников» [2]* Абдрахманов требовал активнее привлекать кыргызов к управлению, развивать национальную интеллигенцию, чтобы укрепить основы автономии. Он критиковал местный партийный аппарат за бюрократизм и за то, что тот не полностью реализует задачу *укрепления советской национальной автономии* – например, недостаточно внимания уделяется коренизации аппарата, школьному строительству и т.д. Эти слова отражают приверженность Абдрахманова идеям национального развития в рамках социалистического строительства.

Контекст и надежность. Текст выступления Абдрахманова дошел до нас через партийный архив и был опубликован в 1991 году, вероятно, с редакторскими правками. Речь отражает официальную партийную позицию, сочетая элементы пропаганды с искренними тезисами о подготовке местных кадров, борьбе с родоплеменным строем и расширении автономии.

Помимо указанной речи, вероятно, существовали и другие выступления Абдрахманова, тексты которых пока известны фрагментарно. Например, сохранились упоминания о его выступлениях на съездах комсомола (он был делегатом III съезда РКСМ в Москве, 1920г.) [1] (на собраниях в 1924г. при создании автономии. Так, по воспоминаниям современников, торжественное провозглашение Кара-Киргизской автономной области 15 января 1925г. в Пишпеке сопровождалось публичными речами руководителей – хотя объявлял автономию председатель ревкома И. Айдарбеков, Абдрахманов как один из инициаторов идеи автономии также выступал перед народом Эти выступления пока не обнаружены в виде полного текста, но отчеты о них можно найти в местной прессе тех лет («Эркин Тоо», «Советская Киргизия») и в архивных протоколах. Например, известен факт, что на различных собраниях в 1922–1924гг. происходили жаркие споры между «выделенцами» (сторонниками отдельной кыргызской автономии в РСФСР, возглавляемыми Абдрахмановым) и «невылеленцами» (предпочитавшими остаться в составе Казахской автономии) – доходило даже до драк (Эти эпизоды упоминаются в протоколах партийных заседаний Пишпекского уезда и являются косвенными свидетельствами выступлений Абдрахманова, в которых он убеждал соотечественников в своей позиции.

Таким образом, публичные речи Абдрахманова – это ценный источник, позволяющий понять его официальную деятельность и идеи. Их достоверность следует оценивать с учетом жанра (партийный доклад или митинговая речь), но содержание, подтвержденное другими источниками, делает их важным элементом реконструкции исторического портрета деятеля.

Письма и переписка Ж. Абдрахманова. Одним из наиболее информативных источников о деятельности Абдрахманова являются его личные письма, особенно переписка с высшим партийным руководством СССР. Эти документы носят конфиденциальный характер и отражают мнение Абдрахманова по острым вопросам без оглядки на официальную цензуру. В советское время данные письма были строго секретными, но в постсоветский период они были обнаружены в архивах и опубликованы. В упомянутом сборнике 1991г. «Дневники. Письма к Сталину» представлены, в частности, следующие письма Абдрахманова: от 5 мая 1925г. – Сталину и ЦК РКП(б); письмо в ЦК РКП(б) 1926г.; письмо в ЦК ВКП(б) от ноября 1929г.; серия писем Сталину и в ЦК от 2–15 апреля 1930г.) [2]. Анализ этих документов позволяет пролить свет на ключевые инициативы Абдрахманова и проблемы, с которыми он сталкивался.

Письмо Ж. Абдрахманова И.В. Сталину от 5 мая 1925 года — личное и секретное обращение, ставшее реакцией на кризис в Кара-Киргизской АО после I областной партийной конференции. Абдрахманов критиковал новую политику обкома, указывал на слабость советской власти, социальные и классовые перекосы, рост родоплеменной розни и усиление баев. Он предупреждал, что такие методы могут подорвать доверие кыргызов к советской власти, и просил вмешательства центра. Письмо представляет собой ценный исторический источник и отражает настроения кыргызской партийной элиты 1920-х годов. Хранится в РГАСПИ и Национальном архиве Кыргызстана.

Письма 1926–1930 гг. об автономии и статусе республики. Следующие сохранившиеся письма Абдрахманова относятся к периоду, когда он работал в Средазбюро ЦК и затем возглавил правительство Киргизской АССР. Они раскрывают его усилия по повышению статуса республики. Так, в письме в ЦК ВКП(б) от ноября 1929 г. и особенно в апрельской переписке 1930 г. с И.В.Сталиным Абдрахманов обосновал проект преобразования Кыргызстана из автономной в союзную республику. Он приводил политические, социально-экономические и культурные аргументы: наличие достаточных ресурсов и населения,

необходимость прямого представительства в союзных органах, устранение бюрократических цепочек подчинения через РСФСР и Среднеазиатское бюро. Известна цитата из одного из его писем того периода: *«Если нужно – пусть моя голова слетит, но народ не должен погибнуть от голода»,* – так Абдрахманов брал на себя ответственность, отстаивая интересы народа перед центром. В данном случае речь шла о решении раздать зерновые запасы голодающим, несмотря на планы экспорта хлеба. Эти письма показывают Абдрахманова как смелого лидера, готового рисковать карьерой ради благополучия республики.

Следует отметить, что копии многих подобных писем сохранились благодаря тому, что адресовались лично Сталину либо в ЦК. Они хранились в секретных фондах и стали доступны исследователям лишь к началу 1990-х. В научный оборот их ввели именно кыргызские историки, опубликовав вначале выборочно, а затем полностью. Так, И.Е.Семенов и Дж. Джунушалиев, подготовившие издание 1991г., снабдили письма необходимыми комментариями [2]. Критический анализ показывает, что хотя Абдрахманов в этих посланиях иногда несколько драматизировал ситуацию (чтобы привлечь внимание Москвы), в целом фактическая сторона подтверждается архивными документами: статистикой о безграмотности, донесениями о злоупотреблениях на местах, данными о голоде в соседних регионах. Письма отличает яркий язык и искренний тон – автор сознательно не приукрашивает действительность перед «вождем народов», а пишет о проблемах прямо, начиная с фразы: *«Политика, проводимая после областной партконференции, вынуждает меня, как члена партии и как кара-киргиза, написать настоящее письмо…».* Такая откровенность не типична для официальной переписки того времени, что говорит о крайней озабоченности Абдрахманова судьбой Кыргызстана. [3]

Значение переписки для исследования. Письма Ж. Абдрахманова к Сталину и в ЦК — важный источник по истории советской национальной политики. Они отражают ранние разногласия между центром и кыргызскими коммунистами по вопросам темпов и методов социалистических реформ. Абдрахманов предостерегал от спешки и предлагал учитывать национальные особенности, предвидя последствия — восстания 1930-х гг. в Кыргызстане и Казахстане. Также письма содержат идеи о будущем союзном статусе республики.

С точки зрения источниковедения, переписка субъективна и требует сопоставления с официальными ответами центра и реальной обстановкой. Реакция на письмо 1925 г. — перевод Абдрахманова в Средазбюро — показала нежелание решать поднятые проблемы, но подтвердила значимость его позиции.

Партийные документы и официальные материалы.

Официальные документы партии и государственных органов дополняют картину деятельности Ж. Абдрахманова, хотя часто они несут на себе отпечаток идеологии и могут умалчивать о ряде обстоятельств. К источникам этого типа относятся: постановления и протоколы партийных собраний, резолюции съездов и конференций, приказы и распоряжения советских органов Киргизской АССР, служебная переписка между учреждениями, а также материалы следственных дел (в случае репрессированных деятелей).

Для периода 1924–1933 гг. ключевыми являются следующие документы:

Протоколы и постановления о создании Кара-Киргизской автономии (1924–1925) – например, решение ВЦИК РСФСР от 14.10.1924 о образовании Кара-Киргизской АО, протоколы работы Киргизского организационного бюро (сентябрь–декабрь 1924г.), первый Конституционный акт автономии. Эти документы показывают юридическое оформление государственного статуса, фиксируют границы автономии, структуру органов власти. В них имя Абдрахманова фигурирует в официальном контексте (он упоминается как член

оргкомитета, ответственный секретарь облбюро и т.д.), однако его личная роль остается «за кадром». Тем не менее, сопоставив эти протоколы с воспоминаниями, мы видим, что многие формулировки – результат его неформального влияния. Например, постановление о включении автономии непосредственно в РСФСР (а не в состав соседней республики) во многом отражает позицию, которой добивался Абдрахманов. Архивные данные указывают, что он активно участвовал в подготовке карты размежевания и отстаивал именно такое решение (данные об этом дошли до нас через устное свидетельство Ш. Забирова, см. ниже).

Партийно-административная переписка и приказы по Киргизской АССР (1927–1933). Сюда относятся постановления Киробкома (Киргизского областного комитета ВКП(б)) и Совета Народных Комиссаров Киргизской АССР, подписанные Абдрахмановым либо касающиеся его политики. К примеру, постановления о развитии народного образования, о земельном устройстве кочевников, о борьбе с басмачами и кулачеством. В архивах Кыргызстана и России сохранились документы, подтверждающие, что в 1927–1928 гг. правительство Абдрахманова инициировало создание школ и ликбезов, национального театра, перевод делопроизводства на кыргызский язык и т.д. (эти акты упоминаются в хронике, например, об открытии в 1928 г. Института просвещения, о выходе первых газет на латинице в 1927 г. и пр. Источниковедческая ценность этих документов – в фиксации конкретных шагов по строительству институтов государственности. Они, как правило, достоверны фактически, но написаны сухим канцелярским языком. Например, постановление СНК Киргизской АССР №… от 1928г. констатирует открытие определенного числа новых школ и курсов для подготовки национальных кадров – без эмоциональной окраски, но в контексте писем Абдрахманова мы понимаем, что это реализация его программных целей. Таким образом, партийно-советские акты служат контрольными фактологическими ориентирами при оценке успешности инициатив Абдрахманова, выраженных в личных источниках.

Документы о снятии и репрессиях (1933–1938). Документы об освобождении Жусупа Абдрахманова с поста и его исключении из партии (1933 г.) формально обвиняют его в «троцкизме», что отражает идеологические штампы времени. Реальные причины — разногласия по хлебозаготовкам и национальному вопросу — скрыты за стандартными формулировками.

Позднейшие документы НКВД (приговор 1938 г.) также демонстрируют фабрикацию дел: Абдрахманова абсурдно обвиняли в участии в «Социал-Туранской партии». Хотя такие источники не раскрывают реальную деятельность, они важны как свидетельства репрессий и политического климата 1930-х годов. [6]

Новейшие архивные открытия. Благодаря рассекречиванию архивов КГБ и региональных архивов, исследователи обнаружили новые материалы. Например, Ж. Байдилдеев в 2019 г. опубликовал результаты работы с ранее закрытыми фондами: архивы ОГПУ-НКВД, фонды Средазбюро в Москве, документы Оренбургского областного архива (по работе Абдрахманова в 1935 г.) и др. Эти материалы позволили уточнить ряд эпизодов: сопротивление Абдрахманова раскулачиванию в 1930–1931 гг., его переписку с Москвой о пресечении басмачества, детали помощи казахским переселенцам во время голода и т.д. [8] Например, в Российском государственном архиве экономики нашлись отчеты о хлебозаготовках, где Кыргызстан единственная в регионе не выполнила план в 1932 г., что ранее связывали с позицией Абдрахманова – теперь эти цифры подтверждены архивными документами. В Государственном архиве Киргизской Республики (ГА КР) хранятся

протоколы заседаний СНК и ЦИК КирАССР того периода, дающие хронику решений. Все это расширяет базу источников.

Критика и использование. Партийные документы требуют осторожного анализа за официальной риторикой часто скрываются идеологические установки. Например, обвинения Абдрахманова в «враждебной деятельности» (1933) противоречат его письмам, где он выступал за укрепление советской власти. Это указывает на пропагандистское искажение.

Историк должен сопоставлять такие документы с личными свидетельствами сравнение письма и протокола позволяет выявить реальные мотивы и контекст.

Особую осторожность требуют следственные дела: в них много лжи и давления. Они отражают не столько действия обвиняемого, сколько позицию власти. Их можно использовать как свидетельства репрессий, но не как объективные описания событий.

Воспоминания современников и мемуарные источники

Мемуары современников Жусупа Абдрахманова дополняют официальные материалы, раскрывая его личность, мотивацию и закулисные аспекты событий. Особенно ценно свидетельство Шарифа Забирова, который рассказывал о предложении Абдрахманова создать объединённую Каракалпакскю-Кара-Киргизскую АО и его решающей роли в включении Киргизии напрямую в РСФСР. Воспоминания подчеркивают политическую дальновидность и харизму Абдрахманова.

Другие очевидцы, включая писателя Т.Касымбекова и комсомольца Аалы Токомбаева, также отмечали его как справедливого, вдохновляющего лидера. Несмотря на субъективность, мемуары оживляют исторический нарратив и объясняют устойчивое уважение к его памяти в народе.

Конечно, мемуары не свободны от субъективности. Забиров, например, рассказывая в 1991 г., мог несколько идеализировать друга юности и преувеличивать его личную роль (называя его «первым кыргызом в аппарате ЦК» и т.п. – хотя формально это так и было (Кроме того, память могла сместить акценты: не все детали разговора 1924 г. можно проверить документально. Поэтому историк должен использовать такие свидетельства, сопоставляя их с архивами. В случае с рассказом Забирова мы видим высокую степень согласованности с известными фактами: действительно, проект объединения с каракалпаками обсуждался (есть косвенные свидетельства в переписке), действительно, Каганович курировал размежевание и мог воспротивиться. Результат (раздельные автономии) известен, а доводы Абдрахманова про «две республики в будущем» подтверждаются тем, что спустя несколько лет он добивался преобразования Кыргызстана в союзную республику самостоятельно. [9] Таким образом, мемуарные данные проходят проверку фактами, что повышает к ним доверие.

Дневники Жусупа Абдрахманова (1928–1931 гг.), обнаруженные в его следственном деле и впервые опубликованные в 1991 году, являются важным личным источником, близким к мемуарам. В них он не только описывает события, но и делится переживаниями, сомнениями и чувствами, что раскрывает его внутренний мир. Значительная часть дневника посвящена личным отношениям, но при советской публикации эти фрагменты были исключены. Дневники подтверждают продуманность действий Абдрахманова и его тревогу за судьбу народа. Они дополняют официальные документы живыми деталями, придавая исследованию глубину, однако требуют критической оценки на предмет субъективности и проверки с архивными данными для повышения достоверности. [7]

Источниковедческая критика и достоверность свидетельств. Для всестороннего анализа вклада Жусупа Абдрахманова важно использовать разные типы источников:

выступления, письма, партийные документы и мемуары — каждый дает свою перспективу, но требует критической оценки. Выступления отражают официальную позицию, письма — личные мотивы, документы — институциональные решения, мемуары — эмоциональный и человеческий фон.

Необходимо применять внутреннюю и внешнюю критику: проверять подлинность, происхождение, контекст создания источника. Например, письма — важны в оригинале, а выступления нужно читать с учетом политической ситуации. Мемуары требуют учета ретроспективности, особенно те, что появились после 1991 года, в условиях переосмысления прошлого. Такой комплексный подход повышает достоверность исторического исследования.

В случае Абдрахманова, наука располагает с одной стороны – корпусом документальных источников (письма, дневники, постановления), с другой – новейшими историографическими работами, где эти источники проанализированы. К последним относятся монографии и статьи независимого Кыргызстана, которые часто совмещают архивные данные и устные истории. Например, А.Акунов [5] в своей монографии о кыргызской государственности (2021) уделяет внимание роли Абдрахманова, опираясь на опубликованные документы и воспоминания очевидцев). У.Асанбаев [4] еще в советское время (1968) привел некоторые статистические данные и факты из деятельности правительства Абдрахманова, но по понятным причинам тогда его имя открыто не упоминалось – материал подавался в обезличенной форме. Сопоставление старой историографии с рассекреченными источниками 1990-х позволяет устранить «белые пятна» и проверить прежние выводы.

Степень достоверности рассмотренных категорий источников в целом высокая, когда они используются комплексно. Например, тезис о том, что Абдрахманов спас Киргизию от голода, подтверждается: а) документально (невыполнение плана хлебосдачи за 1932г., зафиксированное в сводках), б) письменно (его письма с критикой этих планов), в) мемуарно (воспоминания о выдаче зерна голодающим). Ни один источник по отдельности не дает полной уверенности, но все вместе образуют взаимоподтверждающую совокупность. [10]

Важно, что политическая специфика 1920–1930-х годов требует учитывать и тенденциозность источников. В 1920-е наблюдалась относительная открытость дискуссий – потому письма Абдрахманова столь откровенны. В 1930-е наступает догматизация – речи и документы становятся шаблонными, что мы видим по протокольным обвинениям 1933 г. или официальным отчетам, где пропагандистские обороты маскируют реальные трудности. Исследователь, разбирающий вклад Абдрахманова, должен видеть между строк: к примеру, если протокол 1933 г. клеймит его как «уклониста», то мы, зная содержание его дневника и писем, интерпретируем это как признание со стороны властей факта его несогласия с определенной политикой (что с современной точки зрения может оцениваться положительно – как разумное сопротивление вредным мерам). [11]

В итоге, источниковедческий анализ показывает, что для объективного освещения деятельности Жусупа Абдрахманова необходимо сочетать официальные и личные источники, подвергая их критике на предмет полного понимания контекста. Такой подход позволяет достаточно достоверно реконструировать его вклад в становление кыргызской социалистической государственности. Абдрахманов предстал как архитектор кыргызской автономии, убежденный сторонник национального развития в союзе с Советской властью, автор смелых идей (прямая республика, помощь голодающим), многие из которых опередили свое время. Его трагическая судьба типична для плеяды «национальных коммунистов», но

благодаря сохранившимся источникам, сегодня можно дать объективную оценку его деятельности.

Жусуп Абдрахманов сыграл ключевую роль в формировании кыргызской государственности в 1924–1933 гг., выступая инициатором автономии, главой правительства и защитником национальных интересов. Анализ писем, выступлений, партийных документов и мемуаров позволяет увидеть его как дальновидного, принципиального и преданного лидера. Его письма раскрывают глубину политического мышления, выступления программные цели, документы фиксируют реальные достижения и трагедии, а воспоминания сохраняют личную память о нем как о символе национального возрождения.

С источниковедческой точки зрения, исследование показало важность комплексного использования всех доступных материалов. Каждый вид источников дополняет другой, компенсируя недостатки: там, где официоз умалчивает правду, ее может подсказать частное письмо; где личные свидетельства субъективны – протокол или статистика проверит факт; а живое слово очевидца «оживит» сухую цифру отчета. Особое внимание уделено критике достоверности – пониманию, когда документ говорит искренно, а когда «по обязанности». В итоге, опираясь на все группы источников, историки получают достаточно полную и надежную картину вклада Ж. Абдрахманова. Этот вклад состоит в обосновании и реализации идеи кыргызской государственности в советской форме: от борьбы за автономию в составе РСФСР в 1924 г., через создание Киргизской АССР и ее укрепление в конце 1920-х, до заложения предпосылок для превращения в союзную республику. Деятельность Абдрахманова проходила в сложных условиях – межнациональных противоречий, внутренних партийных борьбы, смены курсов от НЭПа к форсированной коллективизации – и источники позволяют учесть эту специфику эпохи.

Сегодня, благодаря введению в научный оборот писем и дневников Жусупа Абдрахманова, восстановлению памяти о нем в независимом Кыргызстане, его имя по праву заняло место одного из «отцов-основателей» современной кыргызской государственности. Источниковедческий анализ его наследия не только раскрывает прошлое, но и служит уроком: критически осмысливая документы, мы можем дать объективную оценку историческим деятелям, чьи судьбы были искажены прежней идеологией. В случае Абдрахманова справедливость торжествует – из-под груза забвения и клеветы проступил образ яркого лидера, идеи и труды которого нашли свое подтверждение в истории.

Список использованной литературы

1. Абдрахманов Ю. 1916. Дневники. Письма к Сталину. – Фрунзе: Кыргызстан, 1991. – 320 с. (Дневниковые записи 1928–1931 гг.; письма в ЦК РКП(б) и И.В. Сталину 1925–1930 гг.; речь на VI партконференции; статьи о восстании 1916 г.)

2. Абдрахманов Ж. 1916. Күндөлүктөр. Сталинге каттар. – Бишкек: «Улуу тоолор», 2016. – 304 б. (Издание на киргизском языке, включающее дневники и письма; дополнено ранее не публиковавшимися фрагментами).

3. Письма Юсупа Абдрахманова И.В. Сталину (1925–1930) // Сб. «Социализм в Кыргызстане». – Бишкек, 2024. – URL: http://kyrgsoc.org/pisma-abdrahmanova-k-stalinu/ (дата обращения: 10.04.2025). (Электронная публикация текстов писем 1925, 1926, 1929, 1930 гг. по изданию 1991г.).

4. Асанбаев У.Ж. Советы Киргизии в борьбе за строительство социализма (1929–1932 гг.). – Фрунзе: Кыргызстан, 1968. – 180 с. (Исследование советского периода Киргизии;

содержит статистику и факты деятельности органов власти, в том числе периода руководства Ю.Абдрахманова.)

5. Акунов А.А. Кыргызстан эгемендик жолунда. – Бишкек: Илим, 2021. – 593 б. (Монография о становлении кыргызской государственности; глава 2 содержит анализ вклада национальных лидеров 1920-х гг., включая Абдрахманова, с опорой на архивные документы и письма.)

6. Байдилдеев Ж. Жусуп Абдрахманов: кулакка тартуу, басмачылык, улуу жут (кулакарус, басмачество, великий голод). – Четвертая научная статья Центра гуманитарных исследований УЦА №10. – Бишкек: Университет Центральной Азии, 2020. – 30 с. (Статья на киргизском языке, основанная на новых архивных материалах; анализирует государственную деятельность Абдрахманова в начале 1930-х гг., его позицию по раскулачиванию и помощь голодающим.)

7. Курманов З.К. Уроки истории. Великий Юсуп Абдрахманов: портрет на фоне эпохи // Мнения AKIpress, 28.02.2018. – URL: https://mnenie.akipress.org/unews/un_post:35829 (Аналитическая статья, обобщающая биографию и дневниковое наследие Абдрахманова; содержит выводы о его исторической роли.)

8. Джунушалиев Дж., Семенов И.Е. Предисловие // Ю. Абдрахманов. 1916. Дневники. Письма к Сталину. – Фрунзе: Кыргызстан, 1991. – С.3–15. (Вступительная статья к сборнику документов; описывает состав источников, историю их обнаружения и дает первичную оценку деятельности Абдрахманова.)

9. Забиров Ш. Последний (интервью) // Вечерний Бишкек, декабрь 1991. – (цит. по: Евразийский исторический сервер, форум «Жусуп Абдрахманов – ЖЗЛ»). (Воспоминания участника событий 1924 г. о роли Абдрахманова; уникальный мемуарный материал.)

10. Кененсариев Т. К. Национально-государственное размежевание Средней Азии и образование Киргизской АССР. – Фрунзе: Илим, 1987. – 220 с. (Исследование советского периода, в котором содержатся сведения об оргкомитете 1924 г.; в современных работах уточняется с учетом документов о деятельности Абдрахманова.)

11. Иманалиев Ч.Т. Жусуп Абдрахманов – государственный деятель и личность // Вестник КНУ, 1992, №1. – С.45–58. (Одна из первых реабилитирующих публикаций после распада СССР; биографический очерк на основе открывшихся данных.)

Рецензент: к.и.н., доцент Жумалиева С.Ч.

УДК:393.843, 930.1

Кутманалы кызы М.
Кыргыз-Түрк Манас университети
Кутманалы кызы М.
Кыргызско-Турецкий университет Манас
Kutmanaly kyzy M.
Kyrgyz-Turkish Manas University

КЫРГЫЗСТАНДА ЭТНОАРХЕОЛОГИЯНЫН ИЗИЛДЕНҮҮ ПЕРСПЕКТИВАСЫ (МАРКУМДУ ЖЕРГЕ БЕРҮҮ ЖАНА ЭСКЕРҮҮ САЛТЫНЫН МИСАЛЫНДА)
ПЕРСПЕКТИВЫ ИЗУЧЕНИЯ ЭТНОАРХЕОЛОГИИ В КЫРГЫЗСТАНЕ (НА ПРИМЕРЕ ОБЫЧАЕВ ЗАХОРОНЕНИЯ И ПОМИНАНИЯ УМЕРШИХ)
THE PROSPECTS OF ETHNOARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN KYRGYZSTAN (BASED ON THE EXAMPLE OF BURIAL AND COMMEMORATION TRADITIONS)

Кыскача мүнөздөмө: Бул баяндама этноархеология илимий багытынын анализине арналган, ал археология менен этнографиянын ыкмаларын айкалыштырат. Баяндамада Кыргызстанда байыркы тамырларга ээ болгон салттуу маданияттын көптөгөн элементтери азыркыга чейин сакталып калгандыгына байланыштуу этноархеологиялык ыкмаларды колдонуу мүмкүнчүлүктөрүнө өзгөчө көңүл бурулат. Этноархеологиянын келип чыгышы жана өнүгүү тарыхы, алдыңкы изилдөөчүлөрдүн көз караштары, ошондой эле кыргыздардын маркумду жерге көмүү жана эскерүү жөрөлгөлөрүн изилдөөнүн мүмкүнчүлүктөрү каралат. Бул жөрөлгөлөр маданий салттарды улантуу жана өзгөртүү мисалы катары талданат. Учурдагы мыйзамдагы өзгөрүүлөр, башка элдер менен диндердин таасири сыяктуу заманбап чакырыктар шартында маданий мурастарды сактоодо этноархеологиянын маанилүүлүгү белгиленет.

Аннотация: Данный доклад посвящён анализу этноархеологии как научного направления, объединяющего методы археологии и этнографии. Особое внимание уделяется перспективам применения этноархеологических подходов в Кыргызстане, где традиционная культура сохраняет множество элементов, имеющих древние корни. В работе рассматриваются истоки и развитие этноархеологии, взгляды ведущих исследователей, а также возможности изучения погребально-поминальных обрядов кыргызов как примера продолжения и трансформации культурных традиций. Отмечается важность этого направления для сохранения культурного наследия в условиях современных вызовов, таких как правовые изменения, влияние других народов и религий.

Abstract: This report is dedicated to the analysis of ethnoarchaeology as a scientific discipline that combines the methods of archaeology and ethnography. Special attention is given to the prospects of applying ethnoarchaeological approaches in Kyrgyzstan, where traditional culture retains many elements with ancient roots. The work explores the origins and development of ethnoarchaeology, the views of leading researchers, and the potential for studying Kyrgyz funerary and commemorative rites as examples of cultural tradition continuity and transformation. The importance of this field is emphasized in the context of modern challenges such as legal changes, and the influence of other peoples and religions.

Негизги сөздөр: этноархеология; Кыргызстан; изилдөө ыкмасы; маркумду акыркы сапарга узатуу жана эскерүү салты.

Ключевые слова: этноархеология; Кыргызстан; метод исследования; погребально-поминальный обряд.

Keywords: ethnoarchaeology; Kyrgyzstan; research method; funerary and commemorative rites.

Этноархеология бул археология менен этнографиянын кесилишинде түзүлгөн салыштырмалуу жаңы илимий багыт. Анын максаты бүгүнкү күндөгү салттуу коомдорду изилдөө аркылуу адамдардын иш-аракеттеринин материалдык издери кандайча пайда боло

тургандыгын түшүнүү. Ал 1960-1970-жылдардагы археологдордун «кандайча жазуу булактары жок эски коомдордун материалдык калдыктарын интерпретациялоого болот» суроосуна жооп катары пайда болгон. Алгач «этноархеология» түшүнүгү англис тилдүү илимий адабиятта колдонулуп, биринчилерден Льюис Бинфорддун иштеринде пайда болгон, андан кийин постсоветтик илимде өнүгүүнү баштаган.

В.А. Шнирельмандын аныктамасы боюнча, «этноархеология (Ethnoärcheologie, Ethnoarchaeology, Ethnoarchéologie; синонимдери – археологиялык этнография, иш-аракеттер археологиясы, тирүү археология) - археология менен этнографиянын кесилишинде пайда болгон жана 60-70-жылдарда кеңири тараган изилдөө багыты. Этноархеологиянын изилдөө объектиси - бүгүнкү күндөгү элдердин материалдык маданияты, ал эми изилдөөнүн темасы - адамдардын жүрүм-турумунун жана социалдык мамилелеринин өзгөчөлүктөрүнүн андагы чагылдыруусунун өзгөчөлүктөрү.» [1] Кыскача айтканда, бул илимий багыт адамзат иш-аракеттеринин материалдык калдыктары менен башка маданий аспектилердин өз ара байланышын изилдейт. Н.А. Томилов бул аныктаманы кеңейтет, этноархеологиянын археология менен этнографиянын методдорун интеграциялоо аркылуу коомдук процесстердин генезиси жана динамикасы боюнча маселелерди чечүүгө мүмкүнчүлүк бергенин баса белгилейт. Томиловдун аныктамасы боюнча, «адамзаттын коомдук жана маданий процесстеринин генезиси жана динамикасы боюнча маселелерди чечүү, ошондой эле ар кандай хронологиялык мезгилдердин коомдору жана маданияттарынын элементтерин археологиялык жана этнографиялык көз караштар аркылуу изилдөө максатын койгон. Ал эми бул багыттын кыскача аныктамасы: этноархеология - археологиялык жана этнографиялык билимди интеграциялаган маданият жана коом жөнүндө илим.» [2]

Алгач этноархеологиялык изилдөөлөр бүгүнкү күндөгү аңчылар-мергенчилер арасында жүргүзүлүп, жүрүм-турумдун универсалдуу паттерндерин аныктоо жана аларды эски археологиялык эстеликтер менен салыштырууга багытталган. Класикалык мисалдардан бири - Л. Бинфорддун инуиттер арасында жүргүзгөн изилдөөлөрү, анда ал учурдагы калк менен жүрүм-турумду археологиялык катмарлардын материалдык объектисинин бөлүштүрүлүшү менен салыштырууга аракет кылган. [3]

Кийинчерээк этноархеологиянын методдору Африкада, Азияда жана Австралияда кеңири колдонула баштаган. Маданияттын символикалык тараптары да этноархеологияда активдүү анализденет. Өзүнүн «Ethnoarchaeology: My Glimpses» аттуу макаласында, 2023-жылдын 16-июлунда United Indian Anthropology Forum платформасында жарыяланган, профессор Субхаш Р. Валимбе этноархеология тармагындагы жеке тажрыйбасы жана байкоолору менен бөлүшөт.[4] Ал археологиялык табылгаларды, айрыкча протохронологиялык адамдардын сөөгүн изилдөөдө, маданий жана экологиялык контексттерди түшүнүүнүн маанилүүлүгүн белгилейт. Валимбе белгилегендей, өткөндү так реконструкциялоо үчүн, эски коомдордун жүрүм-турумдук жана маданий аспекттерин эске алуу керек, бул этноархеологиянын негизги принциптеринин бири болуп саналат. Этноархеологиялык ыкма археолог үчүн материалдык формада сакталган нерселерди гана эмес, ошол формалардын күнүмдүк жашоо менен байланышын болжолдоп көрүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Чет өлкөлөрдөгү изилдөөлөр менен таанышканымдан кийин, мен Кыргызстанда дагы этноархеологиялык изилдөөлөрдү жандандырып, аларды иш жүзүнө ашыруу зарылчылыгын терең сезе баштадым. Бул багытта дүйнө жүзү боюнча белгилүү окумуштуулардын эмгектери өтө маанилүү жана биз үчүн үлгү боло алат. Мисалы, Томилов [5], О.В.Кузнецов [6], Айгул Абишева [7], Ольга Евгеньевна Пошехонова [8], Искендер Измайлов [9], А.А. Цуциев [10],

Кристиан Женесс, Нуазетт Бек-Дрелон, Брюно Булестен, Энтони Денэр [11], Субхаш Р. Валимбе [12] сыяктуу илимпоздордун изилдөөлөрү, этноархеологиялык изилдөөлөрдүн маанилүү аспектилерин жана методологиясын түшүнүү үчүн чоң ролду ойноду.

Жеке өзүм, маркумду көмүү салтына байланыштуу Кыргызстан, Казакстан жана Россияда жүргүзүлгөн изилдөөлөр менен таанышкан соң, биринчи кезекте ошол изилдөөлөрдүн сүрөттөлүштөрү менен таанышууга аракет кылдым. Ар бир табылган артефакт жана көрүстөндүн ички-сырткы түзүлүшү, маркумдун коюлушу жана анын жанына коюлган буюмдар жөнүндө маалыматтар мен үчүн маанилүү ачкыч болууда. Этнографиялык маалыматтарды археологиялык методдор менен изилдөө, бул материалдарды тереңирээк түшүнүүгө жана алардын коомдук маанисин ачыкка чыгарууга жардам берүүдө десем жаңылышпайм. Алдыдагы изилдөөлөргө карата, мен азыркы учурда өзүмдүн баяндамамды толук иштелип чыккан деп эсептебейм. Бул процесс дагы көптөгөн изилдөөлөрдү талап кылат, анын ичинде жергиликтүү коомдордун жөрөлгөлөрүн изилдөө, археологиялык казууларды жүргүзүү жана этнографиялык маалыматтарды терең талдоо зарыл. Бул баяндаманы даярдаганымда, мен өзүмдүн пикиримди жана көз карашымды изилдөөлөр аркылуу кеңейтүүгө аракет жасадым. Эгерде талкуу учурунда сиздер мага өз пикириңиздерди билдирсеңиздер, мен абдан ыраазы болоор элем. Ар бир пикир жана сунуш изилдөөлөрүмдү терендетүүгө жардам берет.

«Маркумду акыркы сапарга узатуу салты көптөгөн коомдордо түрдүү диний жана улуттук салттар аркылуу өткөрүлөт. Орто кылымдарда, Түрк элдери жана Түрк тилдүү калктар арасында, Батыш Түрк каганатында жылкы менен көмүү салты кеңири тараган. Бул салт, ислам дининин киришине чейин өзгөчө жайылган, бирок диндин таасири менен көптөгөн өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Мисалы, мурда маркумдун жанына буюмдары менен катар жылкы коюуга уруксат берилген болсо, ислам дини киргенден баштап аларга тыюу салынган» деп, Табалдиев өз эмгегинде билдирет.[13] Бирок, тыюуларга карабастан, айрым элементтер бүгүнкү күнгө чейин сакталууда. Мисалы, мурда маркумдун жанына жылкы коюлган болсо, азыр андай салт колдонулбайт, бирок кыргыз элинде маркумга арнап жылкыны курмандыкка чалуу салты азыркыга чейин улантылууда. Ошондой эле, маркумга тамактардын коюлушу да айрым аймактарда сакталып калган салт болуп саналат. Мисалы, менин жеке тажрыйбамда, Аксы районундагы Ак-Суу айылында маркумдун кыркы чыкканга чейин буудайды атайын идишке өндүрүп, аны маркумдун мүрзөсүнүн этек тарабына коюшчу. Азыркы учурда бул салттын эмне себептен аткарылары жана кайдан келип чыккандыгы тууралуу так түшүнүк жок. Көпчүлүк учурда «Бизге чейин аталарыбыз кылган, биз дагы ушул салтты улантып жатабыз» деген жоопту угууга болот.

Мына ушундай жана башка мисалдарды айта турчу болсок өтө көп. Ушул биздин изилдөөбүздө салттын мезгилге жараша өзгөрүшү боюнча маалыматтарды топтой баштадык. Мына жаңы эле пикир кечээ жакында биздин бийлик өкүлдөрү тарабынан маркумга арнап куран окутуу, аш берүү учурунда малдын санын кыскартуу боюнча дагы атайын чечимдер кабыл алынууда. Ошону менен бирге маркум көмүлгөн жерге чоң көлөмдүү эстеликтерди орнотууга тыюу салынып жатат. Ушул мисалдын өзү дагы маркумду узатуу жана эскерүү салты дин тарабынан, сырттан келген башка улуттардын таасири тарабынан, ошондой эле бийлик тарабынан кабыл алынган чечимдердин негизинде өзгөрүүлөргө дуушар болоорун көрүп жатабыз. Мына ушул сыяктуу маалыматтарга келечекте дагы көңүл бурабыз.

Этноархеология дисциплина катары изилдөөчүгө археологиялык маалыматтарды маданий контексте интерпретациялоо үчүн күчтүү инструментти берет. Жерге коюу жана эскерүү ырым-жырымдары, салттуу айыл чарба формалары, ыйык жерлер - мунун бардыгы

этноархеологиялык талдоонун объектиси болушу мүмкүн. Муну менен бирге, диний факторлордун, мыйзамдардагы өзгөрүүлөр, урбанизация, башка этностордун таасири жана транснационалдык процесстер сыяктуу факторлордун таасири астында маданий практикалар өзгөрүүгө учурап же жок болушу мүмкүн экенин эске алуу зарыл. Этноархеология ушул контекстте илимий гана эмес, ошондой эле сактоо куралы катары да чыгат, ал түбөлүктүү маданий элементтерди каттап, аларды илимий жана маданий жүгүртүүгө же айлампага кошууга мүмкүнчүлүк берет.

Колдонулган адабияттар

1. Айгуль Абишева. Этноархеология – новое научное направление. Алматы, 2010.
2. Измайлов И.Л. Погребально-поминальная обрядность и оружейный комплекс древнего и средневекового населения (к постановке проблемы). Екатеринбург: УрО РАН, 2012.
3. Кузнецов О.В. Процессуальная археология и этноархеология охотников и собирателей. Новосибирск: ИАЭТ СО РАН, 2006.
4.Пошехонова О.Е. Погребальная и поминальная пища в североселькупском захоронении XIX в.: опыт этноархеологического анализа. В кн.: На Руси. Москва: ИА РАН, 2009.
5.Цуциев А.А. Некоторые параллели в погребально-поминальной обрядности североиранских народов (от скифов до осетин). Вестник Осетинского научно-исследовательского института им. В.И. Абаева, ориентировочно, 2016г
6. Томилов Н.А. Этноархеология как научное направление. Тюмень: ТюмГУ, 1999.
7. Табалдиев К. Курганы средневековых кочевых племён Тянь-Шаня. Бишкек: Илим, ориентировочно 1996.
8. Binford, L.R. In Pursuit of the Past: Decoding the Archaeological Record. Berkeley: University of California Press, 1983.
9. Christian Jeunesse, Noisette Bec-Drelon, Bruno Boulestin, Anthony Denaire. Ethnoarchaeology of funeral practices: aspects of the management of current dolmens and collective tombs in the tribal societies of Sumba Island (Indonesia)—abridged version. Bulletin de la Société préhistorique française, 2014.
10. Subhash Walimbe. Ethnoarchaeology: My Glimpses. New Delhi: Aryan Books International, 2023.

Рецензент: т.и.д., профессор Табалдыев К.

УДК:9:947.084/94(575.2)

Курбонов А.Д, Назирова К.Б., Каныбек кызы Сабира

БатМУнун А.Машрабов атындагы Сүлүктү гуманитардык-экономикалык институту

Курбонов А.Д., Назирова К.Б., Каныбек кызы Сабира

Сулюктинский гуманитарно-экономический институт им. А. Машрабова БатГУ

Kurbonov A.D., Nazirova K.B., Kanybek kyzy Sabira

A. Mashrabov Sulukta Humanitarian and Economic Institute of BatSU

КЫРГЫЗСТАНДЫН АЙМАГЫНДА ОРУС-ТУЗЕМ МЕКТЕПТЕРИНИН ТҮЗҮЛҮШҮНҮН ТАРЫХЫЙ ӨБӨЛГӨЛӨРҮ
ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ОБРАЗОВАНИЮ РУССКО-ТУЗЕМНЫХ ШКОЛ НА ТЕРРИТОРИИ КЫРГЫЗСТАНА
HISTORICAL BACKGROUND OF THE FORMATION OF RUSSIAN-NATIVE SCHOOLS IN KYRGYZSTAN

Кыскача мүнөздөмө: Туркестан генерал-губернаторлугунун Кыргызстандагы түпкүлүктүү элдердин жашоосун агартуучулук жактан өзгөртүү боюнча ишмердигинин тарыхый өңүттөрү, XIX кылымдын экинчи бөлүгүндө XX кылымдын башындагы мезгил каралды. Ошол мезгилдеги колониалдык басып алуулар доору саясий мүнөзгө ээ, башкача айтканда европалык державалардын чет элдик иш-чараларынын маанилүү компоненти болуп калды. Билим берүү маселесинде цивилизациялардын өз ара аракеттенүүсү жөнүндө сөз болуп жаткандыктан, колонизаторлорго пайдалуу болгон, басып алынган өлкөлөрдүн элдерин жашоо тартибине киргизүүнүн каражаттарынын жана ыкмаларынын арсеналы катары цивилизациялык саясат калыптанган.Макалада падышалык Россиянын саясатынын негизги компоненттери жана анын кыргыз элинин тарыхый тагдырына тийгизген таасирин талдоо баса белгиленген. Орто Азиянын Россия империясына кошулушу кыргыз элинин тарыхында зор роль ойногон тагдырлуу окуялардын бири болгон. Албетте, оң натыйжалардын катарына Орто Азия элдерин, анын ичинде кыргыздарды орус окумуштуулары тарабынан активдүү окутууну киргизүү тууралуу сөз болмокчу. Жүздөгөн жылдар бою жашаган салттуу конфессиялык окуу жайлары жаңы усулдук мектептери жана орус-тузем мектептери менен болгон тарыхый мелдеште укмуштуудай туруктуулукту көрсөтүштү. Орус-тузем мектептерине келсек, падышалык мезгилде да алардын эски окуу жайлар менен "атаандашуудагы" анча - мынча ийгилиги бир жагынан колониялык администрациянын аларга карата терс мамилеси менен аныкталса, экинчи жагынан жадидисттердин Түркстан коомун реформалоого умтулуусу, демек, салттуу диниятчылар менен тирешүүсү менен байланыштуу деген так тыянак чыгарууга болот

Аннотация: В статье рассмотрены исторические аспекты деятельности Туркестанского генерал-губернаторства по просветительскому преобразованию жизни коренных народов Кыргызстана во второй половине XIX- и начале XX вв. эпоху колониальных захватов оно приобретает политический характер, то есть становится важным компонентом зарубежных мероприятий европейских держав. Формируется *цивилизационная политика,* как арсенал средств и методов приобщения и приучения народов завоеванных стран к тем жизненным порядкам, которые были полезны и выгодны колонизаторам, поскольку в вопросе об образовании речь шла о взаимодействии цивилизаций. А также выделены в анализе ключевые компоненты политики царской России и ее влияния на исторические судьбы кыргызского народа. Присоединение Средней Азии к Российской империи было одним из судьбоносных событий, сыгравших огромную роль в истории кыргызского народа. Несомненно, к числу положительных последствий следует отнести активное обучение среднеазиатских народов и в том числе кыргызов русскими учёными. традиционные конфессиональные учебные заведения, имеющие за спиной сотни лет существования, показали удивительную устойчивость в историческом соревновании с новометодными мактабами и русско-туземными школой. Что касается русско-туземных школ, то можно сделать вполне определенный вывод, что даже в царское время их малый успех в “соревновании” со старометодными учебными заведениями определялся, с одной стороны, негативным к ним отношением колониальной администрации,

а с другой, - был связан со стремлением джадидистов реформировать туркестанское общество, а значит и с конфронтацией с традиционным духовенством

Abstract: The article examines the historical aspects of the activities of the Turkestan Governorate General for the educational transformation of the lives of the indigenous peoples of Kyrgyzstan in the second half of the 19th and early 20th centuries. During the era of colonial conquests, it acquires a political character, that is, it becomes an important component of the foreign activities of European powers. Civilizational policy is being formed as an arsenal of means and methods of introducing and educating the peoples of the conquered countries to those life orders that were useful and beneficial to the colonialists, since the issue of education was about the interaction of civilizations. The article highlights the key components of tsarist Russia's policy and its impact on the historical destinies of the Kyrgyz people. The annexation of Central Asia to the Russian Empire was one of the fateful events that played a huge role in the history of the Kyrgyz people. Undoubtedly, the positive consequences include the active education of Central Asian peoples, including Kyrgyz, by Russian scientists. Traditional confessional educational institutions, which have hundreds of years of existence behind them, have shown amazing resilience in historical competition with newfangled maktabs and Russian-native schools. As for the Russian-native schools, it is possible to draw a definite conclusion that even in tsarist times they had little success in “competition” The old-fashioned educational institutions were determined, on the one hand, by the negative attitude of the colonial administration towards them, and on the other, it was associated with the Jadidists' desire to reform Turkestan society, and hence with confrontation with the traditional clergy.

Негизги сөздөр: Түркстан генерал-губернаторлугу; XIX-XX кылымдын агартуу доору; падышалык Россиянын цивилизациялык саясаты; цивилизациялардын өз ара аракеттенүүсү; Орто Азияга кошулушу; кыргыз элинин калыптанышы; Орто Азия элдерин активдүү окутуу.

Ключевые слова: Туркестанское генерал-губернаторство; просветительское преобразование XIX-XX века; цивилизационная политика царской России; взаимодействие цивилизаций; присоединение Средней Азии; образование кыргызского народа; активное обучение среднеазиатских народов.

Keywords: Turkestan General Government; educational transformation of the 19th-20th century; civilizational policy of tsarist Russia; interaction of civilizations; annexation of Central Asia; education of the Kyrgyz people; active education of the Central Asian peoples.

В условиях расширения капиталистических отношений и появления местной буржуазии в Туркестане возникла неотложная потребность в получении реальных знаний и грамотности. В свете этих обстоятельств некоторые представители народа, включая прогрессивную интеллигенцию, начали борьбу за реформирование системы школьного образования. Основной их идеей было сохранение религиозного характера преподавания в школах, одновременно с применением новых методик, соответствующих общеевропейской педагогике. Эти инновационные учебные заведения получили название "новометодных (джадидских) школ".

Бесспорно в тот период, который мы характеризуем, в просветительском плане существовали различные школы : школы мусульманского духовенства, школы джадидского направления, татарские школы, русско-приходские школы, но наше исследование умышленно не упоминает эти школы. Мы рассматриваем проект русско-туземных школ – уникальное и беспрецедентное явление в общей истории России и Средней Азии, ставшее результатом поиска оптимальных инструментов позиционирования и распространения среди

мусульманского населения Туркестанского края русского языка, как языка общения, науки, культуры, государственного единства и целостности, следствием изучения и анализа культурно-религиозного своеобразия региона, а также мониторинга и оценки работы действовавшей в регионе школьной системы. [1, с.51.].

Из присоединенных к России земель в 1867 году было образовано Туркестанское генерал-губернаторство 18 февраля 1876 года, в которое вошла вся территория бывшего Кокандского ханства, в том числе и южный Кыргызстан.

Приступив к выполнению своих обязанностей в Ошской губернии, А.И.Скобелев, а над Туркестаном избранный представитель России генерал фон Кауфман обратили внимание на социальный аспект жизни туркестанцев. Генералу фон Кауфману не понравилась жизнь молодежи разных национальностей. Не было среди них общения, а значит и дружбы. Он ясно понимал, что нужно найти связующее звено в общении инородной молодежи с русскими сверстниками. Но какое? За советом обращается к известному российскому просветителю Николаю Ильминскому и получает ответ: «Соблюдая непоспешность, постепенно с большой осторожностью в плотно населенных поселениях для обучения молодежи открыть русско-туземные школы с русским языком обучения. Далее с помощью выпускников этих школ открывать такие же школы в других населенных пунктах». Туркестанский генерал-губернатор принимает решение построить 92 русско-туземные школы: в Ферганской (20), Сырдарьинской (32), Самаркандской (15), Каспийской (11) областях, Семиречье (14).

После завоевания Туркестанского края к России, царская администрация приступила к организации школ для совместного обучения русских детей и детей «инородцев». Согласно проекту, предполагалось открыть, во-первых, уездные народные училища с 4 летним общеобразовательным курсом и ремесленным классом, и во-вторых, начальные школы грамотности. Первый тип школ предназначался для уездных городов и вообще пунктов с оседлым населением, а второй для детей русских «простолюдинов» и кочевого населения.

В исторической литературе принято считать, что инициатором русско-туземного учебного заведения являлся преемник К. П. Кауфмана генерал-губернатор Н. О. Розенбах (1884-1889гг.).

После образования Туркестанского генерал-губернаторства в 1867 году устроитель края К.П. фон Кауфман придерживался политики игнорирования Ислама и всех его институтов. Кауфман положил конец начатому при его предшественниках сближению с местными мусульманскими учреждениями. Такая же политика велась и против мусульманских школ. Задача учебной администрации должна была заключаться в распространении среди мусульман русского образования, установлении надлежащего контроля над мусульманскими учебными заведениями, а также удовлетворении духовных потребностей русских переселенцев.

Чтобы полностью решить вопрос образования в крае, Кауфманом была организована комиссия из трех человек. В нее входили делопроизводитель особого отделения генерал-губернаторства, агроном по специальности М.И. Бродовский, чиновник особых поручений, востоковед А.Л. Кун и ротмистр М.А. Тереньтев. В задачу комиссии входила разработка проекта учебного дела края. В проекте предусматривалось приобщить к русской культуре не только наиболее способных представителей местного мусульманского населения, но и распространить русскую культуру среди нерусского населения. Предполагалось создать несколько учебных заведений для совместного обучения русских детей и мусульман. По итогам работы комиссии, было принято решение создать следующие типы учебных

заведений: 1) мужская гимназия, где могли бы обучаться дети-мусульмане; 2)учительская семинария с преподаванием местного языка;3) четырехлетняя образцовая школа при семинарии с 50 вакансиями для частных пансионеров (20 вакансий для русских и 30 для мусульман); 4) уездная школа с ремесленным классом; 5)«киргизские школы грамотности», где кыргызские дети обучались только чтению и письму на русском и кыргызском и арифметике. Данный проект был утвержден в 1875 году. При утверждении проекта все мусульманские школы были переданы под надзор инспектора народных училищ. На самом деле этот пункт не работал долгие годы, так как должность инспектора народных училищ была утверждена только в 1889 году.

Получается, что Розенбах сразу же приступил к созданию таких школ, прибыв в Туркестан с уже готовой программой. Однако, еще при К. П. Кауфмане местный ташкентский купец Саид Азим, который ранее был связан по своим торговым делам с Россией и хорошо понимал значение знания русского языка и за свои услуги перед русским правительством был удостоен звания «Почетного потомственного гражданина» (1867 г.), вошел с предложением к руководству края о том, что в медресе Ишонкули, построенном ещё в 1840 г., ввести преподавание русского языка, русских законов, арифметики, ремесел при условии сохранения преподавания шариата. [2, с.12.].

Это предложение было воспринято с одобрением местной администрацией Туркестана. Даже была составлена смета. Местная власть по этому поводу «входила в сношения» с петербургскими органами народного образования, [3, с.304.].но получила отказ из-за отсутствия кадров-педагогов. [4, с.112.]. В. В. Бартольд справедливо считает, что причина отказа была не только в этом, но и, главным образом, в том, что центральные органы народного образования не хотели отходить от старого принципа - невмешательства в дела местного народного образования. Все это происходило еще при генерал-губернаторстве К. П. Кауфмане.

Историки считают, что идея массового открытия школ для населения Туркестана принадлежала ташкентскому купцу и меценату Сеиду Азимбаю Махаммедбаеву. Сам он прекрасно владел русским языком и понимал, что знание русской речи поможет региону развиваться.

Среди татар прибывших в регион были торговцы, учителя, ремесленники, распространители суфизма «бродячие-муллы» [5, с.54.]. Татары были тем связующим звеном, которое способствовало плодотворному контакту киргизского народа с царским правительством России. Первыми переводчиками, посредниками между Россией и кыргызскими ханами были представители татарской интеллигенции. В силу генеалогического сходства двух языков - кыргизского и татарского - татарские посланники из России легко им овладевали и быстро могли вступать в общение с кыргызской знатью [6, с.6.]. Последний в своих отношениях к мусульманской религии не был постоянен; выступая против степного миссионерства татар, он в тоже время не предпринял никаких мер против них, [7, с.271.].а с другой стороны не допускал христианских миссионеров в Туркестанский край. М. А. Терентьев отмечал, что Кауфман «отклонил все попытки организовать здесь (в Туркестанском крае) прочные мусульманские учреждения. А существующие до этого просветительские учреждения оставил самих собою, не рассчитывая на поддержку со стороны государства» [8, с.271.].

В 1873 году первый туркестанский генерал-губернатор Константин фон Кауфман разработал и представил царскому правительству специальный план организации образования местного населения. Для школ нашлись помещения, из России приехали

педагоги. Но встал вопрос: как обучать местных детей на русском языке, если они им практически не владели?

Хотя предложения Саида Азима не были внедрены в жизнь при Кауфмане, но они подготовили почву для открытия в крае новых учебных заведений - русско-туземных школ.

Став генерал-губернатором Туркестана, Н. О. Розенбах наверняка был осведомлен о положении народного образования в крае, о мероприятиях проводимых его предшественником и неудачах в этом деле. Поэтому по прибытии (1884 г.) в Туркестан, он созвал так называемую «секретную комиссию», где обсуждался этот вопрос. Не приняв советов членов комиссии, которые потерпели фиаско, он предложил заменить старые проекты на новые и открывать русско-местные (туземные) школы [9], в которых вести преподавание предмета мусульманской религии местному преподавателю (мулле) [10].

Первая школа такого типа была открыта 19 декабря 1884 г. в Ташкенте в доме сына того же купца Саида Азима Саида Гани, который изучил русский язык с помощью домашнего учителя. Организаторы такой школы принимали все меры предосторожности, чтобы не смущать местных детей ни внешним видом, ни классной обстановкой, чтобы те выглядели обычными, к чему привыкли сыновья и родители коренного населения и, наконец, чтобы не быть целью антирусской пропаганды со стороны мусульманского духовенства.

Поэтому школьное здание, предоставленное для учебы детей, выглядело, как обычный дом среднеазиатского происхождения. Из школьной обстановки, кроме классной доски, русских азбук и тетрадей, было исключено все русское. Для учащихся постелили на полу курпачи (ватные одеяла), а книги они держали в руках, как в мусульманских мактабах. Русским преподавателем был назначен один из знатоков местных обычаев населения В. П. Наливкин.

Супруги Наливкины, чтобы изучить быт местного населения, особенно женщин, долго жили со своими детьми в одном из кишлаков Ферганской области. Эта супружеская чета не отличалась по внешнему виду, по одежде, языку от местных жителей. В.П. Наливкин являлся не только исследователем, но и педагогом - просветителем. Он многие годы отдал делу народного образования в Туркестанском крае, работая в разных образовательных учреждениях. Сам факт назначения Наливкина в русско-туземную школу, организованную в доме Саида Гани Азимова, оказался удачным выбором в тогдашних условиях: в школу пришли учиться 39 мальчиков.

Кыргызским народом накоплен солидный запас знаний, он имеет древнюю и богатую культуру. Она на протяжении многих веков развивалось в тесной связи и взаимодействии с культурами народностей сопредельных регионов и поэтому ей чужда замкнутость и ограниченность. Одновременно ей присущи глубоко национальные черты, что особенно ярко проявлялось в самой гуще народных масс. Народ является подлинным создателем и носителем культурного богатства.

Царские чиновники, проводя колониальную политику, встречали большие затруднения из-за того, большинство местного населения не владело русским языком. Мировое судьи, служащие нотариальных контор, уездных управлений, различных городских и областных учреждений, где. А как правило, делопроизводство велось исключительно на русском языке. Настойчиво требовали переводчиков и работников. Владеющих местными языками. Поэтому для удовлетворения потребности в подобного рода кадрах в 80-х годах XIX столетия были открыты первые “русско-туземные” школы с четырехгодичным курсом обучения.

Список использованной литературы

1. Сумарокова О.Л. Гуманистические тенденции популяризации русского языка через сеть русско-туземных школ Туркестанского края во второй половине XIX – начале XX вв. (по материалам Киргизии) // Вестник КРСУ. -2015. -Т. 15.- № 10.- С.51.
2. Остроумов Н.П. Константин Петрович Кауфман, устроитель Туркестанского края. Личные воспоминания Н. Остроумова(1877-1882 гг.) (К истории народного образования в Туркестанском крае). - Ташкент,1899.- С.12.
3. Бартольд В.В. . Соч. Т. II.Ч.1.-С. 304
4. Добромыслов А.И. Ташкент в прошлом и настоящем.- Ташкент, 1912. - С. 112.
5. Бикбулатова А.Р..История формирования татарской диаспоры Кыргызстана до установления Советской власти // Актуальные вопросы общественных наук:социология, политология, философия, история. №2 (54), 2016.
6. Газизов Х.З. В кн.:Татары в истории Киргизии. Прошлое и современность/Материалы международной научно-практической конференции г. Бишкек, 6 июня 2009 г.-Бишкек, 2010.-С.6.
7. Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии.-СПб, 1906Т. 3. -С.271.
8. Терентьев М. А. История завоевания Средней Азии. Т. 3. - С.271.
9. Наливкин В.П. Туземцы раньше и теперь. Издание А.Л. Кирснера. Ташкент. 1913.; Наливкин В. П. Что даст средне-азиатская мусульманская школа в образовательном и воспитательном отношении // Туркестанский литературный журнал: Типография А. Бенке. С-Петербург, 1900.
10. Циркуляр Розенбаха от 30 сентября 1886 г. Цит. по работе Остроумов Н.П. Сарты. Этнографические материалы. Вып. 1.Изд. автора. Ташкент.-1890.

Рецензент: к.п.н., доцент Р.М. Абдуллаев

УДК:39:72.03(575.2)(0.43)

Мамытова А.Б., Толобаева Э.А., Сатимкулова М.А., Амирбек кызы Г.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Мамытова А.Б., Толобаева Э.А., Сатимкулова М.А., Амирбек кызы Г.
КНУ имени Ж.Баласагына
M. Mamytova, E. Tolobaeva, M.Satimkulova, Amirbek kyzy G.
KNU J. Balasagyn

ТҮРК-МОНГОЛ ЭЛДЕРИНИН КӨЧМӨН ТУРАК ЖАЙЫНЫН ЭВОЛЮЦИЯСЫ ЖАНА СИМВОЛИКАСЫ: КОНСТРУКТИВДИК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ, ФУНКЦИЯЛАРЫ ЖАНА МАДАНИЙ МААНИСИ

ЭВОЛЮЦИЯ И СИМВОЛИЗМ КОЧЕВОГО ЖИЛИЩА ТЮРКО-МОНГОЛЬСКИХ НАРОДОВ: КОНСТРУКТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ, ФУНКЦИИ И КУЛЬТУРНОЕ ЗНАЧЕНИЕ

EVOLUTION AND SYMBOLISM OF THE NOMADIC DWELLING OF THE TURKIC-MONGOLIAN PEOPLES: STRUCTURAL FEATURES, FUNCTIONS AND CULTURAL SIGNIFICANCE

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада Борбордук Азиядагы түрк-монгол элдеринин көчмөн турак-жайынын (боз үйүнүн) эволюциясын жана символикасын комплекстүү изилдөө сунушталган. Боз үйдүн байыркы формалардан заманбап практикага чейинки тарыхый трансформациясы көрсөтүлүп, анын типологиялык дифференциациясы (кыпчак жана найман түрчөлөрү) аныкталган, конструктивдүү элементтердин семантикасы (кереге, уук, түндүк, очогу, босогосу) жана алардын ыйык-ырым-жырым функциялары талданган. Илимий жаңылык боз үйдү маданияттын технологиялык, социалдык-символикалык жана экологиялык аспектилерин бириктирген бүтүндөй көрүнүш катары ар тараптуу кароодон турат. Көчмөндөрдүн маданий мурасынын негизги элементи жана туруктуу архитектуранын модели катары боз үйдүн илимий жана практикалык мааниси негизделген. Изилдөөнүн методологиялык негизин тарыхый-этнографиялык жана салыштырма-типологиялык анализди, материалдык маданиятты семиотикалык изилдөөнү, ошондой эле талаа изилдөөлөрүнүн маалыматтарын жана музейди реконструкциялоо тажрыйбасын колдонууну камтыган дисциплиналар аралык мамиле түзөт. Боз үй көчмөн дүйнө таанымдын архитектуралык көрүнүшү жана коомдун туруктуу өнүгүүсү үчүн идеялардын булагы катары өзүнүн маанисин сактаган маданий иденттүүлүктүн интегративдик символу деген тыянак чыгарылды.

Аннотация: В статье представлено комплексное исследование эволюции и символики кочевого жилища (юрты) тюрко-монгольских народов Центральной Азии. Показана историческая трансформация юрты от древних форм к современным практикам, выявлена её типологическая дифференциация (кипчакский и найманский подтипы), проанализирована семантика конструктивных элементов (кереге, уук, түндүк, очаг, порог) и их сакрально-обрядовые функции. Научная новизна состоит во всестороннем рассмотрении юрты как целостного феномена, объединяющего технологические, социально-символические и экологические аспекты культуры. Обоснована научная и практическая значимость юрты как ключевого элемента культурного наследия кочевников и модели устойчивой архитектуры. Методологическую основу исследования составляет междисциплинарный подход, включающий историко-этнографический и сравнительно-типологический анализ, семиотическое изучение материальной культуры, а также использование данных полевых исследований и опыта музейной реконструкции. Сделан вывод, что юрта является архитектурным воплощением кочевого мировоззрения и интегративным символом культурной идентичности, сохраняющим своё значение как источник идей для устойчивого развития общества.

Abstract: This article presents a comprehensive study of the evolution and symbolism of the nomadic dwelling (yurt) of the Turkic-Mongolian peoples of Central Asia. It highlights the historical transformation of the yurt from ancient forms to its modern uses, identifies its typological variations (Kipchak and Naiman types), and analyzes the meanings of its structural elements (kerege lattice walls, uuk roof poles, tündük crown, hearth, threshold) and their sacred ritual functions. The novelty of the research lies in an integrative approach to the yurt as a holistic phenomenon combining technological, socio-symbolic, and ecological dimensions of culture. The scholarly and practical significance is demonstrated by revealing the yurt's role as a key element of nomadic cultural heritage and as a model of sustainable architecture. The study employs an interdisciplinary methodology including historical-ethnographic and comparative typological analysis, a semiotic approach to material culture, as well as data from field studies and museum reconstructions. It is concluded that the yurt is an architectural embodiment of the nomadic

worldview and an integrative symbol of cultural identity, which retains its relevance as a source of inspiration for sustainable development and design.

Негизги сөздөр: боз үй; көчмөн турак жай; символика; типология; ырым-жырым; маданий мурас; туруктуу өнүгүү.

Ключевые слова: юрта; кочевое жилище; символика; типология; ритуалы; культурное наследие; устойчивое развитие.

Keywords: yurt; nomadic dwelling; symbolism; typology; rituals; cultural heritage; sustainable development.

В историко-культурной парадигме кочевых народов Центральной Азии юрта занимает особое место как уникальное архитектурно-функциональное и семиотическое сооружение, вобравшее в себя как техническое совершенство традиционного зодчества, так и глубинные пластовые значения, отражающие мифопоэтические представления, сакральную символику и социокультурную структуру кочевых сообществ. От простого средства укрытия от природных воздействий юрта трансформировалась в архетип кочевого мира, в котором отразились космогонические концепции, родо-племенная организация, ритуально-знаковая система и эстетические каноны этносов, населявших степные и горные пространства Евразии [1, с. 126].

Юрта представляет собой не просто результат адаптации к экстремальным условиям кочевого быта, но выступает как синкретическая система, в которой материальная культура тесно переплетена с духовными основаниями традиционного мировоззрения. Каждая составляющая конструкции юрты несёт не только функциональную, но и семиотическую, обрядовую и мемориальную нагрузку, становясь инструментом взаимодействия человека с природой, предками, божественными сущностями и историко-родовой памятью [2, с. 3].

Настоящее исследование ставит своей целью комплексное осмысление юрты как элемента общего культурного наследия тюрко-монгольских народов Центральной Азии. Анализируются типология, конструктивные особенности, духовная функция, знаковая природа и актуальные проблемы сохранения юрты как культурного феномена в условиях XXI века. Актуальность исследования обусловлена контекстом глобализации и культурной унификации, когда возрастает ценность локальных и региональных форм культурной устойчивости и идентичности.

Прежде всего, необходимо рассмотреть юрту как пространство, отражающее культурную концепцию мира. В системе традиционного миропонимания кочевых этносов Центральной Азии пространство никогда не представлялось нейтральным или хаотичным — напротив, оно мыслилось как строго структурированное, иерархически организованное и сакрально нагруженное.

Пространство юрты в данном контексте воспроизводит модель космоса в миниатюре, где каждый элемент конструкции обладает не только утилитарным, но и космогоническим значением. Так, кереге (решетчатая стенка) олицетворяет горизонтальный план — Землю, обозначающую границу между миром хаоса и обжитым пространством порядка; уук (купольные жерди) формируют вертикальные оси, соединяющие нижний и верхний мир, тем самым обеспечивая коммуникацию с сакральным пространством; түндүк (обод) представляет собой небесный круг, выступающий символом рода, Солнца и центральной точки Вселенной, через которую в жилище проникает божественное сияние; очаг (от) является

сакрализованным центром жилища, воплощением тепла, жизни и родовой преемственности, вокруг которого выстраивается внутренняя и социальная структура семьи.

Таким образом, юрта выступает как архитектурно-символическая модель мироздания, где каждый элемент не только функционален, но и наполнен глубоким символическим смыслом. Смысловая универсальность этой модели обеспечила её устойчивость и воспроизводимость у большинства тюрко-монгольских народов — казахов, кыргызов, туркмен, каракалпаков, бурят, калмыков, монголов и др.

Не менее важна роль юрты как родового пространства и хранителя коллективной памяти. Внутреннее зонирование юрты представляет собой пространственную репрезентацию социальной и гендерной структуры традиционного общества. Пространство чётко делится на правую сторону (эр жак) — мужскую зону, где размещаются оружие, седла, инструменты и другие атрибуты мужской деятельности; левую сторону (аял жак) — женскую сферу с посудой, ткацким станком, утварью и предметами женского быта; заднюю часть (тор жак) — сакрализованную, иерархически высшую область, предназначенную для хранения сундуков с реликвиями, родовых знаков, изображений предков и для приёма особо уважаемых гостей; и переднюю часть у входа, где находились дети и молодёжь, а также осуществлялся повседневный вход и выход[3, с. 167].

Центральная зона юрты — очаг — воспринималась как ось мира, требующая особого почитания: возле очага запрещалось ссориться или совершать действия, нарушающие сакральный порядок. Особое значение придавалось түндук (тундуку) как символу родовой преемственности. Передача тундука от отца к сыну рассматривалась как акт наследования духа рода; в день свадьбы первый вход невесты в юрту мужа означал её приобщение к новой родовой системе.

Таким образом, юрта являлась не просто жильём, а местом сакральной и социальной памяти, обеспечивающим связь между поколениями, трансляцию ценностей и коллективную идентичность.

Юрта в традиционной культуре материализует мифологические представления в обыденной практике. Она воспринималась как живая, «дышащая» форма, в которой архитектура взаимодействует с природными стихиями — ветром, светом, дождём. Весь её облик — от формы купола до орнаментов войлочных покрытий — несёт не только эстетическую, но и магико-охранительную функцию. Орнаментальные узоры на войлоке и тесьме нередко служили оберегами от злых духов, символами плодородия, благополучия, цикличности жизни. Расположение предметов внутри юрты, цветовая гамма и материалы подчинены ритуально-символической логике, в которой мир понимается как гармоничная структура, требующая постоянного поддержания. Через архитектурную форму и предметное наполнение юрта воплощает миф о мире как упорядоченном сакральном космосе, в котором человек не изолирован, а включён в систему отношений с природой, своим родом и божественным порядком [4, с. 92].

Следующим аспектом исследования является типология, эволюция и культурно-географическое распространение юрты. Юрта как тип мобильного жилища представляет собой результат длительного процесса этнокультурной адаптации к ландшафтным, климатическим и социальным условиям кочевого образа жизни. Её конструктивная основа демонстрирует гениальное сочетание простоты, функциональности, эстетической выразительности и ритуальной значимости.

Стандартная юрта состоит из четырёх базовых элементов: кереге (решетчатой, гибкой и складывающейся стенки, образующей круговой каркас основания), ууков (куполобразных

жердей, соединяющих кереге с верхним купольным кольцом), тундука (верхнего обода-кольца, обеспечивающего световой и вентиляционный проём) и двери (эшик, каалга) — прочной рамы, выполняющей не только утилитарную роль, но и функцию символического порога между внешним и внутренним мирами[1, с. 127].

Несмотря на типологическое единство основных конструктивных принципов, юрта проявляет заметную локальную дифференциацию, обусловленную региональными, этническими и историко-культурными факторами.

Юрта у всех кочевых народов Евразии построена по одному и тому же принципу — складной решётчатый каркас стен (кереге) из тонких жердей, купольные жерди (уук), крепящий их круг (тундук) и покрытие из войлока или камышовых циновок. Тем не менее у каждого народа этот базовый «конструктор» обрастал своими локальными особенностями[4, с. 4].

В теоретическом осмыслении выделяются два генетически и морфологически соотнесённых типажа юрт:

1. Тюркский тип, распространённый среди кыргызов, казахов и туркменов;
2. Монгольский тип, типичный для бурятских, монгольских, калмыцких, тувинских, а также тибетских кочевников.

Ключевое конструктивное различие между ними заключается в форме купольных жердей (уук). В тюркской юрте каждая уук имеет изогнутую форму, благодаря чему купол образует гладкий свод, а вертикальная составляющая усилия передаётся на изогнутую стенку-кереге, выполняющую одновременно функцию ребра жёсткости. Такая схема устраняет необходимость во внутренних опорных столбах и освобождает центральное пространство помещения.

В монгольской же юрте уук остаётся прямым, и основная несущая нагрузка концентрируется в центре: над светодымовым обручом устанавливают один или несколько вертикальных столбов, воспринявших вес купола и передающих его на устойчивое основание. Простота этой конструкции облегчает монтаж и демонтаж шатра, однако требует применения дополнительного лесного материала (столбов), что в традиционных условиях кочевой логистики могло осложнять транспортировку.

Таким образом, тюркская и монгольская юрты представляют собой два равноценных архитектонических решения, каждое из которых оптимизировано под специфические климато-географические и социокультурные условия ареала. Ни один из типов не может быть признан универсально «лучшим»: каждый сочетает собственные преимущества (пространственную свободу в тюркской юрте и технологическую лёгкость в монгольской) с присущими ему ограничениями.

У казахов, например, наиболее распространённым был так называемый кипчакский тип юрты с полусферическим куполом: угол ууков около 30–35 °, большой низкий шанырак диаметром около полутора метров и высотой всего 15–25 см. Решётка, или канат, состояла из 10–14 уплощённых жердей (3–5 см в сечении), которые казахи красили в оттенки бордового и жёлтого, а часто украшали резьбой или росписью. Поверх стен ставили три войлочных полотнища, а купол закрывали двумя трапециевидными «узуками» и небольшим «тундуком» над шаныраком. В таких юртах внутри всегда тепло, но летом боковые войлока легко сворачивались, оставляя лишь камышовые циновки для вентиляции.

В Семиречье и у восточных казахов бытовал другой вариант — «найманская» юрта, отличавшаяся более высоким, усечённым коническим куполом (угол ууков 40–45 °) и маленьким, но высоким шаныраком (до 50 см). Эти юрты впервые появились в XIX веке под

влиянием северных киргизов и калмыков и создали более стройный «стрелящий вверх» силуэт. Решётка здесь делалась чуть жиже, жерди оставались круглыми, а богатый войлочный декор по-прежнему защищал купол и лишь частично прикрывал стены.

Кыргызы в Чуйской и Таласской долинах издавна предпочитали более пологие купола: у памирских групп изгиб уков начинался на высоте 80–100 см от основания, а угол тот же — 35–45 °. Их кереге собиралась из 6–8 секций мелкоячеистой решётки (тор-коз), окрашенной в красный или коричневый. Боковые кошмы в холодное время плотно прикреплялись к жердям, а летом заменялись лишь циновками, чтобы в юрте было прохладнее. В Северном Кыргызстане же — вне Памира и Таласа — в конце XIX века появилась «найманская» форма купола, хотя боковые войлока стали делать более плотными: четверо- или шестичастное покрытие надёжно утепляло и купол, и стены.

У узбеков-кипчаков (в Фергане) полусферический кипчакский тип юрты почти не отличался от казахского: кереге 8–12 секций, круглый шанырак Ø ≈ 1,3 м, два верхних «узука» и «тундук», стенки закрывали камышовыми циновками изнутри, а войлок над шаныраком ставили по необходимости. Туркмены-текинцы и сарыки, напротив, предпочитали вместо войлока плотные камышовые циновки снаружи: две широкие по кругу и маленькую сзади, а деревянные створки двери чаще замещали ковровым занавесом «эсм». У полукочевых узбеков-кунградов, а также у карлуков, решётка делалась из 6–8 секций круглых жердей, шанырак укреплялся несколькими переплетёнными дугообразными перекладинами (чамбарок), а на купол накидывали два больших войлока, скрепляемых четырьмя или шестью верёвками, которые регулировали величину дымового отверстия[5, с. 34].

Каракалпаки из Чимбайского района предпочитали упрощённый вариант: юрту обрамляли двойным слоем циновок внутри, а над шаныраком — одним круглым войлоком. Решётка из 6–10 овоидных жердей не красилась, но шанырак снабжался резным «чагараком» и аппликациями. Дверь-занавес (камышовая или тканевая) делала передний фасад более нарядным, но боковые войлока при этом отсутствовали вовсе[5, с. 23].

Многослойную «зелёную» архитектуру демонстрируют у бурят, собственно монголов и калмыков: их гер состоит из 12–14 прямых купольных жердей, собранных в круглый обруч, причём без деревянного подпорного столба-бакана. Войлок тут укладывают непосредственно на каркас, без циновок, и два-три полотнища плотно скрывают и стены, и купол, превращая юрту в гермокамеру, способную пережить арктические зимы без дополнительного утепления.

Наконец, у бедняков и сезонных пастухов у всех перечисленных народов встречаются «алачык» или «аблайча» — жилища, где жерди просто втыкают в землю без решётки и покрывают одним–двумя войлоками или циновками. У казахов же бытовал и «кос» — компактная трёх-четырёхсекционная юрта с крестовиной вместо шанырака, конусообразным куполом и минимумом войлочного декора, которая служила скорее шатром-отпускным, чем «домом» на весь сезон.

Такое разнообразие — от строгого «монгольского» гера до цветастых кипчакских куполов и «налобных» каркалпакских циновок — показывает, что даже в рамках одной базовой технологии каждая группа вносила в юрту свои климатические, эстетические и культурные предпочтения. И вместе они составляют ту удивительную мозаичную картину кочевой Евразии, где каждый народ, оставаясь верен общей «форме», передавал через свою юрту уникальные традиции, ритуалы и символы.

Различаются, в частности, форма и высота купола (от полусферического до близкого к коническому), угол изгиба и количество ууков, размер, устройство и орнаментация тундука,

способы крепления деталей, тип древесины и толщина элементов, а также художественное оформление (цвет, орнамент, резьба) [6, с. 9].

Эти вариации позволяют выделить по меньшей мере два устойчивых подтипа тюркской юрты: так называемый кипчакский тип — с полусферическим куполом, характерный для казахов (особенно Среднего и Старшего жузов), южных и памирских кыргызов, узбеков-кипчаков, каракалпаков и большинства туркмен; и найманский тип — с более высоким усечённо-коническим верхом, отмечаемый у северных кыргызов, казахов Семиречья, хорезмских узбеков и туркмен-човдуров. Оба подтипа, в свою очередь, дифференцируются на локальные варианты, отражающие культурные заимствования, миграционные процессы и социально-экономические изменения [5, с. 43].

Ареал распространения юрты охватывает обширное пространство от Восточной Европы до Центральной Азии и Алтая, включая степные и горные регионы Казахстана, Кыргызстана, Узбекистана, Туркменистана, Тувы, Монголии, а также некоторые районы Сибири и Кавказа. Юрта исторически была распространена не только у тюркоязычных народов, но и среди монголоязычных этносов — бурят, калмыков, собственно монголов.

Наряду с функциональной универсальностью, каждая региональная традиция юрты обладает своей спецификой, определяемой природно-ресурсными условиями (доступность определённых пород древесины, наличие войлока, климатические факторы), социальной организацией (структура рода, характер кочевых объединений), хозяйственным укладом (характер пастбищного животноводства, интенсивность перекочёвок) и религиозно-ритуальными особенностями (формы поклонения, ориентация жилища, символика) [7, с. 225].

Так, например, у северных кыргызов (в Чуйской и Таласской долинах) были распространены юрты с высоким коническим куполом, что отражало влияние найманского типа, тогда как в Чон-Алайском районе Ошской области преобладает юрты с полусферическим верхом, более связанным с кипчакской формой. У казахов наблюдалась схожая картина: юрта южных регионов заметно отличалась от юрты западноказахстанских племён не только количеством решёток-кереге (так называемых канатов), но и формой купола, цветом тесьмы, стилем орнамента, а порой и числом коротких жердей у дверной рамы [3, с. 159].

Историческая эволюция юрты — это процесс не только технической оптимизации, но и культурной трансформации. С течением времени, особенно с переходом части кочевников к оседлости и с усилением внешних контактов, происходили постепенные изменения в технологии и облике юрты [8, с. 3]. К числу наиболее значимых факторов влияния относятся: унификация и стандартизация размеров и пропорций в условиях массового производства (особенно в XX веке); заимствование отдельных элементов формы и декора от соседних народов; а также переход юрты к декоративно-репрезентативным функциям в оседлой среде (использование юрты как павильона, туристического объекта, музейной экспозиции).

Сравнительный анализ вариантов юрты у разных тюрко-монгольских народов позволяет реконструировать пути миграций и векторы культурных контактов. В этом смысле юрта выступает как своеобразный индикатор этно-культурных взаимодействий [9, с. 30]. По распространению кипчакского и найманского подтипов можно проследить маршруты расселения родоплеменных групп, зоны взаимовлияния культур, степень устойчивости традиции или, напротив, масштабы её разрывов. Как показывают исследования, наиболее устойчивыми остаются те локальные формы, которые глубоко укоренены в местной традиции и поддерживаются непрерывностью ремесленного знания. Там же, где

преемственность ремесленной традиции была прервана (например, в советский период), наблюдается большая унификация и стилизация юрты, вплоть до превращения её в условный символ без прежней глубины содержания.

Духовные, социальные и символические измерения юрты занимают центральное место в традиционной культуре. Прежде всего, юрта осмысляется как сакрализованное пространство. Согласно космогоническим представлениям кочевников, она соединяет три уровня Вселенной: нижний мир, символически представленный землёй и очагом как источником тепла, плодородия и жизни; срединный, человеческий мир — само обитаемое пространство юрты; и верхний мир — небеса, которые олицетворены түндүком, через который поднимается дым и нисходит божественный свет. Эта трёхчастная вертикальная модель восходит к древним тюрко-монгольским мифологическим представлениям о строении мироздания. Түндүк поэтому воспринимался как осевой элемент: через него осуществляется контакт с трансцендентным миром, и он почитался в качестве священного объекта, который нередко сохраняли даже после разрушения остальной части юрты. В течение жизненного цикла человека ключевые события — рождение, свадьба, смерть — неразрывно связаны с юртой и сопровождаются особыми ритуалами. Так, при свадьбе молодая невеста впервые входила в юрту мужа, символически становясь частью нового рода; колыбель новорождённого ребёнка помещалась у очага — центра домашнего мира, окружённого покровительством предков; в поминальных обрядах считалось, что духи предков входят в юрту через түндүк. Таким образом, юрта выступает как ритуально насыщенное пространство, где осуществляется связь поколений и постоянное воспроизводство сакральных основ родовой культуры.

Внутреннее пространство юрты также несло на себе отпечаток символики социальной иерархии. Каждая зона имела чётко определённые функции и значения. Правая сторона считалась мужской территорией (здесь хранили оружие, конскую сбрую, охотничьи и пастушьи принадлежности), левая — женской (здесь располагалась утварь, прялки, ткацкий станок и всё, связанное с приготовлением пищи и рукоделием). Задняя, противоположная входу часть юрты являлась почётной (тор), там размещались сундуки с самым ценным имуществом, религиозные реликвии, символы рода; туда же усаживали самых уважаемых гостей. Место близ входа служило зоной для молодёжи, повседневных гостевых нужд и хозяйственных мелочей. Такое деление закрепляло социальный порядок: каждый член семьи знал своё место не только в жилище, но и в родовой иерархии. Нарушение этого порядка воспринималось как посягательство на устои рода и сакральную гармонию. В убранстве юрты особую роль играли сундуки (яшики) с приданым и родовыми реликвиями, ковры, войлочные настилы и плетёная тесьма с защитными узорами — они служили одновременно украшением и оберегом. Очаг, как уже отмечалось, был сакральным центром мира; любое неуважение к нему или осквернение считалось тяжким нарушением [10].

Как пространство проведения обрядов жизненного и календарного цикла, юрта выполняла роль не просто фона, но активного участника ритуала. В ней совершались обряды, сопровождавшие основные переходы в жизни человека и сезонные праздники общины. Рождение ребёнка отмечалось размещением колыбели у очага и подвешиванием оберегов к тундуку для защиты новорожденного; свадьба требовала установки отдельной «свадебной» юрты для молодожёнов как символа начала новой семьи; во время похоронно-поминальных церемоний дым, выходящий через тундук, символизировал путь души в небеса. В ходе календарных празднеств (например, весеннего Нооруза или обряда жертвоприношения Курман айт) пространство юрты ритуально очищалось: юрту заново покрывали свежими

белыми войлочными полотнищами, украшали яркими лентами и тесьмой; тем самым она становилась местом обновления, символического возрождения природы и общины. Даже с переходом к оседлости и городской жизни символическое значение юрты сохранялось. В советский период, когда традиционные юрты стали вытесняться стационарными домами, многие семьи обустраивали в своих домах круглые комнаты в стиле юрты или сохраняли элементы её интерьера и атрибуты, свидетельствуя о глубокой укоренённости образа юрты в сознании народа. Таким образом, юрта выступает в традиции как универсальный ритуальный объект, участвующий во всех уровнях культурной жизни — от рождения до смерти, от личного быта до общественного празднества [4, с. 137].

В современную эпоху юрта пережила сложную трансформацию, столкнувшись с угрозой утраты, но одновременно обретая новые формы бытования. Массовый переход кочевых и полукочевых народов Центральной Азии к оседлому образу жизни (начавшийся в XIX веке и особенно ускоренный в XX веке в советский период) привёл к существенному вытеснению юрты из повседневного обихода. Изменение образа жизни сопровождалось эрозией тех социокультурных основ, на которых зиждилась юрта как форма материальной и духовной культуры. Основными факторами деградации юрты как живой традиции стали исчезновение мастеров-уйчу, владевших специализированными знаниями изготовления деревянных частей (кереге, уук, түндүк); разрыв ремесленных династий и прекращение передачи навыков от поколения к поколению; утрата семантического и сакрального смысла декоративных элементов (тесёмок, орнаментов, ритуальных символов); а также ослабление традиционных родовых структур и хозяйственного уклада (в том числе сокращение овцеводства, напрямую влиявшего на производство войлока). В результате юрта перестала функционировать как повседневное жильё и постепенно превратилась в музейный или декоративный объект, утратив значительную часть своих функциональных и сакральных значений [9, с. 31].

Тем не менее, с конца XX века наблюдается определённое возрождение интереса к юрте, хотя и в изменённых формах. Юрта начинает использоваться в новых контекстах: как этнографический символ на фестивалях, выставках и ярмарках; как элемент туристической инфраструктуры (этноаилы, эко-лагеря, тематические комплексы на пути Великого Шёлкового пути); как национальный символ, присутствующий в государственной символике (например, изображение тундука в гербе Кыргызской Республики, стилизованные юрты в архитектуре и дизайне Казахстана и Узбекистана). Однако большинство современных воплощений юрты имеют стилизованный, репрезентативный характер, зачастую утрачивая подлинную внутреннюю структуру, обрядовую наполненность и сакральную функцию традиционной юрты. Нередко юрта превращается в декоративную «декорацию», лишённую этнографической аутентичности и историко-культурной глубины. С одной стороны, такая популяризация свидетельствует о символической востребованности образа юрты, но с другой — подчёркивает необходимость различать подлинную традицию и массовую стилизацию.

Юрта предстает уникальным явлением архитектурной, этнографической и духовной культуры народов Центральной Азии — многослойным феноменом, вобравшим в себя технологические достижения, символические структуры, мировоззренческие смыслы и социокультурные практики. Будучи типичным жилищем кочевников, она выходит за рамки чисто утилитарной функции, превращаясь в архитектурное воплощение модели Вселенной, в ритуальный центр мира и хранитель родовой памяти.

Форма и структура юрты отражают космологические представления о трёхуровневом строении мира, тогда как её внутреннее деление репрезентирует социальную и гендерную

иерархию, закреплённую в материальных и пространственных формах. Каждая деталь — от тундука до тесьмы и ковра — наполнена сакральным смыслом и играет роль не только в быту, но и в духовной жизни человека. Юрта выступает как интегрирующий символ культурной идентичности народов Центральной Азии (казахов, кыргызов, туркмен, узбеков, каракалпаков, монголов, алтайцев, тувинцев, башкир и др.). Несмотря на локальные различия, она воплощает общий культурный код, основанный на гармонии с природой, уважении к родственным связям, сакрализации домашнего пространства и высокой ремесленной культуре.

Современные вызовы — глобализация, урбанизация, утрата нематериального культурного наследия — требуют переосмысления роли юрты в XXI веке. Юрта может и должна рассматриваться не только как объект этнографического изучения прошлого, но и как модель устойчивой архитектуры, образовательная платформа, форма культурной дипломатии, источник инноваций в экологичном дизайне и фактор укрепления национальной идентичности. Сохранение и актуализация юрты как культурного феномена требуют комплексных усилий: тщательного документирования, музейной и образовательной работы, поддержки мастеров-ремесленников, интеграции юрты в туристические и культурные проекты, а также признания её значения на международном уровне.

Юрта — это не просто реликт прошлого. Это живой организм культуры, несущий универсальный гуманистический и экологический посыл. Обращение к её смысловому наследию сегодня — это не возвращение к архаике, а поиск устойчивых форм будущего, где традиция и инновация, сакральное и функциональное, индивидуальное и коллективное объединяются в единую целостную модель мироустройства.

Список использованной литературы

1. Абрамзон, С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи [Текст] / С. М. Абрамзон. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990. – 480 с. – С.126

2. Акматалиев, А. Боз үй [Текст] / А. Акматалиев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982. – 32 б. – С.3

3. Антипина, К. И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов: по материалам, собранным в южной части Ошской области Киргизской ССР [Текст] / К. И. Антипина. – Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1962. – 286 с. – С.167.

4. Алымбаева, Б. Кыргыз элинин боз үйү [Текст]: (тарыхый-этнографиялык очерк) / Б. Алымбаева. – Бишкек: Улуу Тоолор, 2016. – 144 б.- С.92.

5. Васильева, Г. П. Юрта – переносное жилище народов Средней Азии и Казахстана (опыт сравнительной характеристики конструктивных особенностей) [Текст] / Г. П. Васильева // Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. – М., 2000. – С. 34.

6. Акматова К. Юрта-дом кочевника. - Б., 2011. – С.9.

7. Народы Средней Азии и Казахстана, т. 2, - -М., 1963. – С. 225.

8. Флёров В.С.Раннесредневекоаые юртообразные жилища Восточной Европы. - -М., 1996. – С.3.

9. Вайнштейн, С. И. Мир кочевников центра Азии [Текст] / С. И. Вайнштейн. – М.: Наука, 1991. – 296 с. – С.30

10. Полевой материал. Инф. Ботобаева Ырысбубу, 1950 г.р., р.Чон-Алай, с. Жаш-Тилек.

Рецензент: к.и.н., доцент Чодолдоева Г.Ж.

УДК: 291.212. 843

Муртазаева Э.Н.
Кыргыз-Түрк “Манас” университети
Муртазаева Э.Н.
Кыргызско-Турецкий университет “Манас”
Murtazayeva E.N.
Kyrgyz-Turkish “Manas” University

КЫРГЫЗДАРДАГЫ ОТ ИШЕНИМИНЕ БАЙЛАНЫШТУУ МААЛЫМАТТАР
СВЕДЕНИЯ О ВЕРОВАНИЯХ, СВЯЗАННЫХ С ОГНЁМ У КЫРГЫЗОВ
INFORMATION ON FIRE-RELATED BELIEFS AMONG THE KYRGYZ

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада кыргыз элинин отко болгон ишенимине байланыштуу ишенимдер, ырым-жырымдар, жөрөлгөлөр жана салттар каралат. Кыргыз этнографиясында от маданий жана диний турмуштун маанилүү бөлүгү катары каралып келген. Ушул мезгилге чейин изилдөө жүргүзгөн окумуштуулардын эмгектерине таянып, отко сыйынуу, от аркылуу тазалануу жана анын үй-бүлөлүк салттардагы орду изилденет. Ошондой эле, Нооруз майрамында жана башка ырым-жырымдарда — оттун ролу, келинди үйгө киргизүү салтанаты, маркумду эскерүү жана тазалоо ырымдары мисалдар менен баяндалат.

Аннотация: В данной статье рассматриваются верования, ритуалы, обряды и традиции, связанные с культом огня у кыргызского народа. В кыргызской этнографии огонь воспринимался как важная часть культурной и религиозной жизни. Мы опирались на труды предыдущих исследователей. В работе рассматриваются вопросы, традиции связанные с огнем, очищение через огонь и его роль в семейных традициях. Также анализируется значение огня в празднике Нооруз и других обрядах — таких как встреча невесты в доме, поминальные и очистительные ритуалы, с приведением конкретных примеров.

Abstract: This article explores the beliefs, rituals, ceremonies, and traditions associated with the fire cult among the Kyrgyz people. In Kyrgyz ethnography, fire has been regarded as an essential part of cultural and religious life. The study is based on the works of previous researchers. It examines fire worship, purification through fire, and its role in family traditions. The article also analyzes the significance of fire in the celebration of Nowruz and other rituals—such as the welcoming of a bride into the home, memorial rites, and purification ceremonies—with specific examples.

Негизги сөздөр: отко сыйынуу; кыргыз этнографиясы; ырым-жырымдар; Нооруз; маданий салттар.

Ключевые слова: поклонение огню; кыргызская этнография; ритуалы; Нооруз; культурные традиции.

Keywords: fire worship; kyrgyz ethnography; rituals; Nowruz; cultural traditions.

Кыргызстандагы археологиялык жана этнографиялык маалыматтарга караганда отко сыйынуу, отко табынуу менен байланыштуу изилдөөлөр аз жүргүзүлгөн. Археологиялык казуу маалыматтарына таянсак, маркумду көмүү салтында, маркумдун жанында оттун калдыктары эскерилет. От менен байланыштуу изилдөө жүргүзүү тажрыйбасына караганда тарыхый жазма булактардан маалымат алуу келечектүү болчудай. Белгилүү ал-Марвази

маалыматында "хырхыздарда от (бардык күнөөлөрдөн) тазалайт деп, өлгөндөрдүн сөөгүн өрттөшкөн, бирок бул алардын эски салты. Алар мусулмандарга кошуна болгондон кийин кыргыздар (булар) маркумду көмүүгө өтүшкөн" [1].

XIX кылымдын аягынан бүгүнкү күнгө чейин кыргыздарда ар кандай формада от культунун калдыктары сакталганы эскерилип келе жатат. XIX кылымдын экинчи жарымында кыргыздарда болгон отту ыйык тутуу, отко табынууга байланыштуу диний ырым-жырымдары жана ишенимдери тууралуу биринчилерден болуп "Манас" эпосунан үзүндүлөрдү жазып алып, басып чыгарган Ч. Валиханов жана В. Радловдун эмгектеринде кезигет. Ч. Валиханов баса белгилегендей:"от, ай, жылдыздар – алардын сыйынуучу негизги нерселери болуп саналат. От эң ыйыгы" [2, 73-б.]. В. Радлов да: "Кара-кыргыздар бутпарасттар… Мага эркектер да, аялдар да отко сыйынышат, — деп айтышкан. Ч. Валихановдун "Тенгри (кудай)" макаласында "Адам өлгөндө кыркынчы күнгө чейин ар күнү же төрт күн гана анын рухуна шам жагышат. Шамдар оң капталдагы босогого коюлат. Анткени кырк күнгө чейин маркумдун руху боз үйүн зыярат кылып, балдарынан кабар алып турат деп ишенишкен, бул максатта күндө шам жагылганга чейин эшигин ачып, бир чыны кымыз куюп, босогого ак кийиз төшөп маркумдун келишине даярданышат. Куран окулгандан кийин боз үйдө отургандардын баары чыны коюп, шам жагышат". Жогорудагы текстке караганда бул казактарга тиешелүү болгону менен, мындай салт-санаалар кыргыздарда да болгон.

Маркумду акыркы сапарга узатуу зыйнатына чейин анын жакын туугандары, тааныштары түнү бою маркум жаткан боз үйдө болушат. Боз үйдө, маркумдун жанында калган аялдар уктабай "өлүктү кайтарышкан". Кеч кирери менен маркумдун баш, бут тарабына кебезге оролгон чийдин сабагынан шамдарды коюшкан [3, 370-б.].

Этнограф, археолог Ф. Поярков кыргыздарда отко болгон сый-урмат жөнүндө да жазат, бирок ал белгилегендей, суу отко караганда көбүрөөк бааланган. Мусулмандардын майрамы Орозо айтта, орозо бүтүшүнө карата боз үйдөгү оттун айланасында 40 шам күйгүзүлгөн. Өлгөндөрдүн ысымдары айтылып эскерилгенден кийин шамдардын күйгөндөн калганын отко ыргытышат [4, 290-б.].

Орчундуу маалыматтар этнограф Токтобүбү Баялиеванын талаа материалдарында топтолуптур, Баялиеванын маалыматтары көп. Анын эмгегинде от менен байланыштуу маалыматтар зороастризм, аластоо, тазартуу сыяктуу салттар менен байланыштуу. Этнограф Токтобүбү Баялиева өзүнүн эмгектеринде жазып кеткен: анда от менен байланышкан ырымдар, өнөкөттөр (жөрөлгөлөр) болгондугун изилдөө багытын мындан ары өнүктүрүүгө боло тургандыгын билдим [5]. Кыргыздардын отко табынуусу, анын дарылык жана тазалоочу касиеттери жөнүндөгү байыркы ишенимдер менен байланыштуу. От культу, очок культу тагыраак айтканда, үй-бүлө, уруу культу менен байланыштырылган. Кыргыздарда отко байланыштуу бир катар ишенимдер жана ырым-жырымдар бар. Отко түкүрүүгө, суу менен өчүрүүгө, оттун изи калган жерди басууга тыюу салынган. Койлор туут маалында кошуналарга от берүү туура эмес деп эсептелген. Алар аял төрөгөндө баланын киндиги түшкөнгө чейин үйдөн от алып чыгышкан эмес [5, 44-б.].

Мындай да ырым бар эле: үйлөнүү үлпөтүнөн кийин кызды күйөөсүнүн үйүнө биринчи жолу алып келишкенде, аны очок менен тааныштыруу үчүн тамак бышырып коюшкан. Боз үйгө кирип, очокко бир нече ирет жүгүнүп, анан казандагы тамакты үч жолу аралаштырышы керек болгон. Көбүнчө жаш аялга бир кесим май берилип, аны отко ыргытуу адат болгон [5, 44-б.]. Ошондуктан "Отуң менен кирип, күлүң мене чыккын", деп келинге бекеринен айтылган сөз эмес.

Акиман Бокуеванын айтымында, баланы бешикке салуудан мурда ошол жерде болгон адамдардын ичинен эң улуусу, эң сыйлуусу же төрөтүнө катышкан негизги аял отко жакындап келип, колун отко жылытып: «Бисмилла-ир-Рахман ир-Рахим, от энекеси колдосун», – деп айтат. Андан кийин ал отто күйүп турган арчанын бир бутагын алып, бешикке алып барат жана ошондон соң гана баланы бешикке бөлөп салуу ырым-жырымы башталат [5, 44-б.]. Баланы бешикке салууга байланыштуу башка бардык жазууларда “от энеке” менен бирге “Умай эне” кездешет. Кыргыздардын ишениминде “Умай эне” жана “от эне” культу бири-бири менен тыгыз байланышта каралат. Умай менен от эненин образдары очоктун, урпактын коргоочусу катары каралат [5, 44-45-б.].

Кызыктуу ырымдардын бири кайын атанын очогун таюу же кайын атанын отун таюу. Кээ бир учурларда алар кыргыз аялдарынын балалуу боло албай жаткандыгын аял качандыр бир кезде очокту булгады же кайын атасын сыйлабай койду деп түшүндүрүүгө аракет кылышкан. Өзүнүн балалуу боло албай жаткандыгын ушинтип чечмелеп, келин төмөнкү ырым-жырымды жасаган. Ал өзүнүн туугандары (төркүнү) жашаган айылдан бир кой жана кездеме алып келип, кайын атасынын үйүнө барган. Үйгө кирип, очокко үч жолу жүгүнөт. Анан кой союлуп, жатыны очокко жакын жерге көмүлгөн. Кошуналарынын баарын кайнатылган эт менен сыйлашкан. Тамак ичип бүткөндөн кийин аял ордунан туруп, ич майга оролгон койдун төш сөөгүн отко ыргыткан. Май менен сөөк отто күйүп жатканда аял отко жүгүнөт, кайнатасы ага бата берет: Кудай тилегиңди берсин! Астыңды бала бассын, аркаңды мал бассын! Боз үйдө отургандар бул сөздөрдү кайталашат. Сөөк менен май күйүп бүткөндө аял отко жүгүнбөй калат. Эгер сөөк өз формасын жоготпой күйсө аялдын дубасы кабыл болуп, балалуу болот; а сөөк күйүп жатканда ийилсе тукумсуз бойдон калат [5, 47-б.].

Кыргыздарда отко сыйынуу ырым-жырымдарын жекече да, топ менен, үй-бүлөсү, уруусу менен да жасашкан. Буга мисал катары алас деп аталган ырым-жырымын айтса болот. Кээде жатар алдында арчанын түтүнү менен (ысырык) төшөктөрүн түтөтүп, “Алас, алас, ар балээден калас”, деп айтышчу. Ошондой эле ымыркайдын бешигин жана кийимин кийгизээр алдында да жасашчу, – деп белгилейт Баялиева. Көбүнчө жаңы жерге көчүп бара жатканда алас ырымы бүт үй-бүлө тарабынан жасалган. Бул үчүн бири-биринен алыс эмес эки арчанын ортосунда от жагылып, ортосуна мал айдалган, артынан адамдар да оттун арасынан өтүшкөн. Бул от менен тазалоо ырымынан кийин эски жерде жапа чеккен бардык кыйынчылыктары жок болот деп ишенишкен [5, 48-б.]. Жаңы жылды майрамдоодо “алас” ырымы өзгөчө маанилүү орунду ээлеген. Бул майрамды кыргыздар Оруздама же Нооруз деп, айрым учурда “чоң көжө” деп аташкан. Майрам күнү ар бир үйдө буудайдан жасалган ботко көп көлөмдө бышырылган. Кечинде алдын ала даярдалган арчадан чоң от жагылып, эл анын айланасына топтолгон. Адамдар оттун үстүнөн секирип өтүп, кийимдерин оттун жалынынын үстүнөн чайкап, ошол учурда төмөнкүдөй сөздөрдү айтышкан:

Алас, алас,
Ар балээден калас,
Эски жыл кетти.
Жаңы жыл келди.
Айдан аман,
Жылдан эсен бололук!

Бул ырымдар, айтылган сөздөр да от менен өткөн жылы болуп өткөн кырсыктардан, кыйынчылыктардан арылууга жана жаңы жылга “таза” болуп өтүүгө багытталган. Бул майрам жаз айында (көбүнчө 20-мартта) өткөрүлөт. Нооруз майрамы кыргыздарда гана эмес, Орто Азия элдеринин арасында кеңири таралган [5, 47-48-б.].

Ысык-Көл жана Тянь-Шань кыргыздарынын арасында малды оорудан айыктыруу максатында жасалуучу дагы бир жөрөлгө болгон. Күүгүм кирген кезде алар кой короонун эшигин түтөтүп, ысык көмүргө балыкты же балыктын сөөктөрүн салышкан. Кыргыздардын ишениминде күйүп жаткан балыктын түтүнү өзгөчө күчкө ээ болуп, анын жыты ооруларды ала кетет деп эсептелген. Ошондой эле короонун ортосуна кебезге оролгон чийден жасалган жети шам коюлган. Үйүр ээси короого кирип шамдарга үч жолу таазим кылып, анан тизе бүгүп отуруп, мындай бата айткан: "Кудай жакшылык бер, ушул дартынды чыгара көр". Кээ бир учурларда күйүп жаткан от менен малдын оорусун айдоого аракет кылышкан [5, 49-50-б.].

Чечек оорусунан айыктыруу үчүн ар кандай ырым-жырымдар жасалган. Маселен, ак чүпүрөккө оролгон чийдин үч сабагын алып, майга малып күйгүзүшкөн. Андан соң бул "шамдарды" боз үйдүн алдыңкы бурчуна коюшкан. Ошол учурда боз үйдө отургандардын баары шамдын жанына келип, шам күйүп бүткөнгө чейин жүгүнүшкөн. Ошол учурда төмөнкү сөздөр айтылган: "Короосун-ата, колдой көр, артың кайырлуу болсо экен, тез кайра көр" [5, 105-б.].

Кыргыздар жугуштуу оорудан өзгөчө коркушкан. Адамдын дене бою чыйрыгып, башы ооруса, оору (учук) кирип кетет деп ишенишкен. Адамдын денесинен ооруну чыгаруу жана ооруну коркутуу үчүн бир катар сыйкырдуу аракеттерди жасашкан. Күн батып бараткада бейтаптын баш кийимин чечип, боз үйдүн кире беришине отургузуп, анан оттон ысып чыккан темир кычкачтарды алып, кычкачка муздак суу чачышкан. Кычкачтан чыккан ысык буу бейтаптын башын жууп кетет деп эсептешкен. Ар жолу бейтаптын бир жагынан муздак, экинчи жагынан ысык буу чачыраганда, ал титиреген. Андан кийин аял ооруган адамдын башына үч жолу бир чөйчөк сууну айландырып, аны чөйчөккө түкүртүп, боз үйдөн чыгып артын карабай ийнинен ары сууну чачып, чөйчөктү очоктун жанына тескери кылып коюшкан [5, 106-107-б.].

Маркумду жарыктандыруу жана коргоо салты, сыягы, байыркы ишенимдер менен байланыштуу болуп, маркумга тирүүдөй мамиле кылып, аны жин, шайтандардан коргоп жана ага кам көрүшкөн. Белгилей кетсек, маркумду коргоо салты бүгүнкү күнгө чейин сакталып келген, бирок азыр маркумдун башына, бутуна шамдын ордуна айнек чырактар коюлуп, маркум жаткан боз үй электр жарыгы менен жарыктандырылып келет [5, 74-75-б.].

Зороастр бул майрамды жаздын башталышына, жазгы күн менен түндүн теңелишине жана отко арнаган [6]. Асанканов менен Малтаевдин айтымына караганда, Фергана өрөөнүндөгү кыргыздарда жүргүзгөн алгачкы маалымат топтоо ишинде аларда от культунун жана ага байланыштуу ырым-жырымдардын көптөгөн издери али да бар экени тастыкталууда. Ошондой эле отко курмандык чалуу, курмандыкка чалынуучу тамак-аш даярдоо, үй-бүлө куруу салтанаттарында, ата-бабаларга сыйынууда, сөөк коюу жана эскерүү каадаларында, малды курмандыкка чалууда ритуалдык отту колдонушкан.

Таластагы өзбектерде эшикке от жагып келинди азыркы күнгө чейин отко жүгүндүрүшөт. Ал эми кыргыздар болсо очокко (печка, мешке) эле жүгүндүрүшөт [7].

Кыргыздар менен казактарда отко сыйынуунун, тактап айтканда отко май куюу жөрөлгөсүн биринчи жолу жаш келин атасынын же күйөөсүнүн ата-энесинин очогунда аткарган. Бул каада-салт кыргыздар менен казактардын толук окшоштугу менен мүнөздөлөт жана байыркы эки түрк элинин этностук туугандыгы менен маданий биримдиги аркылуу түшүндүрүлөт. Ошентип, жогорудагы алгачкы топтогон маалыматтарга караганада отко болгон ишеним боюнча маалымат чогултууну улантуу келечектүү. Бул изилдөө археологиялык жана этнографиялык жаатта эл аралап маалымат топтоо аркылуу уланат.

Кыргыз элинин руханий маданиятында оттун өзгөчө орду бар экендиги этнографиялык жана тарыхый булактар аркылуу тастыкталган. От культу үй-бүлөнүн, коомдун, жаратылыш менен болгон байланышынын негизги элементи катары өз маңызын жоготпой келет. Отко болгон ишеним — бул жөн гана күнүмдүк турмуштагы ырым же жөрөлгө эмес, ал элдин дүйнө таанымына, табият менен болгон өз ара байланышына жана социалдык жашоосуна терең сиңген маданий феномен катары бааланат. Ч. Валиханов, Ф. Поярков, С. Абрамзон жана башка изилдөөчүлөр белгилегендей, от аркылуу тазалануу, жамандыктан арылуу, береке тилөө, ошондой эле жаңы келинди үйгө киргизүүдө же маркумду акыркы сапарга узатууда оттун мааниси бул ишенимдин жашоонун бардык баскычтарына канчалык терең сиңгенин айгинелейт. От менен байланыштуу каада-салттардын байыркы жана орто кылымдагы абалын таанып-билүү үчүн археологиялык маалыматтарды топтой баштаган учурда от менен байланыштуу каадалар, ишенимдерди улантып изилдөөнүн келечеги бардай көрүнөт.

Колдонулган адабияттар

1. Караев А.О. Восточные авторы о кыргызах. Бишкек, 1994.
2. Валиханов Ч.Ч. Записи о кыргызах. Собр. Соч. В пяти томах, том 2, 1985.
3. Валиханов Ч.Ч. Собр. Соч. В пяти томах (статьи “Дневник поездки на ИссыкКуль”, “Следы шаманства у кыргызов”, “Тенкри”). Алма-Ата, 1961-1968.
4. Абрамзон С.М. Кыргызы и их этногенетические историко-культурные связи. Фрунзе, 1990.
5. Баялиева Т.Д. Доисламские верования и их пережитки у кыргызов. Изд-во “Илим”. Фрунзе, 1972.
6. Малтаев К., Асанканов А. Обряды культа огня у кыргызов. Изучение древнего и средневекого Кыргызстана. Бишкек. “Мурас”, 1998.
7. Кыргыз Илимдер Академиясынын Тарых жана маданий мурас институтунун директору, академик А.А. Асанкановичтин 70 жылдыгына арналган илимий конференцияда сунушталган маалымат, 28.02.2025.

Рецензент: т.и.д. Табалдыев К.

УДК: 94 (575,2) : 94 (574)

Сапаралиев Д. Б. Исмаилова А. Б.

К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети

И.Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университети

Сапаралиев Д. Б.[1] Исмаилова А. Б.[2]

Бишкекский государственный университет имени К.Карасаева.[1]

Кыргызский государственный технический университет имени И.Раззакова.[2]

Saparaliev D. B. Ismailova A. B.

Bishkek State University named after K.Karasaev

Kyrgyz State Technical University named after I.Razzakov

XVII-XVIII КЫЛЫМДАРДАГЫ КЫРГЫЗ – КАЗАК САЯСИЙ МАМИЛЕЛЕРИ ЧОКАН ВАЛИХАНОВДУН ИЗИЛДӨӨЛӨРҮНДӨ
КЫРГЫЗСКО-КАЗАХСКИЕ ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ XVII-XVIII ВВ. В ИССЛЕДОВАНИЯХ ЧОКАНА ВАЛИХАНОВА
THE KYRGYZ-KAZAKH POLITICAL RELATIONS IN THE XVII-XVIII CENTURIES IN THE WORKS OF CHOKAN VALIKHANOV

Кыскача мүнөздөмө: Борбордук Азиянын элдеринин тарыхын изилдөөдө казак окумуштуусу Чокан Валихановдун бай чыгармачылык мурасынын тарыхый булак жана илимий эмгек катары мааниси ар дайым өтө зор экендиги талашсыз. Бул макалада Ш. Валихановдун ошол мурасындагы XVII-XVIII – кылымдагы кыргыз – казак саясий алакалар жөнүндөгү маалыматтарды иргеп алып, аларды жаңы табылган архивдик даректер жана элдик оозеки уламыштар менен салыштырылып анализге алынды, ошондой эле алар акыркы учурдагы изилдөөчү окумуштуулардын эмгектеринин алкагында да каралды. Мунун негизинде жеке эле кыргыз жана казак алакаларындагы белгилүү болгон окуялар такталып, толукталуусу менен гана чектелбестен жаңы жагдайда талаш тартыш болгон Борбордук Азия элдеринин ошол учурдагы тарыхы да аныкталууда. Макаланын илимий жаңылыгы окуялардын ырааттуу толук берилишинде.

Аннотация: Значение богатого творческого наследия Чокана Валиханова в изучении истории народов Центральной Азии как в качестве источника, так и исторического исследования непреходящее. В данной статье мы произвели подборку и анализ сведений Ч. Валиханова о кыргызско-казахских взаимоотношениях XVII-XVIII веков на основе выявленных новых документальных источников и устных народных преданий этих народов, а также новейших исторических исследований ученых и специалистов. В результате этого уточнены и дополнены некоторые, казалось бы, бесспорные хронологические даты и даются новые объяснения по дискуссионным моментам из истории не только кыргызско-казахских взаимоотношений рассматриваемого периода, но и народов Центральной Азии в целом. Научная новизна статьи заключается в последовательном и полном изложении событий.

Abstract: Chokan Valikhanov’s rich artistic heritage in the study of the history of Central Asian peoples both as a source and as a historical research is of great value. In this article we have collected and analyzed Chokan Valikhanov’s works on the Kyrgyz-Kazakh relations in the XVII-XVIII centuries based on the identified new documentary sources and oral folk traditions of these peoples. According to these sources there have been clarified some indisputable chronological data, and new explanations for controversial moments of the history of the Kyrgyz-Kazakh relations in particular and the Central Asian peoples in general have been provided. The novelty of the article is in the consistent and comprehensive presentation of events.

Негизги сөздөр: кыргыздар; казактар; джунгарлар; калмактар; Манас эпосу; Ысык – Көл; Россия; Цин империясы.

Ключевые слова: кыргызы; казахи; джунгары; калмыки; Манас; Иссык-Куль; Россия; Цинская империя.

Keywords: kyrgyz; kazakhs; dzhungars; kalmyks; Manas; Issyk-Kul; Russia.

Чокан Чингисович Валиханов (1835-1865 гг.) – выдающийся сын казахского народа, талантливый ученый-востоковед, а также блестящий дипломат, исследователь истории и культуры народов Центральной Азии. Он неоднократно посещал Кыргызстан в составе

Российских научных и дипломатических миссий и непосредственно общался с передовыми представителями кыргызского народа, изучал их культуру, историю, оставив такие замечательные исследования, как «Записки о киргизах», «Дневник поездки на Иссык-Куль 1856 г.», «Киргизское родословие», «Очерки Джунгарии» и другие. В них мы находим интереснейшие суждения автора по самым сложным вопросам истории народов Центральной Азии, в частности, кыргызов, актуальность которых непреходящая.

Как свидетельствуют страницы нашей общей истории, кыргызы и казахи, словно близнецы–братья, живут рядом сотни лет. У нас единые корни языка, традиций и обычаев, ярко проявившиеся в общности многовековой исторической судьбы. Они, как соседние народы, в одном строю защищали свои земли от иноземных завоевателей. Издавна у них сложились добрососедские и дружественные отношения. Они вместе проводили народные праздники, с большим желанием становились сватами, отдавая своих дочерей в невесты друг другу. Тем самым укрепляли узы давних родственных связей.

И, для того чтобы кыргызско-казахские взаимоотношения развивались динамично в традиционном дружественном направлении, необходимо стремиться к их прозрачности из глубины истории этих народов. Поэтому изучение истории кыргызско-казахских взаимоотношений является извечно актуальной проблемой для обществоведов, дипломатов и государственных деятелей этих стран.

Известно, что Ч. Валиханов не ставил перед собой цель провести специальное исследование кыргызско-казахских взаимоотношений в XVII-XVIII вв., и тем не менее они, хотя и отрывочно, все же нашли в его научных трудах определенное отражение, позволяющее произвести фактологический анализ этих сведений и дополнить наши знания по этому вопросу. В данном научном сообщении мы на основе достижений исторической науки и новых архивных изысканий попытаемся, по выражению самого Ч. Валиханова, «согласовать сказания одного со сказаниями другого, чтоб иметь связь и последовательность» [22, 50], и тем самым показать объективную картину тех дней.

По справедливому заключению Ч. Валиханова, для народов Средней Азии и Казахстана «XVIII столетие было временем ужасов и внутренних войн» [23,165; 76, 3]. Большую опасность для казахов и кыргызов представляли вторжения войск Джунгарского ханства – государства западных монголов–ойратов, или иначе, калмаков. Наступления их вновь усилились в начале XVIII в., «1723 год особенно памятен киргизам (казахам – авт.), – писал он, – своим роковым характером и сохранился в народной памяти» [20, 111]. Далее Ч. Валиханов приводит достаточно достоверную картину этого года, когда пострадавшие от джута казахи и кыргызы были подвергнуты вероломному нападению джунгарских войск, предводительствуемых Галдан Цереном. Теснимые джунгарами, оставляя скот, имущество, они бегут к Самарканду, Хиве, Бухаре, окрестностям Гиссара, к неприступным ущельям Болора, «не находя в среднеазиатских песчаных степях сытных пастбищ и вступив во вражду с новыми соседями, киргизы (казахи – авт.) обращаются к границам могущественной России, чтобы искать ее помощи и покровительства» [20, 112].

В данном случае Ч. Валиханов, в целом верно расуждая о давней общности исторических судеб народов Средней Азии, Казахстана и России, вместе с тем допускает некоторые хронологические неточности. Прежде всего, надо заметить, что этот поход джунгарских войск на казахов и кыргызов был совершен не джунгарским ханом Галдан Цереном (правившим в 1727-1745 гг.), а его братом Шуно Даба, и вероятнее всего в 1722, а не в 1723 году. На это указывают сведения из записи в дневнике русского посла И. Унковского от 26 июня 1723 г., где утверждается, что к ним приезжал джунгарский чиновник Кашка,

который «...сказал, в прошлом де лете (т. е. 1722 г. – авт.) послан Контайши сын Шуно Даба против Казачьей орды; а ныне де ведомость есть, что он казаков повоевал и три городка ему поддались... Ташкент, Сайрам, Харамурут (вероятно, это монгольское название города Туркестана – авт.)» [73, 102].

Эти сведения подтверждаются и донесениями Петру I от 10 марта 1722 г. русского посла Флорио Беневини, находившегося в то время в Бухаре, который, извещая императора о политическом положении в Средней Азии, сообщал, что «тамошние князья между собою в жестокой войне, а что ташкенцы и киргисы (т.е. кыргызы – авт.), каракалпаки и казаки (т.е. казахи – авт.) и те никакое помешательство учинить не могут, а тем паче ныне, ибо черные калмыки (т.е. ойраты – авт.) оных казаков в пень разорили и што наилутчий городок у них взяли, и тут засели» [4, 48-51; 69, 143-144; 72, 75]. Также они подтверждаются и данными восточных источников, из которых видно деятельное участие казахов с 1722 г. в межфеодальной борьбе за престол в Бухарском ханстве [57, 24-25; 15, 271; 52, 561]. Следовательно, сохранившийся в памяти казахов как печальный год «Актабан шубырынды, Алкакёл сулама» и у кыргызов – «Казак кайын саап, кыргыз Иссар, Кулябка кирди» является не 1723 годом, который утвердился в исторической литературе Казахстана и Кыргызстана [40, 10; 47, 17; 84, 21-22,25; 66, 72; 45, 178; 46, 129-130; 41, 46], а эти события определённо относятся к 1722 году.

Как известно, Чокан Валиханов осуществил первую письменную запись значительного фрагмента замечательного памятника устного творчества кыргызского народа эпоса “Манас”. Изучая предания центральноазиатских народов, и, в частности кыргызский героический эпос «Манас», еще в середине XIX века он справедливо указывал ... в «Манасе» кайсаки и киргизы представляются в виде отдельных народов, в общих интересах связанных ногойцами. Отношения между ними чрезвычайно дружественны, даже родственны. У киргиз тоже о временах единства нагайцев и кайсаков говорится как о золотом веке. «В счастливые нагайцев и казахов времена», – говорят их эпосы в начале каждого сказания» [22, 65].

Эти выводы Ч. Валиханова позднее наглядно подтвердились специальными исследованиями кыргызского историка, манасоведа, профессора Имеля Бакиевича Молдобаева (1942-2005), который, изучая материалы эпоса “Манас”, насчитал более десяти этнонимов, совпадающих по названию, как у кыргызов, так и у казахов. Это название племен: кыпчак, конгурат, жедигер, катаган, дулат. Родовые названия: ногой, алчын, (алакчын), сары, сары уйшун, абак, таздар (таз), ит эмген, агынтай, балыкчы, кызыл курт и др., и на основе общности этнимов он сделал вполне закономерное и ожидаемое заключение, “что эти два народа имели родственные связи” [67, 134-145; 68;75-85].

Далее, Ч. Валиханов относительно кыргызско-казахских взаимоотношений XVII – первой половины XVIII в. говорит о существовании между ними дружественных и миролюбивых [22, 72,77] отношений и приводит ряд примечательных фактов (правда, без указаний на их источник) из истории этих народов. Так, он утверждает, что казахский Ишим хан (в казахской орфогрофии – Есим, правивший в 1558-1628 гг. [48, 594]) «имел в своем распоряжении киргизского родоначальника (чон багыш – Ч.В.) бия Кукема, при помощи которого ему удалось низвергнуть Турсуна катаганского и чанчклинского. В память союза киргизов и казаков Ишим построил в Ташкенте башню, которая существует до сих пор (т.е. в середине XIX века – авт.) и называется Көкемнин көк күмбези – Синий купол Кукема» [22, 77].

И, действительно, в кыргызских преданиях есть сведения о том, что «Энчер бойлуу Эр Эшим хан, катагандын хан Турсунду өлтүрдү» (Высокорослый Эр Эшим убил катаганского

хана Турсун) [83, 106]. В них также утверждается, что Кокум был сыном Жанкороза из племени багыш [11, 60; 83, 108], тогда как по сведениям Меруерт Хуатовны Абусеитовой (1951 г. р.) его отцом был Карачоро [3, 329]. По достоверным сведениям, в 1626-1627 гг. состоялся совместный поход кыргызов и казахов под главенством Есим хана на кочевья калмаков, в результате которого последние были оттеснены в Сибирь [50, 458]. Приблизительно в это время в целях упрочения создания кыргызско-казахской и узбекской антиджунгарской коалиции, кыргызский бий Тилеке Кутлук Саид уулу и казахский хан Джахангир Есим уулу выдали своих дочерей (первый дочь по имени Алтынбиби, а второй - Казак ханум) в жены бухарскому хану Абдал Азис султану из династии Шейбани [3, 59-60].

Далее, по утверждению Ч. Валиханова, внук Есима – Тауке-хан (правивший в 1680-1715 гг. [46, 732]) «управлял киргизами при помощи бия их Тиеса. Тауке–Тиеса признают вместе как воплощение единства» [22, 77]. В преданиях кыргыз Тиеса наделяют титулом хана, в кыргызской орфографии передается как Кантейиш (точнее хан Тейиш) Түлкү уулу. (возможно это и есть вышеприведенный Тилеке) Он был племянником Көкүм бия и женат на дочери казахского Эшим хана [83, 109].

Из вышеприведенного, первоначально можно заключить, что Ч. Валиханов утверждает идею об управлении кыргызов казахскими правителями, т. е. подчиненности первых вторым. Между тем, критический взгляд даже этих выдержек и анализ взаимосвязей достоверных исторических фактов того периода, подтверждают то, что речь скорее всего идет о равных и союзнических отношениях между кыргызскими и казахскими правителями. И тем не менее эти сведения Ч. Валиханова без критического анализа продолжают цитироваться даже в солидных обобщающих научных трудах специалистов-историков [2, 329].

Интересно отметить, что по собранным Ч. Валихановым кыргызким преданиям, время обратного переселения кыргызов с Андижана и Чу на озеро Иссык-Куль определяется временем разрушения Джунгарского ханства, периодом смут джунгаров, наступившим после смерти Галдан Церена (правившего в 1727-1745 гг.). «Тогда они (кыргызы) с юга, киргиз-кайсаки (казахи) с севера, начали вторгаться на Илю и изгнали калмыков за реки Чилик и Чырын. Приход их, по исчислению стариков, участников эмиграции, начался в 1747 г. (в записях Ч. Валиханова указана дата 1774 г., вероятно здесь описка – авт.)» [22, 77]. Из приведенного положения Ч. Валиханова, сведения, касающиеся возврата кыргызами и казахами своих исконных кочевий, временно занятых джунгарцами, требуют специального рассмотрения.

Дело в том, что несмотря на это раннее высказывание Ч. Валиханова – ещё в середине XIX века, позднее и в советской исторической литературе существовало мнение, что кыргызы и казахи на свои исконные земли возвратились только после разгрома Джунгарского ханства Цинской империей [60, 129; 17, 66-67; 16, 235; 1, 80; 19, 127; 49, 184; 58, 937], в результате искусственно преувеличивалась роль последних, и принижалась освободительная борьба первых. Между тем, новые архивные документы, обнаруженные нами в последнее время, подтверждают выводы Ч.Ч. Валиханова [78, 39-55].

С начала 50-х годов XVIII в. кыргызы, казахи и другие среднеазиатские народы активизировали борьбу за освобождение своих земель от Джунгарского ханства. Так, по объявлению "зенгорского калмыка" Намыка, приведенном в рапорте от 19 апреля 1753 г. из Сибирской губернской канцелярии в правительствующий Сенат, указывается, что приходили "с Абдыкарымской стороны (т. е. Ферганы – авт.) из двух сторон на озеро на коем они калмыки железо берут, для всеконечного раззорения их землицы с коими сего лета (т. е. 1752

г. – авт.) и баталия была, причем силы с их стороны на половину побито. От чего де уже зенгорская землица в самое крайнее разорение пришла” [88, 605]. Сведения такого же характера (о сражении у озера) сообщал 29 декабря 1752 г. в Сибирской губернской канцелярии “двоеданец” Ченгачак [5, 3], Не вызывает сомнения, что в приведенных документах речь идет именно о военных столкновениях кыргызов с джунгарами около озера Иссык-Куль, где добывалась железная руда, почему и калмаки называли его “Темир нор” (железное озеро) [71, 3].

Преувеличений в сообщениях Намыка и Ченгачака не было. Действительно, по данным “зенгорского бухаретина” С. Аширбекова, относящимися к концу 1752 г., “всего в зенгорском владении войска состоит не более тридцати тысяч” [6, 57]. Оно-то и противостояло всевозрастающей угрозе со всех сторон, не говоря о внутренних “смутах” в Джунгарии, тогда как только у некоторой части кыргызов численность военных сил была в пределах 20-30 тыс. человек [75, 9], а объединенное войско казахов достигало до 60 тысяч [54, 108; 61, 92-93].

Надо полагать, что именно об этих событиях говорится в одном из преданий кыргызов, о том, как многочисленное кыргызское ополчение, во главе которого стояли баатыры: Ныша (из родоплеменной группы далее сокращенно приводим: РПГ солто), Качыке (из РПГ саяк), Тынай (из РПГ сарыбагыш), напало и разгромило калмаков, обосновавшихся в Иссык-Кульской долине, возглавляемое джунгарским феодалом Ак-Куйруком [83, 139-141].

О действенности и эффективности ударов кыргызов и казахов по иноземцам – джунгарам можно судить и по показаниям джунгарских перебежчиков на Сибирской линии. Так, вышедший в Семипалатинскую крепость 18 мая 1756 г. ноен Демчи Гиндин, рассказывая о причинах бегства ойратов в Россию, указывал, что Джунгарское ханство пришло “от мунгальцев (т.е. восточных монголов и их союзников цинов – авт.), от киргисцов (казахов – авт.), от бурутов (кыргызов – авт.) в крайнее разорение” [90, 79]. Более конкретно говорит об этом бежавший из казахского плена в Россию 2 октября 1758 г. калмык Бепе Кушки: “В Россию бежал от того, – утверждал он, – что кыргысцы и хасаки весьма де нападать всячески стали” [27, 442-443].

В ноябре 1758 г. бывшие подданные джунгарского хана мингаты со старшиной Гого Ердоловым показали: “Мингаты жительство имели при реке Талас, в ведении зайсана Еркету, у которого было 2700 кибиток, назад тому два года (в 1755 г. – авт.), по разорению зенгорской землицы, напали на них китайское войско, киргиз-кайсаки (т. е. казахи – авт.) и буруты (кыргызы – авт.); многие разбежались и были побиты; мы, собравшиеся обще телеутами и киргизами (енисейскими – авт.), пошли на прежние свои жилища в Алтай. В прошлом году опять им напало китайское войско, и несколько телеутов и киргиз ушло в Россию, а мингатов мунгалы взяли в плен…” [74, 101], откуда и бежали, чтобы принять российское подданство.

Примечательные сведения имеются в рапорте от 17 сентября 1756 г. Сибирского губернатора Мятлева В.А. в правительствующий Сенат, где утверждается, что “из-за дворцовых интриг в Урге Джунгарии их правитель. Дебача ушел к киргизам, кои, поймав его с сыном, скованных отослали в Пекин к Богдыхану” [13, 267]·

Усиление освободительной борьбы кыргызов и казахов на севере и северо-западе Джунгарии объективно совпало в 1755 г. с завоевательными действиями маньчжуро-китайской армии с юго-востока и карательными походами цинов в 1756-1757 гг. против восставшего джунгарского населения, теперь уже справедливо отстаивавшего свою жизнь и свободу. Правда, джунгары эти события рассматривали как коалиционную антиджунгарскую кампанию китайцев и кыргызов. Но это не соответствовало действительности. Если Цинская

империя стремилась к новым территориальным захватам, то кыргызы и казахи боролись за возврат своих исконных кочевий, занятых джунгарскими феодалами. И хотя в это время Джунгарское ханство для кыргызов и Цинской империи являлось общим врагом, “однако цели и задачи их были совершенно различные” [43, 113].

Таким образом, эти вышеприведенные данные позволяют нам с полным основанием утверждать, что районы Иссык-Куля были освобождены от чужеземцев кыргызами еще до разгрома Джунгарского ханства войсками Цинской империи. Они подтверждаются и всем ходом последующих событий в Центральной Азии. Следовательно, сведения китайского источника “Цинь дин Хуан юй си юй тучжи” (1782 г., Гл.45, Л.1-а), повествующего о том, что “когда Джунгария была полностью покорена, они (буруты – авт.) смогли получить обратно свою древнюю территорию (в районе Кегена, Каркыра и Иссык-Куля – авт.)”[19, 127] являются не верными – предвзятыми. На этот источник вероятно и опирались вышеприведенные исследоавния советского периода. Они были вызваны стремлением китайских авторов преувеличить роль цинской армии в разгроме Джунгарского ханства и принизить значение освободительной борьбы кыргызов и казахов против джунгаров.

Поэтому следует признать вполне обоснованным следующий вывод Чокана Валиханова о том, что «Большая орда, кочевавшая по Таласу и далее к Ташкенту, под начальством Абылай-хана двинулась на восток и после удачной и продолжительной борьбы вытеснила их из Малого Алатау и заняла свои давние места. Итак, эти места, по сказаниям кайсаков, вновь заняты Большою ордою у калмыков, и следовательно, притязания китайцев на эту страну несправедливы, так как с появлением исконных жителей она стала независимой" [24, 181]. Правда, по архивным документам, освободительными силами Старшего жуза командовал в это время их правитель – Туля бий [91, 48], и надо полагать всё же общее руководство ими осуществлял султан Абылай [89, 93].

Во второй половине XVIII в. в киргизско-казахских взаимоотношениях отмечаются осложнения, возникавшие на почве "барымты" – угона скота, организаторами которых выступали их предводители, стремившиеся установить свой контроль на путях следования торговых караванов. Заметный след в этих событиях оставил правитель Среднего жуза казахов –султан Абылай, избранный в 1771 г. всеказахским ханом.

Как известно, Абылай стремился подчинить своей власти не только все казахские жузы, но и соседние кыргызские племена. Так, Чокан Валиханов сообщает интересный факт из биографии своего знаменитого прадеда. "Он (т.е. Абылай – АВТ.) был, – констатировал Валиханов, – два раза в плену, раз у дикокаменных киргизов (бурутов), в другой у Галдан Церена (правителя джунгаров с 1727-1745 гг. – авт.)" [20, 113]. Как видим, Чокан Чингисович не приводит время и обстоятельства пленения своего прадеда кыргызами. В устных преданиях кыргызов, также без указания дат и конкретных обстоятельств дела, говорится, что Абылай султан попал в плен с 17 султанами и через три месяца был отпущен на волю с почестями с выдачей казахскому предвадителю в жены Канымжан - дочери кыргызского правителя Жайыл баатыра [62, 133; 12, 87; 42, 276-277].

В архивном докумете от 24 октября 1764 года, где содержиться показание российского подданного башкирского старшины Шукура побывавшего у Абылай султана, указывается, «что в нынешнем году (1764 г. – авт.) киргис-кайсаки Большой и Средней орды разных родов кочевья свои имели близ китайской границы, подле разоренной калмыцкой земли, по речке Или и от троекратного киргизцами нападения ... разбиты были, отчего пришли в крайнее разорение. И в то время их разбития у них киргис-кайсак теми киргизцами увезено пленников многое число» [54, 668].

Эти сведения в какой-то мере согласуются и с данными казахских преданий где говорится о том, что в 1764 году казахский султан Абулфеис совершил ответный поход на кыргызов, которые ранее этого в походе на кочевья казахов захватили в плен около 80 человек. И кыргызский бий Орманбет, в целях примирения и возврата плененных казахами более 100 кыргызов, выдал замуж Абулфейис султану свою дочь Тумар ханум [53, 190; 64, 39].

Примечательно, что русский офицер Иван Шпрингер в рапорте к своим руководителям 6 апреля 1765 г. сообщал, «что де прошедшей (т.е. в начале 1765 г. – авт.) зимы находился Абулфеис султан в походе, где и Худайменде батыр был, и воевали они с дикими киргизцами в ведении старшины Карабута бия (из РПГ кытай – авт.), которые кочуют по сю сторону Туркестана и, не допуская как во все киргизские (казахские – авт.) улусы ташкенцев с товарами, обижали и грабили, и прыбыли в свои улусы благополучно, и завоеванного с собой привезли на двадцать тысячь в том числе и пленных исчисляют» [32, 39].

Из приведенных здесь сведений, вероятно предположить, что вышеуказанное событие – освобождение Абылая и его сподвижников из неволи кыргызов, имели место именно в 1764 году.

Чокан Валиханова подробно описывает события о походах Абылай хана в Кыргызстан, здесь приведем их с некоторыми сокращениями: «Аблай разбил солты и саяков род (точнее РПГ – солто и саяк – авт.) на Сарыбеле, на урочище Карабалта - Сокулук, где и убил знаменитого батыра, родоначальника солты Джаила (Об этой битве есть песня его дочери Бегимжан жены Атаке баатыра Тынай уулу родившийся в 1738 г., из племени сарыбагыш – авт.). Особенно славится поход Аблая 1770 года, когда решалась судьба дикокаменных киргиз. В этой битве были все киргизы он и сол (имелось ввиду дуальная конфедерация племен – авт.). Эта битва называется Джаилдын кыргыны – Джаилово побоище. Сарыбагыши были им разграблены в горах Алатауских, при верховьях Чилика, а бугу – на озере Иссык-Куль. Там был и Атаке-Джирык (Тынай уулу – авт.), герой дикокаменных киргиз и прочие киргизы.

Султан найманский Барак (Кукджал – Кокжал) или (Жалды Барак - синегривый Барак), (в кыргызских преданиях так же и – Санбарак [83:166] – авт.), сделал набег на дикокаменных киргиз. Не находя никакого сопротивления, избалованный счастьем, он сделался слишком беспечным и, гордясь силою, осквернил святыню дикокаменных киргиз - могилу Кошкар-ата. Дикокаменные киргизы, озлобленные его жестокостью, тайно условившись, собрались и ночью напали на его стан Непобедимый Барак без всякого сопротивления бросился в бегство, оставил весь свой лагерь и был преследован до Или. «Когда бежал гривистый Барак, тогда умер Байпак бий» - отрывок из песни киргиз, сложенной по поводу победы над Бараком. Киргизы приписывают это неожиданное бегство заступничеству святыни.

Аблай, выступив с сильным войском из аргынов, найманов и уйсунов для отмщения за поражение Барака, перешёл через верхние притоки Таласа — Уч-Кошой — и под горой Курунбелес разбил аулы солту и саяков. Возвращаясь с несметной добычей и пленными через Кызылсу и Шамши, впадающие в Чу, он в долине при впадении Аксу (нынешнее село Беловодское) и Кызтуган встретился с огромными полчищами киргизов — он и его солдаты вступили с ними в бой… Кайсаки остались победителями, хотя киргизы сражались насмерть, стремясь освободить своих пленных. Родоначальник солты Джаил с двумя сыновьями — Усеном и Теке — пал в бою. Дикокаменные киргизы понесли тяжёлый урон: из рода

чонбагыш осталось лишь два аула, а из отделения чоҥ-тулган (РПГ солто — авт.) — только сорок человек.

Представители от всех кыргызских родов отправились в Кокчетав с просьбой о мире и впервые обязались не убивать друг друга. В подтверждение своих обязательств они дали заложников: сам Исенгул отдал своего сына Наймана; от бугу, из рода арык, был дан Джанбалу; от рода асык предоставили одного заложника…От Аблая они киргизы оставили Или и заняли нынешные кочевья. По миру решили: от озера (Иссык-Куля) до Чу – кочевья киргизов, а от гор на Илю – кайсаков» [22, 78-79].

По этому поводу очень интересны сведения русского военнослужащего Иван Абдулова, побывавщего на приеме у самого Абылая, который в своем заявлении, поданном 9 октября 1771 г. западносибирским властям, указывал, что «еще слышал я от киргизов (казахов - авт.), что они приносят жалобу Аблай султану на диких киргизцев кои последние Большой Киргизской Орды Баланайскую (вероятно из рода кок-жар в составе РПГ найман Среднего жуза – авт.) волость разбили и киргизцов (казахов - авт.) семнадцать тысяч убили до смерти, на кое их жалобу Аблай султан отозвался, чтоб дали сроку перво создешнею стороною (т.е. Россией - авт.) сделать надобно и изыскать случая о пропуске в Петербург послов, а потом де нынешнем же зимы на тех диких киргизцов намерен идти войною" [33:190]. Данное сообщение И. Абдулова позволили нам усомниться в точности сведений Ч. Валиханова о результатах военного похода Абылая на кыргызов в 1770 г. [79, 158]. Скорее всего в 1770 году был не удачный поход в Кыргызстан казахского султана Барака из племени найман. Об этом еще в 1930 ходах писал кыргызский историк Б. Солтоноев утверждая, что «казахский Көк жал Барак в 1770-1771 годах воевал с кыргызами» [83, 165]. Сейчас уже можно определенно утвеждать, что «Джаилово побоище» состоялось в 1774 году [51, 151; 44, 50-58; 81, 277].

Интересно, что Ч. Валиханов пишет о гибели кыргызского правителя Джаила и его двух сыновей Усен и Теке, которые "пали на поле" битвы. Тогда, как кыргызские предания сообщают о пленении казахами Джаила и его трех сыновей – наряду с выше указанными и третего малолетнего не обзаведивщегося собственной семьей и тем самым не оставившего наследника – продолжателя рода, по имени Итике. Из этих гуманных соображений, по просьбе самого Джаила - освободили последнего, а остальных с вместе с Жээнбеком, четверых убили [83, 169-17]. По сведениям жившего в XVIII веке казахского бека Казыбека Таусарулы тогда: "Жайыл хан был пленен с восьмью сыновьями" ("Жайыл хан сегиз улымен колго түсирилди") [85, 384], что не точно – попали в плен трое, остальные пять были еще малолетними [42, 355]. Следовательно, надо продолжать поиски новых данных по этому событию.

Далее, Ч. Валиханов утверждал: «Из пленных киргиз Аблай составил две волости под названием "Яна-Киргиз" (новые кыргызы – авт.) и "Бай-киргиз" (богатые кыргызы – авт.), которые до сих пор (т. е. к середине XIX в.) существуют в Кокчетавском округе в составе атыгайских родов» [22, 79]. В другом своем сочинении Ч. Валиханов еще раз поясняет этот момент: «Аблай-хан в одном из своих чапу (походов – авт.) на киргизов вывез в свою орду несколько сот джесырей (пленников). Эти буруты, кочуя вместе с атыгаевским родом Средней орды от племени "аргын", постепенно сливались и теперь составляют отделение этого рода под именем "Яна-кыргыз" и "Бай-кыргыз" и, для получения генеалогического права братства родов, производят себя от одного из 12 сыновей Даута (родоначальника атыгаев)» [23, 153]. Об этом впервые ещё в 1832 году основываясь на мнимых устных преданиях казахов писал Алексей Ираклиевич Лёвшин (1798—1879) в своем «Описание

киргиз-кайсатских или киргиз-казачьих орд и степей» [63, 269] которого без критического анализа цитируют - стереотипно и поныне многие авторы по истории Казахстана и Кыргызстана, разрастаясь невероятными подробными домыслами [46, 253, 271; 65, 25; 10; 59, 71; 83, 173].

Между тем, это не соответствует исторической истине и противоречит разумной логике взаимоотношениям этих близкородственных народов. Приводимые ими этнографические материялы лишь подтверждают наши выводы высказанные в опубликованной в еще 1995 году в книге Д. Сапаралиева «Взаимоотношения кыргызского народа с русскими и соседними народами в XVIII в.». В ней, он константировал, что эти сведения вероятно относятся к группе алатооских (тянь-шаньских) кыргызов которые в составе беженцев - населения Джунгарского ханства, перейдя границы России в 1757 году приняли их подданства [82, 3-9; 77, 69-71]. И, во время обратного бегства в 1771 г. из России волжских калмыков или точнее возвращения ойратов – калмаков жителей бывшего Джунгарского ханства в Джунгарию, имели место насильственный захват и увод на юг вместе с обозами, также представителей других народностей Поволжья [35, 1-2; 36, 214]. Известно, что часть увлеченных беженцами «мусульман», среди которых находились кыргызы и туркмены, были отбиты по дороге казахскими войсками, в том числе и Абылай-султана [37, 368; 38, 4-4; 15, 614; 63, 255, 268]. Но, это обстоятельство означало не пленение кыргызов и туркмен, а скорее было освобождением единоверцев - мусульман от не верных ойратов - калмаков, что, однако, не исключало определенной зависимости первых от казахских султанов.

Становится вполне понятно, почему эти близкородственные казахам кыргызы, очутившиеся зачастую мирными путями, и добровольно оставаясь среди казахского народа, окруженные сочувствием и вниманием их, впоследствии стремились связать свое происхождение с родами и коленами казахов [23, 154; 59, 71-79]. Зарождение среди казахов пришлого кыргызского этноса из числа аманатов (заложников) или плененных, противоречат логике института аманатства, они не могли долго содержатся там, тем более оставаться жить в неволе, что означало бесчестьем для семьи и изменою отечеству. Поэтому они зачастую отпускались в определенные договором сроке, что подтверждается историческими данными как архивными документами, так и народными преданиями или же подвергались смерти в случае нарушения договоренностей.

В этом отношении примечателен информация казахстанца Асан Болат Танибергенулы из отделения бәйтi-кащи рода кыргыз утверждавшего, что его предки, "баатыры Мәнжi, Ханжi, а также Дәнжi участвовали в составе войск Абылай-хана в борьбе с калмыками потомки которых ныне проживают в аулах Темирши и Енбек Карагандинской области" [59, 74-75]. Другой казахстанский кыргыз 63 летний Зарлык Мойтанович Калабаев в своем посте на фейсбук написанный 18 декабря 2019 г., утверждает, что он в девятом поколении из кыргызского племени кушчу. О своих предках повествует: "Во избежания межродового кровопролития совет биев и старейшин приняли решение, чтобы они покинули родные, засиженные места. Они с собой (в казахские пределы) пригнали большой табун лошадей. Их называют по этой причине "Бай кыргыз". Называют еще Урункай кыргызы... Они не аманаты и не пленные, а волные кыргызы, т.к. наши предки поселились намного ранее чем последний (1779 г.) поход Аблая" на кыргызов. "Сын Кына Кутпанбет – продолжает повествование о своих предках он, - участвовал в сражениях против джунгар под командованием самого хана Аблая в 1735-1745 годах. Потомки Кына живут в Бурабайском районе (в Кокче - тоо – авт.), а потомки Кошек в Астраханском районе Акмолинской области" [56]. Пользователь Facebook

под именем Кесексары Жетиген утверждает, что они являются потомками таласских кушчу из села Чоң-Токой Таласской области Кыргызстана, которые покинули эти земли и ушли на север Казахской Орды в начале 1700-х годов. Им дали прозвища “Бай кыргыз”, “Жүндү кыргыз” (обладатели большого количества шерсти домашних животных — авт.), “Урынкай”. Некоторые из них сохранили названия кыргызских племён — “кушчу”, “саруу”, “саяк”, “сарыбагыш”, “солто”. А певец Димаш Кудайберген является ярким представителем рода “кыргыз” среди племенного объединения “алимулы” Актюбинской области. Его предки - представители рода “солто”. Другой пользователь Facebook Тимур Сагындык 4 февраля 2014 года, ссылаясь на сайт bars.media, опубликовал краткую информацию из интервью Димаша, в котором тот действительно говорит, что из племени “кыргыз”: «У нас, казахов, есть такое понятие как уруу (род). Мой род – “кыргыз”». Это интервью было записано в 2013 году, во время первого международного музыкального фестиваля «Мейкин Азия», который проходил на побережье Иссык-Куля (Кыргызстан) в культурном центре «Рух Ордо» с 18 по 20 июля. На этом фестивале Димаш стал обладателем гран-при, и мы, кыргызстанцы, стали свидетелями его личного заявления как победителя конкурса певцов.

Далее Тимур Сагындык приводит выдержки из статьи известного этнографа, доктора исторических наук, профессора Рахыма Бекназарова под названием “Алимовские кыргызы”, опубликованной в газете “Актюбинский вестник” 11 июля 2013 года, где утверждается: “Кыргызы действительно являются пришлым населением региона; при этом, скорее всего, они прибыли сюда в первой половине XVIII века, возможно, именно в период расселения других кыргызских родов между кундровскими татарами, кочующими по Актубе, в низовьях Волги. И, что немаловажно, переселение их на территории расселения племенного объединения Алимулы произошло “мирным” путем, компактно, с согласия местных родов, что стало важной причиной их быстрого и безболезненного включения в культуру казахов Северного Приаралья. Далее в заключении своего поста Тимур Сагындык приводит вывод сайта kaztag.kz: «Димаш Кудайбергенов действительно является потомком кыргызов, которые по разным причинам осели в Казахстане в XVIII веке и достаточно быстро и безболезненно ассимилировались с казахами». (https://kaztag.kz/.../faktchekerypodtverdili-kyrgyzskie).

Другой пользователь Facebook Сымбат Атыгай уточняет, что «“Бай кыргызы” пришли на север Казахстана вместе с племенем “аргын” после джунгарского нашествия с юга Казахстана (то есть, в первой половине XVIII века – Д.С.). Сейчас они входят в племя аргын как род “атыгай”. Они давно казахи» [56].

Информация З. Калбаева и других пользователей Facebook перекликается со сведениями карты шведского офицера Иогана Густава Рената (1682–1744), который в начале своей жизни попал в плен к русским, а затем провёл 18 лет в неволе у Джунгарского хана и прекрасно знал места обитания народов Центральной Азии. Его труд был издан в Стокгольме в 1738 году. Российский исследователь-картограф Владимир Иванович Волобуев (1950–1997) так комментирует эти сведения: “Kirgiser — киргизы (кыргызы — авт.) показаны на карте И. Рената на территории горы Улутау как союзный народ казаков. Они обозначены восточнее горы Улытау и южнее Кишоктау как ‘киргиз’ и ‘Казакская орда’ [26, 64].”

А вот и архивное, документальное подтверждение вышеуказанных сведений. В Омском государственном областном архиве России, в фонде № 1 — Военно-походной канцелярии командира Сибирской канцелярии, в деле № 68 сохранилась «Ведомость, сочинённая в Концелярии пограничных дел с августа по декабрь 1758 года», где приведены распросные речи вышедших на российские крепости в Сибири.»

В ней указывается, что калмык Молужап Улдуз (в возрасте 54 лет) с женою Булган Даши утверждали: "Они зенгорской землицы (Джунгарии – авт.владения Дебачи (Даваци - последний хан Джунгарии с 1752-1756 гг. – авт.) отоку (племени – авт.) Дербецкого, а в полон взяты были киргис-кайсаками (казахами – Д.С.) назат тому месяцев семи на речке Нур (на карте Рената расположен в недалеке восточнее горы Улутау – авт.) Зайсану (возможно озеро с таким названием размещен в той же карте юго-восточнее Кокшетау, севернее горы Тарбагатая – авт.), когда следовали в подданство Белому царю в пятидесяти человеках. И тогда, после нападения киргис-кайсаков, все были взяты и разобщены по разным рукам. Они жили во владении Аблай-султана в волости Буруцкая (т.е. кыргызская — Д.С.), у простого киргиза Бапы (здесь отсутствует добавление «кайсак», значит, у кыргыза — Д.С.). Бежали из плена ночью, на двух лошадях, и вышли к крепости Лебяжая» [27: 584 об.–585].

Кыргызский историк Белек Солтоноев (1878-1938) утверждает, что эти кыргызско-казахские столкновения происходили в 1775-1776 годах, как теперь мы знаем, он на немного ошибался. Интересны его сведения, из кыргызских преданий, где говориться, что после победы над кыргызами Абылай хан наложил своеобразную контрибуцию (автор это не удачно называет: салык – налог) которую полностью выплатил кыргыз Кебек бий из рода "бөлкөбай" племени "солто". Абылай хан назначил его своим наместником среди временно подчиненных им кыргызов. Затем Абылай хан тут же, отпускал плененных кыргызов за выкуп. Если плененный был из бедной семьи – то, брал по одной лошади, а с боготых по девять лошадей [83, 168-175]. Это подтверждает известную аксиому, что содержать плененное население враждующих сторон в кочевом обществе было не выгодно, это и нехватка территории и средств на пропитание, а так же большая опасность восстания. Почему обладатели плененных, старались быстрее избавиться от них – путем продажи в качестве рабов в чужие страны, за исключением минимума для использования в домашнем хозяйстве.

Достоверно известно, что Абылай хан, из похода тогда очень в спешке возвратился в свои кочевья отчасти, из-за письма ему Оренбургского губернатора Рейнсдорфа от 9 апреля 1774 года, который был переправлен, вероятно с задержкой, в Семиречье его сыном Вали, где было просьба к казахскому предводителю принять меры по преграждению пути следования восставщихся отрядов Емельяна Пугачева (1773 - 1774 гг.) в Западной Сибири, приближавшегося к владениям Абылая хана [55, 67-71; 46, 219; 38, 117].

В кыргызских преданиях говорится, что Абылай-хан, возвращаясь на "Сары Арка", в качестве заложника — "ак-үйлүк" (буквально переводится как "из белой юрты", что означало: аманаты — заложники из имущих или элитных слоев кыргызского общества, которые были живыми гарантиями договорённостей сторон и находились под личным покровительством главы казахов) от имени всех кыргызов увёз одного Түлөберди Жамансарт уулу ("бүткүл кыргыздын үстүнөн Жамансарт уулу Түлөбердини алып кеткен") [83, 174].

В другом предании переговорщиков называют "элчи" ("послами" — что, конечно, не соответствует истине; они скорее были аманатами). В числе 40 человек во главе с Түлөберди Жамансарт уулу из племени солто они прибыли к Абылаю (по некоторым источникам — в г. Ташкент [8, 38]; видимо, здесь имеет место смещение событий — авт.).

После переговоров с Абылай-ханом, на которых были определены границы кыргызско-казахских кочевьев и решено жить в добрососедстве, весной 1775 года они с почестями вернулись на Родину [8, 38–39].

По сведениям русских архивных данных от 21 сентября и 18 октября 1778 года, Абылай, держа у себя кыргызских “аманатов”, вернул их через три года [38, 122, 117]. Вскоре вновь начались кыргызско-казахские столкновения [38, 122, 117].

В этом отношении небезынтересно содержание письма, присланного в Институт истории АН Кыргызстана (от 28 августа 1985 г.) жителем г. Каркаралинск Карагандинской области Казахской ССР Сейсенбаевым, который утверждает, что его предки — кыргызы, которых там довольно много. Он относится к подроду “жүндү кыргыз”, и они считают себя потомками одного из колен казахского племени “аргын” (Средний жуз — аргыны проживают на обширной территории от Иртыша до Тургайской степи, включая долины рек Сарысу, Нура, Ишим и озеро Убаган — Д.С.), однако неизвестно, когда они прибыли в Казахстан.

Если эти кыргызы действительно были пленены казахскими султанами во время военных акций против них, то вряд ли последние (в количестве от 600 до тысячи человек, что само по себе абсурдно) безропотно последовали бы в далёкий Кокчетау (около 3 тыс. км.) и оставались бы в неволе. Тем более, живя компактно, они смогли получить прозвища: «Бай кыргыз» — “Богатые кыргызы” и “Яңы кыргыз” — “Новые кыргызы”, смыслы которых говорят сами за себя.

В первом случае это те кыргызы, которые заселились среди казахов добровольно со своим богатым багажом ещё до второй половины XVIII века, составляя Бурутскую волость у Абылай-султана; поэтому их называли “Бай кыргыз” — “Богатые кыргызы”.

Во втором случае их назвали “Яңы кыргыз” — “Новые кыргызы” из-за того, что они влились в среду казахов более-менее компактной группой после так называемого “Пыльного похода” казахских войск, преградивших путь следования по Казахстану в Джунгарию ойратов (калмаков), бывших жителей Джунгарии, в 1771 году. Среди этих мигрантов ойратов были зависимые от них кыргызы (буруты), которых освободили казахские единоверцы во главе с Абылай-ханом.

Этим кыргызам были любезно предоставлены кочевья и покровительство казахов, поэтому они остались здесь добровольно и получили название “Яңы кыргыз” — “Новые кыргызы”. Как видим, всё объясняется просто, логично и убедительно. Затем они безболезненно добились права на породнение с казахами.

Да и анализ истории кыргызско-казахских взаимоотношений не позволяет согласиться с утверждениями о насильственном переселении и удержании близкородственных кыргызов в Казахстане. Об этом говорят и цитированные здесь нами выше и научные выводы казахстанского историка, профессора Рахыма Бекназарова, который анализируя сведения о перекочевке в середине XVIII века, некоторых педставителей кыргызкого этноса на территорию расселения племенного объединения “алимулы” из Младшего жуза казахов, вторично в 2016 году повторил свое справедливое заключение 2013 года о том, что интеграция это произошло «мирным» путем, и явилось важной причиной их быстрого, безболезненного включения в культуру казахов Северного Приаралья [18, 209]. Кстати, в кыргызских преданиях есть сведения о том, что кыргызский род Абылайи Сабыр из племени Сарыбагыш возвратился в Кыргызстан именно из среды казахов Меньшего жуза. Поэтому они имели прозвище “Чала-казаки”. Из этого рода происходят государственные деятели новейшей истории Кыргызстана: Рахманкул Кудайкулов — председатель союза “Кошчу” Каракыргызии в 1922–1924 гг. и Аскар Акаев — первый президент Кыргызской Республики в 1990–2005 гг. [60, 11, 23, 38].

Из вышеуказанного мне представляется, что в случае с заселением кыргыз в упомянутые две волости в Кокчетау также происходило “добровольно” и по взаимному “мирному” соглашению.

Как видно из вышеприведенного сообщение И. Абдулова, Абылай хан тщательно готовился к походу на кыргызов, он через своих послов в Санкт-Петербурге просил у них военной помощи, и по сведениям А. Лёвшина, "получил отказ в присылке к нему русского войска для войны с дикими киргизцами" [63, 268]. Только в 1779 г. Абылай хан во главе 12 тыс. войска сумел выступить в поход на кыргызов. В начале похода он направил к кыргызам своего посла Жоогача с предложением о мирных переговорах. Но, казахский посол, побывав у приграничного кыргызского бия Момокона (из племени солто) не дождался вразумительного ответа. И, тем не менее, на начальном этапе наступления, в двух столкновениях с кыргызами, казахские войска во главе с сыном Абылая – Чингис султаном и Абулфеис султаном не смогли добиться успеха [38, 385-386].

Возможно, кыргызы после этого посчитали, что казахи не продолжат свои посягательства, ибо стало известно, что Абылай хан, также не дождался помощи и со стороны Цинской империи, и поэтому завоевательные намерения казахского хана в Кыргызстане, как и прежде, уже не поддерживались и другими рядовыми казахами, разъехавшихся «по своим улусам» [34, 351]. Но, Абылай хан, летом 1779 г. все же сумел вновь организовать мощное наступление на кыргызов. Используя военно-тактическую хитрость - имитируя наличие военной поддержки ему со стороны России, показывая в среде своего войска в полной амуниции русского солдата [34, 385-387], он неожиданно напал на своих противников сразу с трех сторон: с вершины и конца Чуйской долины и на Талас. Кыргызские воины хотя сражались героически, из-за того, что они не сумели вовремя собраться воедино, были вынуждены отступить в горы. В результате Абылай в 1780 г. на Таласе пленил кыргызского предводителя (из племени саяк) Садыр хана вместе с его сыном Доскулу. Садыр был убит во время попытки к бегству [83, 172].

О результатах этого похода говорится в письме казахского Султанмамет султана к начальнику Омской линии Н.Г. Огареву от 7 июля 1780 г.: «Аблай хан киргизцов разбил ... и взял людей с девятью кибитками со всем багажом и скотом в аманаты с тем условием, чтобы им, киргизцам, впредь быть в повинности...» [28:11]. В другом документе от 27 января 1781 года говориться, что Аблай хан «захватил знатных бийевских детей с семейством пятнацать кибиток ... и содержит до точного всех наказания в аманатах на хорошем трактате (содержании – авт.)» [38, 386].

И, тем не менее, Абылай хану не удалось до конца подчинить кыргызов, [39, 90] так как вскоре - в начале весны 1781 года во время постройки нового города в Таласе он скончался [29, 63,196].

Кыргызские военачальники, летом того же 1781 года, возобновили свои походы на кочевья Адил султана из Старшего жуза казахов. Кыргызы в то время их "побили и пленных взяв увезли, поговаривая при этом, что Вы де подпору имели себе Аблай хана, которой де уже помер, и сей произшедшей нашей войны начин (месть – авт.) делаем" – доносил башкирец К. Казанбаев 1 августа 1781 года [38, 431]. По кыргызским проеданиям, один из таких походов кыргызов на казахов возгловлял Атаке баатыр [83, 174]. Такие мелкие стычки и угоны скота в кыргызско-казахском приграничье наблюдались периодично.

Осенью 1784 г., младший брат хана Среднего жуза Вали - султан Тыс, совершая поход на кыргызов со своими 300 жигитами попал в плен и был отпущен за выкуп [9, 84]. Такой участи подверглись в 1785 году и его братья - султаны Чынгыс и Касым, которых кыргызы из плена отпустили без всякого выкупа, с договоренностью впредь жить в мире [5, 40]. Это позволило правителю кыргызов - Атаке баатыру снарядить летом 1785 года свое первое

посольство в столицу России Санкт-Петербург через кочевья казахов при содействии казахского султана Букея (род каракесек Среднего жуза).

В октябре 1785 года цинской пограничной администрации удалось убедить казахского султана Бердиходжо из РПГ Чапрашты Старшего жуза к совместным действиям против кыргызов. Бердиходжо напал со стороны реки Аягуз, а цины — из долины реки Или, нанеся кыргызам ощутимый урон [31, 100]. Ободренный этим, Бердиходжо вторично совершил поход на кыргызские кочевья в январе 1786 года. Малочисленность его отряда — всего около 100 человек — наглядно свидетельствовала о непопулярности такого предприятия среди казахов. В результате он попал в окружение и погиб в плену [77, 98–99]. Не увенчались успехом и попытки цинских властей направить против кыргызов в феврале 1786 г. отряд казахов во главе с султаном Ханходжо из Среднего жуза (племени найман). С приближением в Чуйскую долину в местности Кызыл-Суу, когда стали известны истинные намерения их предводителя, из собранных в отряд около ста воинов лишь 12 человек остались с ним, остальные отказавшись воевать против кыргызов, вернулись обратно домой [31, 100, 232] Так простые кочевники - казахи перед лицом внешних опасностей, проявляли свою солидарность с кыргызами и вынудили своих султанов идти на заключение мира между казахами и кыргызами.

Об этом нам известно из рассказа омского купца Захара Пеневского от 14 мая 1786 г., где говорится, что в кочевья кыргызов прибыло посольство от казахов Старшего и Среднего жузов для заключения перемирия. Во время переговоров обе стороны стремились договориться об организации союза между собою, "ибо де как для вас, так и для нас, – говорили они, – общие неприятели китайцы” [31, 280].

Летом того же 1786 г. послы кыргызов побывали у правителей казахов Старшего и Среднего жузов для переговоров о совместных действиях против посягательств иноверцев цинов. Это было одним из проявлений общности исторических судеб кыргызов и казахов перед лицом внешней опасности.

На основе этих договоренностей в 1789 г., когда приграничные цинские власти начали проявлять откровенный натиск кыргызам, то их правитель "Атаке (баатыр Тынай бий уулу – авт.) принужденным нашелся послать к некоторым султанам киргизским (казахским - авт.), находящимся в подданстве Российском, испрошения в спомоществовании, из них некоторые согласились дать помощь... вспомогатели и с тем отправились..." [86, 10-11], сообщал полковник А. Бентам в своем донесении князю Г. А. Потемкину-Таврическому от 15 декабря 1789 г. Как видно из этого, только благодаря совместным усилиям кыргызы и казахи успешно отстояли свою свободу и самостоятельность во второй половине XVIII в., и в последующие годы.

Далее, в сочинениях Ч. Валиханова имеются некоторые фактические не соотвествия, так в записанной им «Песне об Аблае» содержатся сведения о смерти кыргызского батыра Атаке Жырык (имеется в виду Атаке баатыр Тынай бий уулу), который якобы был убит лично Абылай ханом [25, 271]. В другом сочинении казахского ученого «Дневник поездки на Иссык-Куль, 1856 г.» автор пишет, что по дороге между Талды-Булаком и Первый Чаты сопровождавшие его кыргызы показали «могилу Карабека, сына Атаке», якобы убитого при походе Абылай хана на аул сарбагышей в верховьях реки Челик [21, 329]. А между тем, по архивным документальным материалам, кыргызский бий Атаке баатыр и его сын Карабек в 1785–1793 гг. были живы [30, 155-156; 92, 103-104; 87, 109; 70, 67-73], тогда как Абылай-хан умер, как известно, в 1781 году.

Таким образом, из всего вышеизложенного следует, что кыргызско-казахские взаимоотношения основывались на взаимных политических и торгово-экономических интересах. Однако, несмотря на существовавшие между кыргызскими и казахскими правителями противоречия, в разжигании которых немало усилий приложила Цинская империя, заинтересованная в ослаблении обеих сторон, в событиях того времени ясно прослеживается общность исторических судеб кыргызского и казахского народов. Она особенно проявлялась в период возвикновения реальной опасности завоевания их со стороны империи Цин, против которой кыргызы и казахи боролись сообща.

Несмотря на младенческое состояние кыргызоведения в России в середине XIX в., его яркий представитель Чокан Чингисович Валиханов, своими научными изысканиями в целом верно определил основной характер киргизско-казахских взаимоотношений в XVII-XVIII веках как родственные, дружественные, миролюбивые и союзнические. Труды знаменитого казахского ученого, обогащая наши знания по политической истории народов Средней Азии и Казахстана, все же требуют к себе критического отношения исследователей.

Список использованной литературы

1. Абрамзон С. М. Очерк культуры кыргызского народа. Фрунзе, 1946.
2. Абусеитова М.Х. Абылхожин Ж.Б., Кляшторный С.Г. и др. История Казахстана и Центральной Азии. Алматы, 2001.
3. Абусеитова М.Х. Казахско-киргизские отношения XVI-XVIII вв.//Известия НАН Республики Казахстан. СОН. 1993. №. 6.
4. Архив внешней политики России (Далее сокращенно: АВПР). Ф. Сношения России с Бухарией. 1722 г. Оп. 109/1. Д. 1.
5. АВПР. Ф. Зюнгарские дела. 1753. Оп. 113/1. Д.1.
6. АВПР. Ф. Зюнгарские дела. 1753. Оп. 113/1. Д. 2.
7. АВПР. Ф. Киргиз - кайсацкие дела. 1791 г, Оп. 122/3, Д. 1.
8. Алымбектин санжырасы. (Абылай хандын доорундагы кыргыз-казак мамилеси. XVIII кылымдын окуялары). Бишкек, 2007.
9. Андреев И. Описание Средней орды киргис-кайсаков с касающимися до сего народа також и прилежащих к Российской границе по части Колыванской и Тобольской губерний крепостей дополнениями//Новые ежемесячные сочинения. СПб.,1797. Ч. CXVI.
10. Артықбаев Ж.О. Казақ этносы құрамындағы қырғыз текті аталар// https://arasha.kz/basty/aza-etnosy-ramynda-y-yr-yz-tekt/.
11. Аттокуров С. Кыргыз санжырасы. Бишкек, 1995.
12. Аттокуров С. Кыргыздар XVIII кылымда Бишкек, 2002.
13. Бантыш-Каменский Н.Н. Дипломатическое собрание дел между Российским и Китайским государством с 1619 по 1792 год. Казань, 1882.
14. Бартольа В.В. Очерки истории туркменского народа//Соч. - Т. 2. Ч. 1. М.: Нау-ка, 1963.
15. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана//Соч. Москва, 1963. Т. 2. Ч. 1.
16. Бартольд В.В. Киргизы (Исторический очерк)// Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Б.,1996.
17. Бартольд В.В. Киргизы (Исторический очерк). Фрунзе, 1943.
18. Бекназаров Р. Кыргызы Северного Приаралья: предварительные выводы на основе анализа историко-этнографических источников. Бишкек, 2016.

19. Бернштам А. Н. Источники по истории киргизов XVIII в. //Вопросы истории.1946. №11-12.
20. Валиханов Ч. Ч. Аблай // Собр. соч. в пяти томах. Втор. изд. Алма-Ата, 1985. Т. 4.
21. Валиханов Ч. Ч. Дневник поездки на Иссык-Куль, 1856 г.// Собр. соч. в пяти томах. Втор. изд. Алма-Ата, 1985. Т. 1.
22. Валиханов Ч. Ч. Записки о киргизах // Собр. соч. в пяти томах. Втор. изд. Алма-Ата, 1985. Т.2.
23. Валиханов Ч. Ч. Киргизское родословие//Собр. соч. в пяти томах. Втор. изд. Алма-Ата, 1985. Т. 2.
24. Валиханов Ч. Ч. О кигиз-кайсацкой Большой орде //Собр. соч. Втор. изд. Алма-Ата, 1985. Т. 1.
25. Валиханов Ч. Ч. Песня об Аблае // Собр. соч. Втор. изд. Алма-Ата, 1985. Т. 1.
26. Волобуев В.И. Карта Джунгарского государства 1738 г. И.Г. Рената как Историко-географический источник, Москва, 2018.
27. Государственный архив Омской области России. (Далее сокр. – ГАОм. ОР). Ф. 1. Оп. 1. Д. 68.
28. ГАОм. ОР. Ф. 1. Оп.1. Д. 224.
29. ГАОм. ОР. Ф.1. Оп.1. Д. 225.
30. ГАОм. ОР. Ф. 1. Оп.1. Д. 237.
31. ГАОм. ОР. Ф. 1. Оп. 2. Д. 25.
32. ГАОм. ОР. Ф. 366. Оп. 1. Д. 60.
33. ГАОм. ОР. Ф. 366. Оп. 1. Д. 170.
34. Государственный архив Оренбургской области России (сокр. ГАОрОР. Ф. 1. Оп. 1. Д. 176.
35. ГАОрОР . Ф. 3. Оп. 1. Д. 118.
36. ГАОрОР. Ф. 3. Оп. 1. Д. 132.
37. ГАОрОР. Ф. 3. Оп. 1. Д. 170.
38. ГАОрОР. Ф. 3. Оп. 1. Д. 176.
39. Джамгерчинов Б. Д. Из истории военных отношений киргизов конца XVIII в.// Академику К.И Скрябину. Фрунзе, 1945.
40. Джамгерчинов Б. Д. Очерки политической истории Киргизии (перв. половина XIX в.). Фрунзе: Илим, 1966.
41. Ерофеева И. В., Аубекиров Б. Ж., Рогожинский А. Е., и др. Аныракайский треугольник: историко-географический ареал и хроника великого сражения. Алматы, 2008.
42. Жайыл баатыр. (Дастандар, тарых, санжыра, пьеса, ырлар)/М. Төлөбаев, А.Оморов, Б.Бөкөев, Т. Токтогулов. 2- басылышы. Бишкек, 2006.
43. Иманалиев М.С. Притяньшанские киргизы во второй половине XVIII в. и первой четверти XIX в. Рукоп. дис. канд. ист. наук. Ленинград, 1984.
44. Исмаилова А., Сапаралиев Д.Б. Садыр хан жана XVIII кылымдын экинчи жарымындагы кыргыз - казак мамилелеринин кээ бир маселелери//Жайыл баатыр: тарых, учур жана келечек. Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. Бишкек, 2006.
45. История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах.Т. 3. Алматы,1993.
46. История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. Алматы, 2000, Т. 3.

47. История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. Алма-Ата, 1979. Т. 2.
48. История Казахстана. В пяти томах, Алма-Ата, 1997. Т. 2.
49. История Киргизии. Фрунзе, 1956. Т. 1.
50. История Киргизской ССР с древнейших времен до наших дней. Фрунзе,1984. Т. 1.
51. История кыргызов и Кыргызстана. Учебник для студентов ВУЗов. Бишкек, 2003.
52. История Узбекской ССР. В 4-х т. Ташкент, 1967. Т.1.
53. Кабышулы И. Казак кауымы: Казак улысынын 2200 жылдык тарихи. Алматы , 1997.
54. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв /Сб. док. и материалов. Алма-Ата, 1961.
55. Казахско-русские отношения в XVIII-XIX вв./Сборник док. и материалов. Алма-Ата,1964.
56. Калабаев З. М. Кыргыз в 9-м колене (Казахстан) https://www.facebook.com/search/top/18 декабря 2019 г.
57. Каримова М. «Мазар ал-ахвал» Мухаммад Амина как источник по истории Бухары середины XVIII в. Рукпись. Дис. канд. ист. наук. – Ташкент, 1979.
58. Кондратьев А.А. Исторические сведения о киргизах в китайских источниках//Материалы первой всесоюзной конференции востоковедов. Ташкент, 1958.
59. Кельдыбеков М. Б. Казахско-кыргызские этнополитические и этнокультурные отношения в XVII-XIX вв. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Павлодар, 2022.
60. Курц Б.Г. Русско-китайские сношения XVI, XVII, XVIII столетий. Москва,1929.
61. Кушкинбаев А. К. Военное дело казахов в XVII – XVIII вв. Алматы, 2001.
62. Кыргыз Республикасынын тарыхы. Жогорку окуу жайлары үчүн окуу китеп. Бишкек: Кыргызстан, 2000.
63. Лёвшин А.И. Описание киргиз-кайсатских или киргиз-казачьих орд и степей. Ч. 2. Исторические известия. СПб.,1832.
64. Махаева А. Казак-кыргыз саяси байланыстарынын тарихи (XVIII гасырдын екинши жартысы - XX гасырдын бас кези). Алматы, 2007.
65. Махаева А.Ш. Қазақ - қырғыз саяси байланыстарының тарихы (XVIII ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезі). Тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Алматы, 2009.
66. Моисеев В.А. Джунгарское ханство и казахи в XVII-XVIII вв. Алма-Ата, 1991.
67. Молдобаев И.Б. «Манас» – историко-культурный памятник кыргызов. Бишкек, 1995.
68. Молдобаев И.Б. Этно-культурные связи кыргызов в средневековье. Бишкек, 2003.
69. Попов А. Сношения России с Хивой и Бухарою при Петре Великом. Санкт-Петербург, 1853.
70. Плоских В..М. Сапаралиев Д. Б. Новые данные о первом киргизском посольстве в Россию // Изв. АН Кирг. ССР. 1982. №2.
71. Плоских В.М. Иссык–Куль: путешествие в историю. Фрунзе,1981.
72. Посланник Петра I на Востоке. Москва, 1986.
73. Посольство к зюнгарскому хун-тайчжи Цэван Рабтану капитана Ивана Унковского и путевой журнал его за 1722-1724 годы. СПб., 1887.
74. Потанин Г.Н. Материалы для истории Сибири. М., 1867.

75. Рычков П.И. Краткое известие о татарах и о нынешнем состоянии тех народов, которые в Европе под именем татар разумеются//Архив Академии Наук России. СПБ. Р.11. Оп.1. Д.126.

76. Самат Өтөнияз. Шокан өскөн орта. Алматы, 1995.

77. Сапаралиев Д. Б., Взаимоотношения кыргызского народа с русским и соседними народами в XVIII в. Бишкек: Илим, 1995.

78. Сапаралиев Д.Б. Взаимоотношения народов Средней Азии с Джунгарским ханством (с XVII - до середины XVIII вв.)//Nomadic Studies International Institute for the Study of Nomadic Civilizations. Bulleten № 14. Ulaanbaator, Mongolia, 2008.

79. Сапаралиев Д.Б. Из истории киргизско-казахских взаимоотношений (вторая пол. XVIII в.). // Советский Киргизстан: страницы истории и современность. Фрунзе: Илим, 1984.

80. Сапаралиев Д.Б. Элдик кеменгерликтин акыйкаты (Президент А. Акаевдин ата-тегинин тарыхынан). Бишкек, 1996.

81. Сапаралиев Д.Б. Намыскөй баатыр - хан Садыр (XVIII кылымдын экинчи жарымындагы кыргыздардын казактар менен мамилелеринин кээ бир маселелери)//Тарых илимдеринин доктору, профессор Жакыпбеков Жаныбек Жакыпбековичтин 75 жылдыгына арналган «Кыргызстандын тарыхынын жана тарыхнаамасынын актуалдуу маселелери» аттуу Эл аралык илимий-практикалык конференциянын макалалар жыйнагы. Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Тарых жана чөлкөм таануу факультетинин эмгектери. XII (Атайын чыгарылышы). Бишкек, 2022.

82. Сапаралиев Д.Б. Принятие отдельными группами тянь-шаньских киргизов подданства России сер. XVIII в. // Известия АН КиргССР 1988. № 4.

83. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. Бишкек, 1993. Т.I.

84. Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А. Из истории Казахстана XVIII века. Алма-Ата, 1988.

85. Тауасарулы К. Туп-тукианнан озуме шейин. Алматы, 1993.

86. Центральный государственный архив древних актов России (сокр. ЦГАДАР). Ф. 10. Оп. 3. Д. 585. Л. 10 об-11.

87. ЦГАДАР. Ф. 248. Оп. 80. Д. 6611. Ч. 3.

88. ЦГАДАР. Ф. 248. Оп.113. Д. 1607.

89. Центральный государственный военно-исторический архив России (Далее сокр. – ЦГВИАР. Ф. 20. Оп.1/47. Д. 500.

90. ЦГВИАР). Ф. 20. Оп. 1/47. Д. 549. Ч. 3.

91. ЦГВИАР. Ф. 20. Оп. 1/47. Д. 594. Ч. 4.

92. ЦГВИАР Ф. 516. Оп.1. Д. 68.

Рецензент: к.и.н., и.о. профессора Рыскулов Т.М.

УДК: 94(575.2)

Ташалиева М.М.
Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек эл аралык университети
Ташалиева М.М.
Кыргызско-Узбекский Международный университети им Б.Сыдыкова
Tashalieva M.M.
Kyrgyz-Uzbek International University named after B.Sydykov

КЫРГЫЗ ТАРЫХЫНДАГЫ УЛУУ ИНСАН: РАХМАНКУЛ ХАН ЖАНА ПАМИР КЫРГЫЗДАРЫНЫН ТАГДЫРЫ
ВЕЛИКАЯ ФИГУРА В ИСТОРИИ КЫРГЫЗОВ: РАХМАНКУЛ-ХАН И СУДЬБА ПАМИРСКИХ КЫРГЫЗОВ
A GREAT FIGURE IN KYRGYZ HISTORY: RAKHMANKUL KHAN AND THE FATE OF THE PAMIR KYRGYZ

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада Памир кыргыздарынын акыркы ханы Рахманкулдун кыргыз тарыхындагы орду жана анын эл башкаруусундагы лидерлик сапаттары каралат. Рахманкул хан өз элин бириктирип, ошол мезгилдин татаал саясий шарттарында, өзгөчө Ооганстандагы кырдаалда, кыргыздардын коопсуздугун камсыздап, улуттук идентүүлүгүн сактоо үчүн зор салым кошкон. Ошондой эле Памир кыргыздарынын тарыхы, алардын келип чыгышы, маданияты жана геосаясий кырдаалдагы орду өзгөчө. Рахманкул хандын дипломатиялык жана башкаруучулук жөндөмдөрү, анын эли үчүн кылган иши жана кыргыз улуттук аң-сезимин сактоо үчүн көрсөткөн аракеттери талданып, анын тарыхтагы орду жөнүндө жыйынтык чыгарылган. Рахманкул хандын кыргыз эли үчүн маанилүү инсан экени, анын лидерлик сапаттары бүгүнкү күндө да чоң мааниге ээ. Кыргыз элинин улуу тарыхынын бир бөлүгү болгон, Памир кыргыздарынын руханий жана маданий мурастары жөнүндө, аларды ар кандай кыйынчылыктарга карабастан келечекке жеткирген улуу инсанды эскерүүгө арналган.

Аннотация: В статье рассматривается место Рахманкула, последнего хана памирских кыргызов, в истории кыргызов и его лидерские качества в управлении народом. Рахманкул-хан объединил свой народ и внес большой вклад в обеспечение безопасности кыргызов и сохранение их национальной идентичности в сложных политических условиях того времени, особенно в Афганистане. Также уникальна история памирских кыргызов, их происхождение, культура и место в геополитической ситуации. Проанализированы дипломатические и административные способности Рахманкул-хана, его деятельность на благо своего народа, его усилия по сохранению кыргызского национального самосознания, а также сделан вывод о его месте в истории. Тот факт, что Рахманкул-хан был важной фигурой для кыргызского народа, и его лидерские качества имеют большое значение и сегодня. Он посвящен памяти великого человека, который, несмотря на различные трудности, донес до будущего духовное и культурное наследие памирских кыргызов, являющееся частью великой истории кыргызского народа.

Abstract: The place of the last Khan of the Pamir Kyrgyz, Rakhmankul, in Kyrgyz history and his leadership qualities in governing the people are considered. Rakhmankul Khan united his people, ensured the security of the Kyrgyz in the difficult political conditions of that time, especially in the situation in Afghanistan, and made a great contribution to preserving their national identity. Also, the history of the Pamir Kyrgyz, their origin, culture, and place in the geopolitical situation are unique. Rakhmankul Khan's diplomatic and managerial skills, his work for his people, and his efforts to preserve the Kyrgyz national consciousness are analyzed, and a conclusion is drawn about his place in history. The fact that Rakhmankul Khan was an important figure for the Kyrgyz people, and his leadership qualities are still of great importance today. It is dedicated to the memory of a great person who was part of the great history of the Kyrgyz people, who, despite various difficulties, brought them to the future, about the spiritual and cultural heritage of the Pamir Kyrgyz.

Негизги сөздөр: Памир; улуттук иденттүүлүк; лидерлик сапаттар; эл башкаруу; дипломатия; саясий кырдаал; Ооганстан кыргыздары; геосаясий абал; коопсуздук; руханий баалуулуктар.

Ключевые слова: Памир; национальная идентичность; лидерские качества; управление; дипломатия; политическая ситуация; кыргызы Афганистана; геополитическая ситуация; безопасность; духовные ценности.

Keywords: Pamir; national identity; leadership qualities; governance; diplomacy; political situation; Kyrgyz of Afghanistan; geopolitical situation; security; spiritual values.

Кыргыз элинин тарыхында өз элин, жерин жана маданиятын сактоо үчүн күрөш жүргүзгөн улуу инсандар арбын. Бул тарыхый инсандар кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн, эгемендигинин жана улуттук өз алдынчалыгынын өнүгүшүндө зор ролду ойногон. Көчмөн элдин рухий жана саясий жетекчилери катары алар өз доорунун сыноолоруна туруштук берип, кыргыз элинин келечеги үчүн кызмат кылышкан. Улуу инсандардын бири — Памир кыргыздарынын акыркы ханы Рахманкул. Ал Борбордук Азиядагы саясий өзгөрүүлөрдүн татаал шартында өз элин башкарган, алардын маданий жана этностук өзгөчөлүктөрүн сактоо үчүн аракет кылган. Анын жетекчилиги астында Памир кыргыздары бир нече жолу өз жеринен көчүүгө мажбур болушкан, бирок улуттук биримдигин жана салт-санаасын сактап кала алышкан.

Рахманкул хандын тарыхый ролу азыркы күндө дагы чоң мааниге ээ. Памир кыргыздарынын тагдыры – жалпы кыргыз элинин тарыхынын бир бөлүгү болуп эсептелет [1]. Советтик доордун, Ооганстандын, Кытайдын жана башка коңшу мамлекеттердин саясаты – элдин жашоосуна түздөн-түз таасир эткен. Рахманкул хан ушул саясий кырдаалда улуттук иденттүүлүктү сактоо үчүн аракет кылган жана өз элин башкара билген инсан катары тарыхта калган. Памир кыргыздары этностук жана тарыхый жактан кыргыз элинин ажырагыс бөлүгү. Алар Борбордук Азиянын байыркы көчмөн элдеринен болуп, түпкү теги кыргыздардын жалпы тарыхына байланыштуу. Кыргыз эли байыртадан эле көчмөн жашоо образын жүргүзүп, ар кайсы мезгилдерде ар кандай аймактарга тараган.

Памир кыргыздарынын келип чыгышын изилдегенде төмөнкү тарыхый факторлорду эске алуу керек: эрте орто кылымдарда (VI–X кылымдар) Кыргыз каганатынын доорунда кыргыз урууларынын бир бөлүгү азыркы Түштүк Сибирь, Теңир-Тоо жана Памир-Алай аймактарында жашаган. XIII кылымда Монгол империясынын басып алууларынан кийин, кээ бир кыргыз уруулары Алай, Памир тоолоруна жана Фергана өрөөнүнө ооп кеткен. XVII–XIX кылымдарда Кокон хандыгынын таасири астында Памир аймагы кыргыздардын отурукташкан жерлеринин бири болуп калган. Памир кыргыздары негизинен төмөнкү аймактарда жашап келишкен: Ооганстан (Чоң жана Кичи Памир) бул аймактар Памир кыргыздарынын негизги конуштары болуп саналган.Тажикстан (Мургаб району) – СССРдин тушунда Памирдеги кыргыздардын бир бөлүгү ушул аймакка жайгашкан. Кытай (Тарим өрөөнү, Кызыл-Суу Кыргыз автономиялуу облусу) – бир бөлүгү Кашкар, Артыш аймактарына кеткен. Кыргызстан (Алай, Чоң-Алай, Нарын, Ош облусу) – 1982-жылдан баштап Кыргызстанга көчүрүлгөн [2].

Памир кыргыздарынын жашоо образы көчмөндүк мал чарбачылыгына негизделген. Алар негизинен жылкы, топоз, кой багып, катуу климаттык шарттарга ыңгайлашкан. Кышында малды сактоо үчүн атайын өрөөндөрдү колдонушкан. Улуттук кийимдери: салттуу кыргыз кийимдерин сактап келишкен, анын ичинде тебетей, элечек, чепкен ж.б. бар. Маданияты жана каада-салты: кыргыз элинин негизги каада-салттарын сактап келген, өзгөчө

Манас эпосун даңазалап, той-топурларда комуз чертип, улуттук ырларды ырдашкан. Дини: Ислам дининин сүннөт багытын карманган, бирок тоолуу аймакта жашагандыктан диний таасир салыштырмалуу кечирээк тараган [3].

Памир кыргыздары өз тарыхында бир катар саясий жана геосаясий окуяларга туш болгон: XIX кылымда Памир кыргыздары Кокон хандыгы менен Кашкар хандыгынын таасиринде болгон. 1870–1890-жылдары Орусия жана Улуу Британиянын таасиринен улам, Памир кыргыздары негизинен Ооганстандын карамагында калган. 1920–1930-жылдары Советтер Союзу түзүлгөндөн кийин, Памир кыргыздарынын бир бөлүгү СССРдин карамагына өтүп, Тажикстанга көчүрүлгөн. 1950–1970-жылдары Ооганстандын Памир аймактарында жашаган кыргыздар экономикалык жактан оор шартта калган. 1982-жылы Советтер Союзу Памир кыргыздарынын бир бөлүгүн Кыргызстанга көчүргөн. Памир кыргыздарынын саны аз болуп, негизинен төмөнкү өлкөлөрдө жашашат. Кыргызстан Алай, Чоң-Алай, Нарын, Ош аймактарында. Ооганстан – Чоң жана Кичи Памирде аз санда калган. Тажикстан – Мургаб районунда жашашат. Кытай – Кашкар жана Кызыл-Суу аймактарында бар [4].

Рахманкул хан 1920-жылдары Ооганстандагы Улуу жана Кичи Памир аймактарында жарык дүйнөгө келген. Ал кыргыз урууларынын жетекчилеринин биринин үй-бүлөсүндө туулуп, көчмөн кыргыздардын турмушун жаш кезинен өздөштүргөн. Анын бала чагы Борбордук Азиядагы саясий жана геосаясий өзгөрүүлөргө туш келген. 1920-30-жылдары Памир кыргыздары Кытай, СССР жана Ооганстан сыяктуу мамлекеттердин геосаясий кызыкчылыктарынын арасында жашап, ар кандай басымдарга туш болушкан. Рахманкул 1950-жылдары Памир кыргыздарынын жетекчиси болуп шайланган. Ал эл арасында өзүнүн акылмандыгы, чечкиндүүлүгү жана адилеттүүлүгү менен таанылган. Элдин кызыкчылыктарын коргоп, алардын коопсуздугун жана салтын сактоо үчүн күрөшкөн. Кыргыздардын жыйындарында (кеңештеринде) маанилүү чечимдерди кабыл алып, уруу башчыларынын колдоосуна ээ болгон. Памир кыргыздары ар кандай саясий кысымдарга туш болгонуна карабастан, Рахманкул хан алардын улуттук аң-сезимин жана маданий өзгөчөлүктөрүн жоготпоо үчүн күрөшкөн. Өз элинин кызыкчылыгын коргоо үчүн күчтүү мамлекеттер менен этияттык менен мамиле түзгөн. Кыргыз элинин каада-салтын жана диндик баалуулуктарын бекем карманган. Кыргыз тилин, маданиятын жана үрп-адаттарын сактоо үчүн күрөшкөн. Эл ичиндеги пикир келишпестиктерди акыл менен жөнгө салып, адилет чечимдерди чыгарган. Элдин арасында кадыр-баркка ээ болуп, анын сөзү мыйзам катары кабыл алынган. Рахманкул хандын кыргыз тарыхындагы орду төмөнкү негизги факторлор менен аныкталат. Ал кыргыздардын тилин, маданиятын жана диндик баалуулуктарын сактоого чоң аракет кылган. Кандай гана кыйынчылык болбосун, ал өз элин таштаган эмес жана алардын коопсуздугун биринчи орунга койгон. Анын чечимдери жана ишмердүүлүгү азыркы Кыргызстандагы Памир кыргыздарынын жашоосуна түздөн-түз таасир эткен. Рахманкул хан кыргыз тарыхында элдик лидер жана акылман башкаруучу катары эсте калган. Анын жетекчилиги Памир кыргыздарынын улуттук иденттүүлүгүн сактап, оор мезгилде элди аман алып калууга мүмкүндүк берген. Ал өз элинин тарыхында гана эмес, жалпы кыргыз элинин тарыхында да унутулгус инсан болуп калды [5].

1950–70-жылдары Ооганстандын бийлиги Памир кыргыздарын көзөмөлдөп турган, бирок алар өздөрүнүн автономиялуулугун сактап келген. Рахманкул хан Ооган бийликтери менен дипломатиялык мамиле түзүүгө аракет кылган жана Памир кыргыздарынын кызыкчылыктарын коргоого умтулган. Ошол эле учурда, алар татаал климаттык шарттарда, бийик тоолуу аймактарда жашап, экономикалык жана социалдык жактан кыйналышкан. 1978-жылы

Ооганстанда коммунисттик бийлик орноп, өлкөдө жарандык согуш башталганда, Памир кыргыздары үчүн коопсуздук маселеси курчуйт. Ооган согушунун шарттарында жашоо мүмкүн болбой калгандыктан, Рахманкул хан өз эли үчүн жаңы жер издей баштайт. 1978-жылы алгач Пакистанга башпаанек издеп көчүрүлгөн. Алар негизинен Читрал жана Ислама-бад аймактарына жайгаштырылган. Андан соң, 1982-жылы аларды Түркия кабыл алып, кыр-гыздар Ван аймагына (Эрджиш району) көчүрүлгөн. Бүгүнкү күндө да ошол жерде алардын урпактары жашап келишет. Түркиянын Ван аймагына (Эрджиш району) көчүрүлгөн Памир кыргыздары негизинен мал чарбачылыгы, дыйканчылык жана соода менен алектенишет. Алар ата-бабаларынан калган көчмөн чарбачылык маданиятын улантып, кой, уй, жылкы ба-гуу менен алектенишет.

Акыркы жылдары жаш муундар билим алып, Түркиянын ар кайсы аймактарында иштөө мүмкүнчүлүгүнө ээ болушкан. Айрымдары мамлекеттик кызматтарда, бизнес тарма-гында, же туризм тармагында иштеп жатышат. Бирок көпчүлүгү дагы деле салттуу жашоо образын сактап, мал чарбачылыгы менен алектенишет. Түркия өкмөтү аларга жер, турак-жай жана жарандык укуктарды берип, коомго интеграция болуусуна жардам көрсөткөн. Бүгүнкү күндө Памир кыргыздары кыргыз тилин, салт-санаасын жана маданиятын сактап, ар кандай маданий иш-чараларды уюштуруп келишет.

Рахманкул хан кыргыз эли үчүн тарыхта эсте калчу чоң мааниге ээ болгон инсан болуп саналат. Ал Памир кыргыздарынын акыркы ханы катары элдик лидер жана башкаруучу болуп, өзүнүн өмүрүндөгы чоң саясий жана социалдык көйгөйлөрдү чечүүдө уникалдуу ролду ойношу менен айырмаланган. Анын тарыхтагы орду жана мурасы бүгүнкү күндө дагы актуалдуу, себеби ал кыргыз элинин улуттук иденттүүлүгүн сактап, аларды тарыхый жана маданий кыйынчылыктардан алып чыккан инсан катары бааланат. Рахманкул хан өз элин бириктирип, аларды чындап, биримдикте сактап калган лидер болгон. Ал Памир кыргыздарын гана эмес, Борбордук Азиядагы кыргыздардын коопсуздугу жана тагдыры үчүн күрөшкөн. Өзүнүн чечкиндүүлүгү, дипломатиялык жөндөмү жана улуттук каада-салттарды сактоо жөндөмдүүлүгү менен эл алдында чоң кадыр-баркка ээ болгон. Ал элдин амандыгы жана улуттун келечеги үчүн саясий чечимдерди кабыл алуу менен бирге, кыргыз элинин бүгүнкү күндө да өзүнүн тарыхый жана маданий мурасын сактап келүүсүнө чоң салым кошту.

1982-жылы Памир кыргыздарын Кыргызстанга көчүрүп келиши алардын келечегин камсыздап, эгемен Кыргызстанда жашоого мүмкүнчүлүк түзгөн. Рахманкул хан кыргыздын улуттук аң-сезимин жана каада-салтын сактап калууга чоң күч салган. Анын каада-салтка жана улуттук иденттүүлүккө болгон чексиз урмат-сыйы, анын саясий таасиринен кийин да Памир кыргыздарын түшүнүү жана сыйлоо үчүн негиз түздү. Рахманкул хан өз элин эң татаал кырдаалдарда бириктирип, өлкөнүн тышкы жана ички коркунучтарына каршы турду. Ар кандай кыйынчылыкка каршы туруу үчүн лидер катары чечимдерди кабыл алып, көчмөн кыргыздардын өзгөчө тарыхын жана менталитетин сактаган. Рахманкул хандын тарыхтагы орду кыргыз эли үчүн өтө маанилүү. Анын мурасы бүгүнкү күндө да кыргыз эли үчүн күчтүү улуттук иденттүүлүктүн жана биримдиктин символу болуп саналат. Рахманкул хандын жетекчилигинде Памир кыргыздары өздөрүнүн тарыхый жолундагы эң кыйын мезгилдерди жеңип чыгып, кыргыз элинин улуу мурасы катары сакталып калды.

Колдонулган адабияттар

1. Кулуев, А. Памир аймагындагы кыргыздардын тарыхый мурасы. Душанбе: «Душанбе Пресс» 2014.- 276 б.

2. Кыялбек Жаманбаев. Памир кыргыздары: тарыхы жана тагдыры. Бишкек, 2019. – 220 б.
3. Ташалиева М.М. Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу учун жазылган диссертация-2021.187-б.
4. Мургаб мурастары. / сост. Ж.Ибраимова, С Таджидинов. - ОШ кагаз ресурстары, 2013. 289 - б.
5. Курбаналиев А. Сары-Колдун улуу инсандары [Текст] / А.Курбаналиев // Сарыкол. -2013. 76-б.

Рецензент: ф.и.д., профессор Балтабаева А.Т.

УДК:39.04

Умарова Р.Т.
Б. Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек эл аралык университети
Умарова Р.Т.
Кыргызско-Узбекского Университета им. Б.Сыдыкова
Umarova R.T.
Kyrgyz-Uzbek International University named after Batyraly Sydykov

ЖИБЕК ЖОЛУ ЖАНА АНЫН БОРБОРДУК АЗИЯНЫН МАДАНИЙ ЖАНА ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНҮГҮҮСҮНДӨГҮ РОЛУ
ШЕЛКОВЫЙ ПУТЬ И ЕГО РОЛЬ В КУЛЬТУРНОМ И ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ
THE SILK ROAD AND ITS ROLE IN CULTURAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT THE DEVELOPMENT OF CENTRAL ASIA

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада Жибек жолунун тарыхый мааниси жана анын азыркы туризмдеги ролу талдоого алынды. Жибек жолу байыркы дүйнөдөгү эң ири соода жолдорунун бири болуп, Борбордук Азиянын экономикалык, маданий жана саясий өнүгүүсүнө чоң таасир тийгизген. Макалада Жибек жолунун калыптанышы, анын негизги багыттары жана тарыхый шаарлардын ролу каралган. Ошондой эле, Жибек жолу аркылуу соода, маданий жана диний алмашуулар кантип жүргөнү баяндалды. Мындан тышкары, макалада Жибек жолунун бүгүнкү туризмдеги мааниси талкууга алынган. Борбордук Азиядагы тарыхый эстеликтер, археологиялык табылгалар жана маданий мурастар туристтерди өзүнө тартуучу факторлор катары каралган. Аймактагы өлкөлөрдүн ЮНЕСКО коргоосундагы объектилери жана "Жаңы Жибек жолу" демилгесинин туризмди өнүктүрүүдөгү орду да баяндалган. Жибек жолунун мурасы азыркы туризм индустриясынын маанилүү бөлүгү катары калыптанып, Борбордук Азия өлкөлөрүнүн экономикасына жана маданий дипломатиясына оң таасирин тийгизүүдө.

Аннотация: В данной статье анализируется историческое значение Шелкового пути и его роль в современном туризме. Шелковый путь был одним из крупнейших торговых путей древнего мира и оказал большое влияние на экономическое, культурное и политическое развитие Центральной Азии. В статье рассматривается формирование Шелкового пути, его основные направления и роль исторических городов. Также было рассказано, как

происходили торговые, культурные и религиозные обмены на Шелковом пути. Кроме того, в статье рассматривается значение Шелкового пути в современном туризме. Исторические памятники, археологические находки и культурное наследие Центральной Азии рассматриваются как факторы, привлекающие туристов. Также описаны охраняемые ЮНЕСКО объекты стран региона и роль инициативы «Новый Шелковый путь» в развитии туризма. Наследие Шелкового пути стало важной частью современной туристической индустрии и оказывает положительное влияние на экономику и культурную дипломатию стран Центральной Азии.

Abstract: This article analyzes the historical significance of the Silk Road and its role in modern tourism. The Silk Road was one of the largest trade routes of the ancient world and had a great influence on the economic, cultural and political development of Central Asia. The article examines the formation of the Silk Road, its main directions and the role of historical cities. It also describes how trade, cultural and religious exchanges took place on the Silk Road. In addition, the article examines the importance of the Silk Road in modern tourism. Historical monuments, archaeological finds and cultural heritage of Central Asia are considered as factors that attract tourists. The UNESCO-protected sites of the countries of the region and the role of the New Silk Road initiative in the development of tourism are also described. The heritage of the Silk Road has become an important part of the modern tourism industry and has a positive impact on the economy and cultural diplomacy of the Central Asian countries.

Негизги сөздөр: Жибек жолу; тарыхый мурас; туризм; маданий алмашуу; маданий дипломатия; соода жолдору.

Ключевые слова: Шелковый путь; историческое наследие; туризм; культурный обмен; культурная дипломатия; торговые пути.

Keywords: Silk Road; historical heritage; tourism; cultural exchange; cultural diplomacy; trade routes.

Жибек жолу, дүйнөдөгү эң байыркы жана маанилүү соода жолдорунун бири. Борбордук Азиянын маданий жана экономикалык тарыхында чоң ролду ойнойт. Кытайдан башталып, Борбордук Азия, Түндүк Индия, Парсы аянттары аркылуу Европага чейин созулуп, бир нече миң жылдык соода жана маданий алмашууларды камсыз кылган.

Жибек жолунун тарыхы көптөгөн цивилизацияларды бириктирип, аларды өз ара байланыштырган. Бул жол аркылуу товарлар гана эмес, ошондой эле диндер, тилдер, өнөр-жайлар жана идеологиялар да алмашылган. [9] Мында, Борбордук Азия жери өзгөчө мааниге ээ болгон, анткени ал бир нече цивилизациянын кесилишкен аймагы болуп саналган. Ал ошондой эле экономикалык жана маданий ишмердүүлүктүн борбору болгон. Жибек жолунун Борбордук Азияга тийгизген таасири кеңири жана көп кырдуу. Бир жагынан, ал Борбордук Азиянын соода өнөрүн жана экономикасын өнүктүрсө, экинчи жагынан, бул аймактагы ар түрдүү маданий, диний жана техникалык инновацияларды таркатууга мүмкүнчүлүк түзгөн. Ошол себептен Жибек жолунун Борбордук Азиянын тарыхында туруктуу из калтырып, ал аймактагы элдердин жана мамлекеттердин өнүгүүсүнө чоң салым кошкон. [10]

Жибек жолу өзүнүн тарыхый маанисинин аркасында көптөгөн багыттарды камтып, дээрлик үч миң жылдык мезгилде орнотулган глобалдык соода тармагын түзгөн. [6] Жибек жолу Борбордук Азиянын экономикасын өнүктүрүп, бул аймакты дүйнөлүк сооданын бир бөлүгүнө айлантты. Соода ишмердүүлүгү элдердин жашоосуна, алардын айыл чарбасына жана кол өнөрчүлүккө да таасир тийгизди. Ошондой соода жүргүзүү менен чектелген эмес.

Бул жол аркылуу дүйнөнүн ар түрдүү аймактарынан келген адамдар, тилдер, диндер, философиялык идеялар жана искусство таркатылган. Мисалы, буддизм, христиандык жана ислам дини ушул жол аркылуу Борбордук Азияга тараган. Ошондой эле Индиянын жана Кытайдын философиялык мурастары жана маданияттары Борбордук Азиянын элдерине таасир эткен. Жибек жолу ошондой эле технологиялардын жана илимий жетишкендиктердин алмашуусуна мүмкүнчүлүк түзгөн. Эң белгилүү мисалдардын бири кытайлык капчык жасап чыгаруу техникасы, ал кийинчерээк Европага кирип, жазуу системасын жаңы деңгээлге көтөргөн.

Жибек жолу Борбордук Азиянын, Кытайдын, Индиянын, Перс ири мамлекеттеринин жана Европанын ортосундагы көпчүлүк элдерди байланыштыруучу көпүрө катары кызмат кылган. Бул аймактардын ортосундагы соода жана маданий иш-аракеттер адамдардын арасындагы түшүнүшүү жана өз ара урматтуулукту көтөргөн. Жибек жолу тарыхта соода жолунун эле эмес, дүйнөлүк цивилизациянын өнүгүшүндө маанилүү роль аткарган глобалдык байланыш тармагы катары абдан зор мааниге ээ. Бул жол аркылуу бул аймактардын экономикасы, маданияты, диндери жана дүйнөгө болгон көз карашы кеңейген. Жибек жолу адамзат тарыхында өзүнүн уникалдуу жана терең таасири менен калат. [7]

Жибек жолу - Борбордук Азиядан баштап, Кытайдан, Индиядан, Парсы аянттары аркылуу Европага чейин созулган тармак, дүйнөлүк сооданын негизги кыймылдаткыч күчү болуп, ал көптөгөн элдердин жана мамлекеттердин экономикалык өнүгүшүнө чоң таасирин тийгизген. Бул жол аркылуу ар түрдүү товарлардын алмашуусу, жаңы технологиялардын киргизилиши, жана экономикалык ишкердик байланыштардын бекемделиши экономиканы бир кыйла жакшыртып, аймактагы өнүгүүнү илгерилеткен.[3]

Жибек жолу бир нече негизги соода маршруттарын бириктирген глобалдык соода тармагын түздү. Бул жол аркылуу соода жүргүзгөн шаарлар жана аймактар ортосундагы байланыштар өсүп, жаңы экономикалык мүмкүнчүлүктөрдү ачты. Мисалы, Самарканд, Бухара, Хива жана Ташкент сыяктуу Борбордук Азиянын ири соода шаарлары өнүгүп, каржылык ишмердиктин жана сооданын борборлоруна айланган. [8]

Жибек жолу аркылуу өтүүчү соода товарларына салыктарды чогултуу мамлекеттер үчүн чоң киреше булагын түздү. Бул жолдун үстүндө жайгашкан шаарлар жана аймактар өздөрүнүн салык саясатын оңдоого мүмкүндүк алышкан. Мындан тышкары, соодадан түшкөн кирешелердин бир бөлүгү мамлекеттердин жүрүм-турумун жакшыртууга, ошондой эле жалпы экономикалык өсүштү колдоого жардам берген.

Жибек жолунун аркасында дүйнөлүк деңгээлде жаңы технологиялар жана өнөр жайлар дагы кеңири тараган. Мисалы, Кытайдан келген кагаз жана басмакана техникасы, Кытайдын атка минүү технологиялары, Индиянын медицинасы жана фармацевтикасы, арабдардын астрономиялык билими жана математикалык ыкмалары Борбордук Азияда жана Европада кеңири таралып, алар өз кезегинде жаңы тармактарды жана мүмкүнчүлүктөрдү түзүшкөн. Мындай инновациялар көптөгөн аймактарда өнөр-жайдын өсүшүнө жана экономиканын жаңы деңгээлге чыгышына салым кошкон.[2]

Жибек жолунун аймактарында көчмөндөрдүн экономикалык таасири да зор болду. Көчмөн калк өздөрүнүн мал чарбасы жана соода ишмердүүлүгү аркылуу чоң кирешелерди тапты. Бул аймактардын агрардык сектору да өнүгө баштады, жер иштетүү жана азык-түлүк өндүрүү боюнча жаңы ыкмалар жана технологиялар киргизилип, өлкөлөрдүн азык-түлүк коопсуздугу камсыздалып, жалпы экономикалык өнүгүүгө жол ачты. [4]

Жибек жолу аркылуу ар түрдүү элдердин ортосунда соода жүргөндүктөн, жаңы валюталардын колдонулушу жана каржылык институттардын өнүгүшү мүмкүн болду. Бизнес

жүргүзүү жана сооданы колдоо үчүн кредит системалары, каржылык башкаруу жана бухгалтериялык эсеп системалары калыптана баштады. Бул тажрыйба кийинчерээк бүткүл дүйнө жүзүнө жайылып, заманбап каржы институттарынын негиздерин түздү.

Жибек жолу - Борбордук Азия, Кытай, Индия, Персия жана Европаны байланыштырган экономикалык багыт болуп, көптөгөн өлкөлөр үчүн чоң экономикалык өсүшкө жол ачкан. Сооданын жигердүү алмашуусу, жаңы технологиялардын киргизилиши жана каржылык системалардын өнүгүшү бул аймакта жаңы мүмкүнчүлүктөрдү түзүп, жалпы дүйнөлүк экономиканы жакшыртууга себеп болгон. Жибек жолунун таасири, ошол мезгилде жана бүгүнкү күндө, глобалдык соода жана экономикалык байланыштардын маанилүү элементтеринин бири болуп калды. [3]

Жибек жолу, тарыхый маанисинен улам, бүгүнкү күндө дүйнө жүзү боюнча туристтерди өзүнө тарткан маанилүү туризм багытына айланган. Борбордук Азиянын, Кытайдын, Индиянын жана башка өлкөлөрдүн аймактарын байланыштырып, бул жолдун бойундагы көптөгөн тарыхый жана маданий объектилер туризм үчүн чоң кызыгууну жаратат. Жибек жолунун азыркы туризмдеги ролу бир нече маанилүү аспектиден турат. Жибек жолунун бойундагы шаарлар жана объектилер - Самарканд, Бухара, Ташкент, Хива, Кашгар жана башка көптөгөн тарыхый жайлар, жибек жолунун мурастарынын бир бөлүгү болуп, бул жерлерде археологиялык казуулар, архитектуралык эстеликтер жана музейлер жайгашкан, ал тургай, айрым аймактар ЮНЕСКОнун дүйнөлүк мурас тизмесине кирген. Жибек жолунун туризми аймактардагы жергиликтүү экономикага чоң таасир тийгизет. Туризмдин өнүгүшү мейманканаларга, ресторандарга, транспорт кызматтарына жана башка туризмге байланышкан бизнести колдоого жардам берет. Мындан тышкары, жергиликтүү өнөрчүлөр жана кол өнөрчүлөр үчүн туристтерге товарларды жана өнөр жайларды сатуу мүмкүнчүлүктөрү да кеңейет. Туризмдин өнүгүшү аймактардын инфраструктурасын жакшыртууга жана ишкердикти жаңы деңгээлге көтөрүүгө түрткү берет. [1]

Жибек жолунун жандануусу туризмге гана эмес, соода жана маданий иш-чаралардын өнүгүшүнө да түрткү берет. Көптөгөн эл аралык фестивальдар, соода көргөзмөлөрү жана маданий иш-чаралар туризм индустриясынын өсүшүн камсыз кылууда. Мисалы, Борбордук Азияда өтчү ар кандай кол өнөрчүлүк базарлары жана чакан фестивальдар жибек жолунун бойундагы аймактарга туристтерди тартуу менен, алардын экономикалык кирешелерин арттырууга көмөктөшөт.

Жибек жолу бүгүнкү күндө дүйнөлүк туризмдин маанилүү бөлүгүнө айланып, Борбордук Азия, Кытай, Индия, жана башка өлкөлөрдүн экономикасына чоң таасир этүүдө. Ал өлкөлөрдүн маданий жана тарыхый мурастарын сактоо, экономиканы өнүктүрүү, жаңы ишкердик мүмкүнчүлүктөрдү түзүү жана эл аралык байланыштарды чыңдоодо маанилүү роль ойнойт. Жибек жолунун туризми аркылуу глобалдык маданий алмашуулар жана экономикалык өсүш үчүн мүмкүнчүлүктөр түзүлүүдө.

Бул теманы терең изилдөө Борбордук Азиянын тарыхы менен азыркы экономикалык жана маданий абалын түшүнүүгө чоң мүмкүнчүлүк берет.

Колдонулган адабияттар

1. Бичурин Н. Я. «Шелковый путь и его роль в истории Средней Азии». М.,1980
2. Бенашвили В. Н. История культурных связей народов Центральной Азии". М.,1980
3. Бенашвили В. Н. «Шелковый путь: культурный и экономический обмен через века». М., 2005
4. Даниязов О. М. «История Центральной Азии». М., 1974

5. Иманалиев М.И. Совместное развитие и процветание стран вдоль Великого Шелкового пути Б., 1997.
6. Иванов А. И. «Торговля на Великом шелковом пути». М.,1980
7. Касымов А. «Жибек жолунун мурастары». Б., 2010
8. Касымбеков Ж. «Жибек жолундагы археологиялык изилдөөлөр». А., 2015
9. Поздняков А. М. «Культура народов Центральной Азии». М. 1970
10. Поздняков А. М. «Цивилизации и шелковый путь». М., 1987

Рецензент: ф.и.д., профессор Балтабаева А.Т.

УДК:331.556.4(575.2)(04)

Чодолдоева Г.Ж., Асипбаева М.Б., Жалиева Б.С.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Чодолдоева Г.Ж., Асипбаева М.Б., Жалиева Б.С.
КНУ имени Ж.Баласагына
Chodoldoeva G.Zh., Asipbaeva M.B., Zhalieva B.S.
KNU J. Balasagyn

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК ӨЗГӨРҮҮЛӨРДҮН ИЧКИ МИГРАЦИЯГА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ
ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ В КЫРГЫЗСТАНЕ НА ВНУТРЕННЮЮ МИГРАЦИЮ
THE IMPACT OF SOCIO-ECONOMIC CHANGES IN KYRGYZSTAN ON INTERNAL MIGRATION

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада Кыргыз Республикасынын аймактарындагы социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрдүн ички миграцияга тийгизген таасири иликтенет. Ички миграциянын күчөшүнө негизги себеп болуп жумушсуздуктун жогору деңгээли, айлык акылардын айырмасы, инфраструктуранын жетишсиздиги жана билим берүү менен медициналык кызматтардын сапатынын айырмасы саналат. Аймактардагы калк көбүнчө борбор калаа Бишкекке, Ош шаарына жана айрым облустук борборлорго жумуш жана билим издөө максатында көчүп жатышат. Мындай көчүш аймактарда калктын азайышына, экономикалык активдүүлүктүн төмөндөшүнө, инфраструктуранын начарлашына алып келүүдө. Ошол эле учурда, шаарларда калктын санынын көбөйүшү турак жай маселелерин, социалдык тейлөөгө болгон басымды күчөтүүдө. Макалада ички миграциянын оң жана терс таасирлери кеңири баяндалып, мамлекеттик деңгээлде аймактарды өнүктүрүү, жумуш орундарын түзүү, инфраструктураны жакшыртуу жана социалдык кызмат көрсөтүүлөрдүн жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу боюнча сунуштар берилет. Бул факторлор ички миграцияны жөнгө салууда негизги багыттар болуп саналат.

Аннотация: В данной статье анализируется влияние социально-экономических изменений в регионах Кыргызской Республики на процессы внутренней миграции. Основными причинами роста миграции являются высокий уровень безработицы в сельской местности, низкие заработные платы, недостаточное развитие инфраструктуры, а также значительные различия в качестве медицинских и образовательных услуг между регионами и

столицей. Население активно переселяется из отдалённых областей в Бишкек, Ош и областные центры в поисках работы и лучших условий жизни. Это приводит к уменьшению численности населения в некоторых регионах, снижению экономической активности и росту дисбаланса между городами и селами. В свою очередь, в городах наблюдаются перегруженность инфраструктуры, нехватка жилья и усиление нагрузки на социальные службы. В статье рассматриваются как положительные, так и отрицательные последствия внутренней миграции. Также предложены конкретные рекомендации по развитию регионов, созданию рабочих мест, улучшению инфраструктуры и повышению качества социальных услуг для эффективного регулирования миграционных процессов внутри страны.

Abstract: This article explores the impact of socio-economic changes in the regions of the Kyrgyz Republic on internal migration trends. Key factors influencing internal migration include high regional unemployment rates, wage disparities, underdeveloped infrastructure, and unequal access to quality education and healthcare services. As a result, a growing number of people are relocating from rural and less developed areas to the capital, Bishkek, as well as to Osh and other regional centers in search of better job opportunities and living standards. This migration leads to depopulation and economic stagnation in rural areas, while increasing pressure on urban infrastructure, housing, and social services. The article discusses both the positive and negative consequences of internal migration, including labor market shifts and socio-economic imbalances. Based on the analysis, the study offers policy recommendations such as promoting regional development, creating sustainable jobs, improving infrastructure, and ensuring equal access to social services. These measures are essential for managing internal migration more effectively and equitably.

Негизги сөздөр: ички миграция; социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр; жумушсуздук; инфраструктура; аймактык теңсиздик.

Ключевые слова: внутренняя миграция; социально-экономические изменения; безработица; инфраструктура; региональное неравенство.

Keywords: internal migration; socio-economic changes; unemployment; infrastructure; regional inequality.

Бүгүнкү күнү дүйнө жүзүндө калктын 1/7 бөлүгү - бир миллиарддан ашык адам мигрант болуп саналат жана бул сан жыл сайын өсүп жатат. Миллиард мигранттан 258 млн адам эл аралык мигрант болуп саналат. Маанилүү жагдай - миграция өнүгүүнүн негизги шарты болуп саналбаса да, өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө олуттуу оң таасир берет. Ал эми миграциядан туруктуу жана узак мөөнөттүү натыйжа алуу үчүн кабыл алуучу жана жөнөтүүчү мамлекеттер көчүп жаткан адамдарга татыктуу шарттар менен мүмкүнчүлүктөрдү түзүп бериши керек. Тышкы миграциядан тышкары, ар бир мамлекетте ички миграция актуалдуу маселелердин сап башында турат.

Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыкка ээ болушу менен өлкө социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрдүн жаңы этабына кадам таштады. Базар экономикасына өтүү, мамлекеттик башкаруу системасындагы реформалар, тышкы байланыштардын кеңейиши жана ички саясий-экономикалык трансформациялар өлкөнүн калкынын жашоо деңгээлине түздөн-түз таасирин тийгизип келүүдө. Айрыкча калктын ички миграциясынын күч алышы бул өзгөрүүлөрдүн маанилүү көрсөткүчү болуп калды.

Учурда Кыргыз Республикасынын калкынын миграциялык процесстерин анализдөө жана аны жөнгө салуу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу маанилүү маселелерден болуп

саналат. Анткени, 1990 - жылдардан башталган миграциялык процесстер коомдук жашоонун дээрлик бардык чөйрөлөрүнө терең жана олуттуу таасирин тийгизип келүүдө. Миграциялык процесстерди изилдөөнүн актуалдуулугун өнүккөн өлкөлөрдүн басымдуу бөлүгүндө калктын миграциялык процесстерин изилдөө боюнча бир топ илимий борборлордун иш алып баруусу тастыктап турат. Ал эми Кыргызстандын калкынын миграциялык процесстеринин саясий аспектилери учурга чейин жетишээрлик деңгээлде изилдене элек. Калктын республика ичиндеги орун которуштуруу процесстери эмгек базарынын калыптануусуна жана өнүгүүсүнө, социалдык-экономикалык шарттарга, жумушчу күчүнө болгон муктаждыкка, жумушсуздукка, региондогу экономикалык өсүүнүн айырмачылыктарына, демографиялык процесстердин күчөшүнө ж.б. байланыштуу болот [1. 148-б.]

Ички миграция — бул өлкө аймагында калктын бир аймактан экинчи аймакка көчүшү. Кыргызстанда соңку отуз жылдан ашык убакыт ичинде ички миграциянын масштабы жана мүнөзү бир топ өзгөрүүгө дуушар болду. Айрыкча борбор калаа Бишкекке жана айрым аймактык борборлорго агылгандардын саны кескин өсүп, айрым аймактарда калктын саны азайып, экономикалык активдүүлүк төмөндөп калды.

Калктын ички миграциялык агымында аймактар аралык миграция басымдуулук кылат. Аймактар аралык миграциянын эң жогорку деңгээли Нарын (82%) жана Баткен (72%) облустарына туура келет. Ал эми Ош (70%) жана Жалал-Абад (63%) облустарында эң көп үлүшү тиешелүүлүгүнө жараша регион ичиндеги миграцияга туура келет [7]. Айрыкча бийик тоолуу райондордун жашоочуларынын агымы жогору. Республиканын калкынын бир катар региондордон чыгып кетишинин негизги себептери ошондой эле социалдык-экономикалык шарттар: жумушсуздук, эмгекке жарамдуу калктын аз айлык акысы, социалдык камсыздоонун канааттандырарлык эместиги болуп саналат. Ички миграцияга Бишкек шаарынын жана Чүй облусунун калкы эң активдүү катышат: өлкөнүн калкынын 31%дан ашыгы жашаган борборго жана борборго жакын жайгашкан чакан аймакка кеткендердин 40% жана келгендердин 61%ы туура келет [7]. Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарында эле борборго миграция шаар чегиндеги жерлерди мыйзамсыз басып алуу менен коштолгон. Калктын айылдан шаарга миграциясы өлкөнүн калкынын аймактар аралык аймактык кыймылынын басымдуу формасы болуп саналат. Акыркы он жылдын ичинде Кыргызстанда калктын республикалык ички миграциялык алмашуусуна агылып келиши айыл жеринин тургундарынын эсебинен болду. Республиканын айыл аймактары калктын эң жаш, эң активдүү жана билимдүү бөлүгүн жоготуп, алардын социалдык жана кесиптик-квалификациялык түзүмү өзгөрүүдө.

Кыргыз Республикасынын ички миграциясында заманбап шарттарда төмөнкү тенденциялар байкалууда:

1) калктын айылдан шаарга миграциясы;

2) областтык шаарлардан ири шаарларга;

3) экономикалык жактан начар өнүккөн, начар аймактардан өнүккөн, гүлдөп өнүккөн аймактарга[2.3-б].

Калктын республика ичиндеги стихиялык миграциясы өлкөнүн туруктуу экономикалык жана социалдык өнүгүүсүнө олуттуу коркунуч болуп калышы мүмкүн. Бул айылдан адистердин агылып кетиши, эмгек рыногунун дисбаланс, жерлерди басып алуу жана шаарлардын чет-жакаларына ылайыкташтыруу, шаарлардын социалдык инфраструктурасына оорчулуктун күчөшү менен шартталган [8]. Мындан тышкары, көзөмөлсүз ички миграция этностор аралык, аймактар аралык жана уруулар аралык конфликттердин келип чыгышына жана күчөшүнө алып келди. Түндүк региондо жана борбор Бишкек шаарында орус тилдүү

калктын көчүп кетишинен жана түштүк аймактардан жергиликтүү калктын агылып келишинен калктын генетикалык структурасы тез өзгөргөн [3].

Айыл тургундарынын көчүрүлүшү шаарларды жана шаар тибиндеги поселокторду өнүктүрүүгө да пайда алып келгендигин белгилей кетүү керек. Жаңы тармактар, ишканалар пайда болду, эски шаарлардын өнүгүшү менен бирге жаңы шаарлар пайда болду.

Калктын тышкы миграциясынын өзгөчөлүктөрү. Кыргызстандын көпчүлүк жарандарынын эмгек миграциясы алардын экономикалык көйгөйлөрүн чечүүнүн милдеттүү чарасы болуп саналат жана узак мөөнөттүү келечекте бул алардын өлкөсү үчүн олуттуу терс кесепеттерге алып келиши мүмкүн. Көпчүлүк учурда орто билимдүү мигранттар чет өлкөгө иштегени кетип, бул өз кезегинде жогорку маяналуу кызматтарга иштөөгө тоскоолдук жаратат. Мындан тышкары, көптөгөн мигранттар кандайдыр бир негизги же жогорку билим ала элек, алардын 13,8%ы жогорку билимге ээ, ал эми 70%дан ашыгы мектептик гана билимге ээ [9].

Макаланын максаты — Кыргызстандын социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрүнүн ички миграцияга тийгизген таасирин талдоо жана анын негизги себептерин, мүнөзүн, кесепеттерин изилдөө. Изилдөөнүн предмети катары Кыргызстандын аймактарындагы миграциялык агымдардын динамикасы жана ага социалдык-экономикалык факторлордун тийгизген таасири алынат.

Бул маселе бүгүнкү күндө практикалык жана илимий мааниге ээ. Анткени ички миграция аймактардын өнүгүү деңгээлине, инфраструктурага, социалдык кызмат көрсөтүүлөргө, шаардык инфратүзүмгө түздөн-түз таасир этүүдө. Маселенин өзөк болуп калышы социалдык-экономикалык реформалардын натыйжалуулугун баалоодо жана мамлекеттик миграция саясатын иштеп чыгууда маанилүү.

Кыргызстандагы социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрдүн мүнөзү тууралуу сөз кылсак, Кыргызстан эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин олуттуу экономикалык, социалдык жана саясий өзгөрүүлөргө туш болду. 1990-жылдардын башында рыноктук экономикага өтүү процесси башталып, пландуу чарба системасы жоюлуп, жамааттык чарбалар менчиктештирилди. Бул жагдай көптөгөн айыл жергесиндеги калктын жашоо-турмушуна терс таасирин тийгизип, жумушсуздуктун жогорулашына жана социалдык теңсиздиктин күчөшүнө алып келди [4, 13-б].

Экономикалык каатчылыктарга байланыштуу көпчүлүк жарандар ички жана тышкы миграцияга мажбур болду. Айрыкча жумуш орундардын тартыштыгы, инфраструктуранын өнүкпөгөндүгү, социалдык кызмат көрсөтүүлөрдүн жетишсиздиги аймактык айырмачылыктарды күчөттү [6, 142-б].

2000-жылдардан тарта өлкө экономикасында салыштырмалуу өсүү байкалган менен, аймактар аралык өнүгүүдө теңсиздик сакталып калды. Бишкек шаары жана Чүй облусу экономикалык борборго айланып, ишкерлик, билим берүү, медицина, социалдык кызматтардын негизги бөлүгү ушул аймакта топтолду. Калган облустарда жумуш орундарынын жетишсиздиги, айлык акылардын төмөндүгү, жашоо сапатынын начарлыгы ички миграцияны күчөткөн негизги фактор болуп калды.

Мындан тышкары, 2020-жылдан кийинки пандемия, дүйнөлүк экономикалык каатчылык, инфляциянын жогорулашы да социалдык-экономикалык кырдаалды курчутту. Бул өз кезегинде калктын жашоо-турмуш шартын начарлатып, жумуш издеп борбор калаага жана башка аймактык борборлорго көчүүнү күчөттү.

Ички миграциянын өзгөчөлүктөрү жана динамикасы. Кыргызстанда ички миграциянын негизги өзгөчөлүгү — айыл жеринен шаарга көчүү. Калктын көбү Бишкек

шаарына, Ош шаарына жана айрым аймактык борборлорго жумуш жана билим издеп көчүшөт. Улуттук статистика комитетинин 2023-жылкы маалыматы боюнча, өлкө боюнча ички мигранттардын саны 450 миңден ашты [10].

Ички миграциянын негизги себептери:

Экономикалык: жумуш орундарынын тартыштыгы, айлык акылардын төмөндүгү.

Социалдык: билим берүү, медициналык кызматтардын сапатынын айырмасы.

Инфраструктуралык: жолдордун, коммуналдык кызматтардын начардыгы.

Маданий жана социалдык инфраструктуранын жетишсиздиги.

Ички миграциянын агымы негизинен төмөнкү багытта, тагыраак айтканда Нарын, Баткен, Жалал-Абад, Талас, Ысык-Көл облустарынан Бишкек шаарына, Ош облусунан Ош шаарына, айрым учурларда Бишкектен Чүй облусуна (айыл чарба иштери үчүн) келип иштегендер болуп эсептелет.

Мигранттардын негизги бөлүгүн жаштар жана эмгекке жөндөмдүү курактагылар түзөт. Бул көрүнүш аймактардагы калктын демографиялык түзүлүшүнө таасир этип, жашоо сапатынын начарлашына алып келүүдө.

Социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрдүн ички миграцияга тийгизген таасири. Кыргызстандын социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрү ички миграциянын динамикасына түздөн-түз таасир тийгизүүдө. Аймактык өнүгүүнүн теңсиздиги, жумуш орундардын аздыгы, социалдык кызматтардын сапатынын айырмасы калктын көчүшүн шарттоодо.

Экономикалык факторлор. Экономикалык жактан алганда, ички миграциянын башкы себеби — аймактардагы жумушсуздуктун жогору деңгээли. Улуттук статистика комитетинин маалыматына ылайык, 2023-жылы расмий жумушсуздуктун деңгээли Нарын облусунда 9,3%, Баткен облусунда 8,7%, Жалал-Абадда 7,5% түзгөн. Ал эми Бишкек шаарында бул көрсөткүч 4,8% гана болгон [5].

Айлык акылардын айырмасы да чоң. Бишкек шаарында орточо айлык акы 28 000 сомду түзсө, ал эми Нарын облусунда — 19 000 сом. Мындай теңсиздик калктын борбор калаага агылышын күчөтүүдө. Акыркы жылдары туризм тармагы жакшы жолго коюлуп, заманбап курулуш иштери жүрүп жаткандыгына байланыштуу, Нарын ж.б. облустардан убактылуу Бишкек шаарында жашап, иштеп жаткан курулушчулар жаз, жай, күз мезгилдеринде Ысык-Көл облусунун борбору Чолпон-Ата шаарына, райондоруна барып, жашап, иштеп, ички миграциянын эсебинен үй-бүлөсүнүн финансылык муктаждыктарын чечип, жумуш орду менен камсыз болуп жатат.

Социалдык факторлор. Социалдык кызмат көрсөтүүлөрдүн сапатынын айырмасы ички миграциянын экинчи маанилүү себеби. Борбор калаада билим берүү, саламаттык сактоо, коомдук тейлөө кызматтары жакшы өнүккөн. Бул аймактардагы жаштардын билим алуу үчүн шаарга көчүүсүнө түрткү берүүдө.

Айыл жеринде билим берүү мекемелеринин жетишсиздиги, медициналык тейлөөнүн сапатынын төмөндүгү да ички миграцияны күчөтүүдө.

Инфраструктуралык көйгөйлөр. Аймактардагы жолдордун, электр энергиясынын, суу менен камсыздоонун абалы да калктын жашоо шартын начарлатып, көчүүгө мажбурлоодо. Борбор шаарларда инфраструктуралык көйгөйлөр аз, жумуш табуу мүмкүнчүлүгү жогору.

Жогорудагы айтылгандардын негизинде ички миграциянын кесепеттерин жаза кетсек, ички миграциянын өлкө үчүн оң жана терс таасирлери бар. Оң таасиринде жарандар жумуш издеп, киреше табуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуп, борбор шаарларда экономикалык активдүүлүк жогорулап, билим деңгээли көтөрүлөт. Ал эми терс таасиринде шаарлардагы

инфраструктурага күч келип, турак жай жетишсиздиги күчөгөндүктөн, батир баасы кымбаттап, финансылык тартыштык жаралат. Социалдык кызматтардын жетишсиздиги жогорулайт, аймактарда калк санынын азайышы, өндүрүштүн төмөндөшү, социалдык жана экономикалык теңсиздик күчөйт.

Бишкек шаарында ички мигранттардын конуштарынын саны көбөйүп, турак жай, мектеп, бала бакча, жол, суу, электр энергиясы маселелери курчуп баратат.

Жыйынтыгында Кыргызстандын социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрү ички миграциянын масштабына жана мүнөзүнө чоң таасирин тийгизүүдө. Аймактардагы экономикалык теңсиздик, жумушсуздук, социалдык кызмат көрсөтүүлөрдүн сапатынын айырмасы калктын көчүүсүнө негизги себеп болуп калууда.

Ички миграциянын өлкө үчүн оң жана терс кесепеттери бар. Аны жөнгө салуу үчүн мамлекеттик деңгээлде аймактарды өнүктүрүү, жумуш орундарын түзүү, социалдык кызматтарды жакшыртуу, инфраструктураны өркүндөтүү багытында ырааттуу саясат жүргүзүү зарыл.

Колдонулган адабияттар

1. Акаев А.А. Кыргызстандагы ички миграциянын себептерине фактордук анализ //Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана № 2, 2018 148-150-бб.
2. Внутренняя миграция в Кыргызской Республике. Международная организация по миграции. - Б., 2001. - С.19. (41)
3. Кочербаева, А. А. Особенности демографического развития Кыргызстана: проблемы, их социальные последствия и перспективы решения [Текст] / А. А. Кочербаева // Народонаселение. 2016. - Т. 1. - № 1(71-1). - С. 16–24
4. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитети. Кыргызстандын калкы. Бишкек, 2023.
5. Кыргыз Республикасынын Эмгек, социалдык камсыздоо жана миграция министрлигинин маалыматтары, 2023.
6. Кыргызстандын өнүгүү стратегиясы. Каржы министрлиги алдындагы экономикалык, социалдык реформалар борбору. - Б., 2015. - 142-143-бб.
7. Лукьянец А.С., Тышкевич А.И. Миграционные процессы в Кыргызстане как фактор усиления ингеграции на постсоветском пространстве // Вестник Алтайской академии экономики и права. 2022. № 11-1. С. 132-138;
8. Недолужко Л. Повышение уровня жизни: задача экономической и демографической политики. - Б., 2003. - С. 5. (40)
9. Оморов Н.М. Миграционные процессы в Кыргызской Республике в годы независимости: итоги десятилетия. - Б., 2001. - С. 12-42. (39)
10. Трудовая миграция и трудоемкие отрасли в Кыргызстане. - Центр интеграционных исследований Евразийского банка развития. - СПб., 2015. - 120-Б.

Рецензент: т.и.к., доцент Асантурова Т.

УДК:923(575.2)(04)

Шейшеканов Т.Б.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Шейшеканов Т.Б.
КНУ имени Ж.Баласагына
Sheyshekanov T.B.
KNU J. Balasagyn

БААТЫРКАН НОГОЙ УУЛУНУН ТАРЫХТАГЫ ОРДУ ЖАНА РОЛУ
РОЛЬ И МЕСТО В ИСТОРИИ БААТЫРКАНА НОГОЙ УУЛУ
ROLE AND PLACE IN THE HISTORY OF BAATYRKAN NOGOI UULU

Кыскача мүнөздөмө: XIX к. экинчи жарымы – XX к. башындагы кыргыз элинин коомдук-саясий турмушунда, көрүнүктүү роль ойногон улуу инсандардын катарында, Баатыркан Ногой уулу да турат. Баатыркан ажы 1843-жылы Шатыда жарык дүйнөгө келген. Ал 3 доордо: кыргыздар Кокон хандыгына баш ийген доордо, кыргыз жери Россия империясынын колониясына айланган доордо жана Совет доорунда жашаган инсан. Колониялык доордо Баатыркан Ногой уулу элдин таламын талашып, жергиликтүү орус бийлигинин аскер-губернатору, уезд башчылары, жардамчылары ж. б. аткаминерлери менен күрөшкөн инсан. 1916-ж улуттук-боштондук көтөрүлүшүндө хан даражасына көтөрүлгөн жана жол башчылык ролду ойногон.

Аннотация: Во второй половине X1X – начале XX в.в. в общественно-политической жизни кыргызов видную роль играл Баатыркан Ногой уулу. Баатыркан ажы родился в 1843 г. в Шаты. Он прожил в эпоху Кокандского правления и в колониальный период Российской империи, а также в первые годы Советской власти. В колониальный период он защищал интересы народа и боролся против произвола царских чиновников: военного губернатора, начальника уезда и его помощника и т. д. В период восстания 1916 года, он был избран ханом и руководил восстанием.

Abstract: In the second half of the 19th – early 20th centuries, Baatyrkan Nogoy uulu played a prominent role in the socio-political life of the Kyrgyz. Baatyrkan azhy was born in 1843 in Shaty. He lived during the Kokand rule and the colonial period of the Russian Empire, as well as the first years of Soviet power. During the colonial period, he defended the interests of the people and fought against the tyranny of the tsarist officials: the military governor, the head of the district and his assistant, etc. During the uprising of 1916, he was elected khan and led the uprising.

Негизги сөздөр: колония; шайлоо; болуш; инсан; хан; манап; көтөрүлүш.
Ключевые слова: колония; выборы; волостной; личность; хан; манап; восстания.
Keywords: colony; elections; volost; personality; khan; manap; uprisings.

XIX к. экинчи жарымы – XX к. башындагы кыргыз элинин коомдук-саясий турмушунда, көрүнүктүү роль ойногон улуу инсандардын катарында, албетте, Баатыркан Ногой уулу да турат. Элдик санжыраларда айтылып жүргөндөй, анын ата-теги кыргыз элине белгилүү манап, бийлер жана баатырлар болушкан. Түпкү аталары айтылуу Белек, Шүкүр, Сарт, Эркеназар, Тооке. Белектин тогуз уулунун бири Салмаке, андан Шикир, Эркеназар, Туке, Тугай болгон [1, б.51]. Баатыркандын өз атасы Белек уруусунан чыккан айтулуу Тооке уулу Ногой баатыр болгон [2, 172-175 - б.б.]. Баатыркан ажы 1843-жылы Шатыда жарык

дүйнөгө келген. Баатыркандын олуттуу окуяларга шырелген байсалдуу өмүрү, эр жеткен курагы Кыргызстандын Россия империясынын толук кандуу колониясына айланган оор мезгилге туура келет. 1855-жылы Ысык - Көлдөгү бугу уруусунун он миңдеген түтүнү Россиянын курамына кирип, орус букаралыгына алынган. Ошол мезгилде Баатыркан агасы Балакарач Ногоевдин колунда чоңойгон жана кыргыз элинин Россия империясына букаралыкка өткөн окуяларды өз көзү менен көргөн.

1865-жылдын 24-июнь күнү бугунун Салмаке уруусу Ысык-Көлдөгү орус отряд башчысынын буйругу менен кеңеш куруп, эки болуштуктагы кызмат ордуларына төмөндөгү адамдарды сунушташкан :

Биринчи, Тогузбай уруусунан болушка Чоң Карач Рахмат уулу, анын орун басары Муса Алдаберди уулу, айылдык старшиналыкка Байсейит Чоң Карач уулу, Абушак Сагындык уулу, Байтике Асан уулу, Шайдылда Карымшак уулу. Экинчи, Шүкүр уруусунан болушка Балакарач Ногой уулу, анын орун басары Нусуббек Бакты уулу, айылдык старшиналыкка Деркембай Тооке уулу, Атаке Бекмат уулу, Абуке Найман уулу, Канкелди Абдыбек уулу - 1865-жылдын 15-декабрында чыккан өкүм менен жогорудагы адамдар кызмат ордуларына бекиген [3, б. 432]. Белгилеп кетчү жагдай, Ысык – Көлдөгү жаңы болуштуктарды түзүү боюнча Баатыркан ажынын бир тууган агасы Балакарач Ногоев көп эмгек өтөгөн. Ал эмгеги үчүн, 1876-жылы Станислав тасмасындагы кичи күмүш медалы, 1880-жылы 8-июнда Чоң күмүш, 1883-жылы Чоң Алтын медалы менен жана 1885-жылы 15-июнда атайын чепкен менен оторчулук бийлик тарабынан сыйланган [4, б. 134-140]. 1873-жылы Ысык-Көл уезддинде төртүнчү ирет жергиликтүү администрациясынын кызмат орундарына шайлоо өткөрүлгөн. Бул шайлоо башка шайлоолордон айырмаланып, атаандаштар үчтөн болуп, аларды элүү башылар (пятидесятник) шайлашкан. Ал шайлоого Ысык-Көл уезддинин башчысы полковник Курковский өзү катышкан. Бул шайлоодо Баатыркандын бир тууган агасы Балакарач Ногоев кайрадан болуштукка, орун басары болуп Ногой баатырдын бир тууганы Деркембай Тооке (Таукин), ал эми №3 айылдын бийи болуп Баатыркан Ногоев шайланган. Ошентип, Баатыркан Ногой уулу бий кызматына расмий шайланган учурда ал 30 жашта болгон. Баатыркан ошол мезгилден баштап 22 жыл бий жана төрт чакырылышта катары менен болуш болуп шайланган [5, 32-33-б.б.].

XX к. башында Баатыркан болуш Ысык – Көл өрөөнүндөгү бардык элдик жыйындардын чордонунда айтылуу Кыдыр Байсары уулу, Карач аке, Сооданбек чечен, Кадырбай Түнгатаров, Рыскелди Караев, Рыскелди Бериков, Орозбак Саадамбеков, Баатыркан Райымбек уулу, Кендирбай Солтоноев, Сагаалы Алматаев ж. б. менен бирге талаш-тартыштуу, көйгөйлүү маселелерди чечүүдө негизги ролду ойношкон . Баатыркан Ногой уулу элдин кызыкчылыгын көздөп жергиликтүү орус бийлигинин аскер-губернатору, уезд башчылары, жардамчылары ж. б. аткаминерлери менен, ошол кездеги мыйзамдардын чегинде тынымсыз, эч жалтанбай күрөш жүргүзгөн чыгаан инсан болгондугун архив материалдары далилдеп турат. Ошол мезгилдеги уезд башчысы полковник Курковский жана анын жардамчысы Чыныбай Тилекматов элге көптөгөн салыктын түрлөрүн салып элдин жашоосун оорлоткон. Элдин оор жашоосун өз көзү менен көргөн Баатыркан Ногой уулу жергиликтүү колониалдык бийликтин мыйзамсыз иштерин катуу сындап, 1882-жылы Пишпектен Түркстан крайынын Генерал Губернатору Черняевге өтүнүч-телеграмма жөнөткөн. Баатыркандын ошол кайрылуусунан кийин текшерүү иштери башталып, Пржевальск уезддинин башчысынын мыйзам бузуулары аныкталган. Ошондон кийин Түркстан Генерал Губернаторунун канцеляриясы, 1882-жылы 19-апрелде Каракол уезддик судьясына билдирүү жөнөткөн. Ал эми, 1882-жылы 11-июнда Жети-Суу облустук аскер

губернаторлугу: "...Түркстан генерал- губернаторунун сунушу менен манап Чыныбайдын, котормочу Фазл Ахмет Манафаровдун жана уезд башчысы полковник Курковскийдин мыйзамсыз иш аракеттери боюнча, уезддин бүткүл көчмөн элинин атынан Ысык-Көл уезддинин ишенимдүү кыргызы Ногоев жана Клычевдин өтүнүчү менен кылмыш иш козголду " [6, б.9] - деген билдирүү жөнөткөн. Ошол козголгон кылмыш иштин негизинде "...кечирилгис кайдыгерлик кылган Курковскийди уездде калтыруу мүмкүн эмес " деген чечим чыгып , ал кызматтан алынган. Уезд башчысы Курковскийдин Баатыркан Ногоевдин жазган арызынын негизинде кызматтан алынышы, колониалдык доор мезгилиндеги биринчи окуя болуп калган жана бул иштен кийин Баатыркан ажынын эл арасындагы абройу дагы көтөрүлгөн. Ошондон кийин эл оозунда " Баатыркан ойоз менен Чыныбайды ооздуктады " деген сөз калган [7, 47-48-б.б.]. Бирок, оторчулук бийлик Баатыркандан өч алуу максатында, 1882-жылы уезддин жерин бөлүштүрүү деген шылтоо менен Деркембай Тооке уулу, Балакарач Ногоев, Баатыркан бий баштаган Салмаке тукуму жана Өмүрзак Боронбайлар Нарындын Ат-Башысына көчүрүлөт. Ал жакта болуштук кызматты Ногой баатырдын бир тууганы Деркембай Тооке уулу аркалап, Баатыркан Ногой уулу №2 айылдын бийи болгон. Ат – Башыда жашаган мезгилде колониалдык бийлик тарабынан Баатыркандын үстүнөн ар кандай жалаа жабуулар болгон. Бирок "ак ийилет, сынбайт" болуп Баатыркан ал жалаа жабуулардан кутулган.

Ат-Башыдан кайра Ысык-Көлгө көчүп келгенден кийин Түп болуштугунда 1897- 1890 ж.ж. шайлоо өткөрүлгөн. Жети–Суу облусунун аскер – губернаторунун 1897-ж. 17–апрелиндеги Рапортунда шайлоодо жеңип чыккандардын тизмесинде : "Түп болуштук башкаруучу – Баатыркан Ногоев, ага талапкер Чыңгыш Ураков жана элдик соттор : № 1 айыл Деркембай Таукин, талапкер Чымырбай Жүзбаев, № 2 айыл Адыл Орозалин, талапкер Абдраман Уразалин, №3 айыл Рыскелди Бериков, талапкер Тагай Жангыбаев, №4 Табай Тулебаев, ага талапкер Байсерке Койгелдин; №5 Интере Мусралин, талапкер Тулеберди Карачев; №6 Асанходжа Караулов, талапкер Таштанбек Кальгин, №7 Бектур Мумкин, талапкер Бектен Байтелин, №8 Буранбай Атекин ага талапкер Оторбай Кениев, №9 Аулбек Нуржанов, талапкер Калдыбай Байходжин болгон [8, 61- 62-б.б.]. 1900-ж. баштап Түркстан аймагына "өзүн өзү билген келгиндердин" саны кескин көбөйгөн. Крайдын генерал губернатору С. М. Духовский облус аскер –губернаторлоруна бош жерлерди табууга буйрук жолдогон. Падыша бийлигинин көздөгөн максаты, аймакты орусташтырууну күчөтүү болгон. Орусия императорунун макулдугу менен 1901-ж. 21-майында Түркстанды "кеңири колонизациялоо" чечими кабыл алынган. 1902-ж. 2-майында Жети – Суу облусунун аскер – губернатору М. Е. Ионов буйрук чыгарып келгиндерди көзөмөлгө алууну талап кылган. Ошентип, орус бийлиги Ысык - Көлгө өзгөчө көңүл буруп, колонизациялоо саясаты араанын ачып, он миңдеген келгиндер келип, миңдеген десятина жакшы жерлер аларга бериле баштаган. Түп болуштугунан эле монастрга 3000 десятина жер, Тасмадан казак – орустарга кыштак салуу үчүн 1600 десятина жерлер бөлүнгөнүнө Баатыркан болуш каршы чыккан. 1906-ж. 23-февралында Баатыркан Ногоев Түп болуштугундагы кыргыздардын ишенимдүү адамы катары Түркстан генерал губернаторунун жардамчысынын наамына жөнөткөн өтүнүчү, колониалдык бийликтин жерге болгон ач көз саясатын далилдейт.

Аталган өтүнүчтө төмөндөгү жагдайлар көрсөтүлгөн: "...1900-ж. Пржевальск уезддинин мурдагы башчысы Г. Сомов Түп болушуна кайрылып, отурукташкан казак- орус кыштагы үчүн (Тасма – Сухой хребет) жер берүүнү талап кылган. Ал жерде биздин эл эгин эгип жан багышат, 1900-ж. 27- мартында болуштуктун эли № 1 приговору менен жер бөлүп берүүгө каршы болушкан. (Ал убакта болуш Чынгыш Нуриков болгон. Приговордун

көчүрмөсү тиркелет. Болуш Рыскелди Бериков кол коюп, мөөрүн баскан). Бирок, бийлик кысымга алгандан кийин болуштуктун өкүлдөру 4500 десятина жерди берүүгө аргасыз болушкан. Түзүлгөн комиссия ал жердин ордуна Кең – Суу болуштугунан 1800 десятина жана Түргөн болуштугунан 550 десятина жер берүү чечимин кабыл алган. Бирок, ал жерлер эгин айдоого, чөп чабууга ылайыксыз. Кийинки жылдары Жети–Суу облусттук башкармалык, ошол эле уезд начальнигинин көрсөтмөсү менен Тасма аймагын бөлүп, дыйканчылыка ылайыктуу 23 768 десятина жерди бөлгөн чечим чыгарган. Натыйжада, 1550 түтүн эгин эккен жеринен айрылган. Азыркы учурда болуштукта эл жакырданды, өткөн жайда 200 чөмөлө чөп да жыйа алышкан жок. Мал жайа турган жер жок, жайлоо жок, сырт бизге тиешелүү эмес, болуштуктун эли оор абалда, малыбызды сатууга аргасызбыз, ... жан багыш үчүн айрымдар Кытай чегине өтүүгө камданууда. “Бизден алынган жерлер Жети- Суу орус казактарына өтүп кетти. Алар ал жерлерди 4000- 5000 рублга ар жыл сайын арендага берип пайда көрүшүүдө, арендаторлор алган жерлерди кайрадан сатышууда. Кыргыздар өз жерлеринин 1 десятинасын арендага 2-2,5 рублдан алууда. Болуштуктун эли Тасма жерин кайра кайтарып берүүнү өтүнөт” [9, 2-9-бб] деп кайрылган.

Тилекке каршы, колониалдык бийлик тарабынан, ал өтүнүч-кайрылуу канаттандырылбай калган. Бирок, Баатыркан болуш кол жайып отуруп калган эмес, колониалдык бийлике каршы күрөшүн уланта берген. 1907-жылы 17-августта Жети-Суу облустук башкармалыктын Каракол уездинде жер бөлүштүрүү боюнча съезди (жыйын) өткөн. Жыйындын чакырылышына Түп жана Күрмөнтү болуштуктарынан түшкөн кайрылуу себеп болгон. Ал кайрылуу Түркстан генерал- губернаторунун жардамчысы, генерал–лейтенент Сахаровдун наамына жөнөтүлгөн болчу. Жыйынга уезд башчысы жана Күрмөнтү, Түргөн, Кеңсуу, Күнгөй-Аксуу болуштуктарынан өкүлдөр шайланып келишкен. Баатыркан Ногоев бул убакта расмий кызматта болбосо да, ал жыйынга катышып элдин таламын талашкан.

1912-ж. Түп болуштугунда кезектеги болушту шайлоо өткөрүлгөн. Шайлоого Баатыркан ажынын жана Тынтай Булакиндин партиялары катышып ат салышкан. Шайлоонун жыйынтыгында болуштук орунду Тынтай Булакиндин партиясы жеңип алган. Ошондой шартта Баатыркан ажы Тынтайдын эмгекчилдигин жактырып, шайлоонун жыйынтыгын тааныган. Ошентип, ал элдин араздашуусуна жол берген эмес. Бул окуя Баатыркан болуштун элдин ынтымагын жогору койгондугунан кабар берет. Бирок, уезддин башчысы Тынтай Булакинди кызмат ордуна бекиткен эмес. Анын ордуна Баатыркандын уулу Бука болуштука бекиген. Ал эми, 1913 – 1915 – жылдары Баатыркан ажынын небереси Бектен Букин болуш болуп кызмат өтөгөн.

Ошентип, 1916-ж. кыргыз элинин улуттук – боштондук көтөрүлүшү жана каргашалуу Улуу Үркүн окуялары башталганга чейинки мезгилде, Баатыркан Ногой уулу кыргыз элинин таламын талашып, элдин камын көрүп, алынын жетишинче, эч тайманбай Россия империясынын колониалдык бийлик өкүлдөрүнүн аткаминер - чиновниктери менен күрөшүп келген.

Кыргызстан Россия империясына 1855-1876-ж.ж. аралыгында каратылгандан кийинки мезгилде, кыргыз элинин көз карандысыз үчүн болгон көтөрүлүштөрүнүн туу чокусу болуп, албетте, 1916-ж. элдик- боштондук көтөрүлүшү болуп эсептелет. Ысык – Көл өрөөнүндөгү 1916-ж. көтөрүлүштү уюштурууда жана анын жүрүшүндө көтөрүлгөн элдин башында туруп, жол башчылык ролду аткарып, “хан” даражасына көтөрүлгөн Баатыркан Ногой уулу болгон [10, б.14]. Кыргыз элинин 1916-ж. боштондук үчүн болгон көтөрүлүшү жөндөн жөн эле чыга калган эмес. Көтөрүлүштүн чыгышына бир нече өбөлгөлөр, себептер жана шылтоолор

түздөн- түз өз таасирлерин тийгизген. Биринчиден, Россия империясынын XIX-к. 2-жарымындагы ишке ашырган колониалдык-оторчулук саясатынын натыйжасында, Түркстан крайы, анын ичинде Ысык - Көл өрөөнү таза типтеги колонияга айланган, орус падыша өкмөтү тарабынан ишке ашырылган жер, суу саясаты, кыргыз элинин жашоосуна терс таасирин тийгизген. Колониалдык бийликтин кыргыз элин өз жерлеринен ажыратуусу 5 этап менен: 1-этап, 1868-1883 - ж.ж., 2-этап, 1891-1892-ж.ж., 3-этап, 1896-1905-ж.ж., 4- этап, 1905-ж., 5- этап, 1912-1916- ж.ж. ишке ашырылган.

Статистикалык маалыматтарга таянсак, 1897-ж. эл каттоонун материалдарында Пржевальск уезддинде калктын саны 145 517 адамды түзгөн, алардын ичинен кыргыздар 128 307, келгин европалыктар 11 223, өзбектер 3151, дунгандар 2033, татарлар 844 жана 1925 башка улут өкүлдөрү жашаган [11, б. 63].

Ал эми, 1916-ж. Пржевальск уезддинде кыргыздар калктын 75,9 % түзүшүп, айдоо жерлердин болгону 33 % гана ээлешкен, ал эми келгин орус калкы калктын 24,1 % түзүп, 67 % айдоо жерлерди ээлеп алышкан. Түркстан крайына 540 миң келгин келсе, алардын 110 миңи Кыргызстандын Пишпек жана Пржевальск уезддерине келип жайгашкан. Колониалдык саясаттын ишке ашышы менен Ысык-Көл өрөөнүндө 28 келгиндердин кыштактары жана 27 хуторлору түптөлгөн. Жер шартына ылайыкташып коюлган кыргыз жер аттары: Түп - Преображенское, Ак–Суу - Теплоключенко, Байсоорун -Сазановка, Кутург- Озерно-Фольбаум, Жети -Өгүз - Высокое, Шалба - Иваницкое, Ырдык- Мааринское, Кара-Ой – Долинка, Боз - Учук – Валерианское, Ой - Тал- Алексеевка, Каракол - Пржевальск ж.б. болуп өзгөртүлгөн. 1889-ж. баштап Ысык- Көл уездди Пржевальск уездди деп атала баштаган.

Келгиндердин келиши менен уезддеги мыкты жер- суу ресурстары алардын колуна өтө баштаган. Мисалы, Күрмөнтү, Жыргалаң аймактарынан- Свято - Троицк эркектер монастрына 80-ж.ж. башында 530 десятина жер берилсе, 1897-ж. монастрдын насаатчысы – игумен Севостоян генерал- губернаторго арыз менен кайрылып 3 миң десятина жерди бөлүп берүүнү суранган, ал сураныч 1900-ж. аткарылган.

1900-ж. Крайдын генерал- губернаторунун буйругун аткарып уезд башчысы Сомов Түптөн казак- орустарга адегенде 4500 десятина, кийин жалпы аянты 21 768 десятинага барбар Тасма аймагын Жети- Суудагы казак- орус аскерине бөлүп берген. Натыйжада, 1550 түтүн кыргыз эли, эгин эге турган мыкты жеринен кол жууган [12, 2-9-бб].

Экинчиден, колониалдык бийлик жер жерлерде “ бөлүп жарып башкар “ саясатын ишке ашырып келген. Падышалык аткаминерлер бийликти байлык топтоо үчүн каалагандай пайдаланышкан. Бийлик коррупцияга малынган. Өзгөчө болуш, бийлерди шайлоо учурунда элди бөлүп жарган, пара алуу күчөгөн.

Үчүнчүдөн, колониалдык бийликтин салык саясаты жылдан жылга оорлогон. Салыктын өлчөмү жылдан жылга өсө берген. Эгерде 1865- ж. түтүн салыгынын өлчөмү 1 рубль 50 т. болсо, 1913-ж. 4 рубль, 1915-ж. 8 рублди түзгөн. Жер салыгы түшүмдүн 10 %, мамлекеттик оброк 1 десятинага 15-30 тыйын, кыймылсыз мүлк салыгы 1 рубль 50т. Мындан сырткары акциз, бажы, отун салыктары элдин жашоосун оорлоткон. 1- дүйнөлүк согуш башталганда салыктын өлчөмү 2 эсеге өскөн, Натуралдык салыктар төлөнгөн: Түркстан крайы 70 миң ат, 12 737 төө, 270 араба, 13441 боз үй ж.б. берүүгө тийиш болгон. Мануфактурадан даярдалган товарлардын баасы 270 %, нан 600 % өскөн [13, 127-138-бб].

Төртүнчүдөн, Ысык- Көлдө жерди арендага берүү массалык мүнөзгө ээ болгон. Мисалы, Күрмөнтү болуштугундагы 1099 десятина жер келгиндерге арендага берилет деген шылтоо менен тартылып алынган.

Бешинчиден, Пржевальск уезддиндеги жашаган калктын кыжырын келтирген дагы бир салыктын түрү болгон. Ал апийим салыгы болгон. Уездде 7000 десятина жерге апийим айдалган. Падышалык бийлик бир фунт апийимге 15 рублдан ашык төлөгөн эмес. Ошол эле мезгилде алып сатарлар 1 фунтка 60 сомго чейин төлөшкөн [14, 243,246,247,252-бб].

Алтынчыдан, орусташтыруу саясаты күчөгөн. Борбордук орус бийлиги тарабынан орусташтыруу концепциясы 1864-ж. Россиянын тышкы иштер министри, князь А.М. Горчаков тарабынан даярдала баштаган. Кыргыз элинин жерлерин орус жерлеринин ажырагыс бөлүгүнө айлантуу максаты коюлган. Ошол максатта Россиянын мыйзамдарын, эрежелерин акырындык менен жергиликтүү чөлкөмдөргө киргизүү, түпкү калктын динин, улуттук баалуулуктарын одоно бузбастан, акырындык менен алардын арасына орус динин, орус маданиятын жана орус менталитетин жайылтуу каралган. Аталган багыттарды ишке ашыруу үчүн колонияларда империянын социалдык таянычын түзүү максатында, Түркстанга Россиянын борбордук губернияларынан казак- орустарды, орус дыйкандарын көчүрүп келүү каралган [15, 268-271-бб].

Жогорудагы көрсөтүлгөн өбөлгө себептер 1916-ж. көтөрүлүштүн бышып жетилгендигинен кабар берет. Көтөрүлүштүн башталышына шылтоо гана жетишпей жаткан. Ал шылтоо 1916-ж. 25-июнундагы Падышанын чыгарган Жарлыгынан кийин жаралган. Жарлыкта 19-43-жашка чейинки эр-азаматтарды – согуштук-тылдык (орук) иштерине мобилизация кылуу каралган болчу [16, б.25].

Түркстан генерал губернатору өзгөчө буйрука кол коюп, 14-июлда буйрукту аткаруу боюнча Жети-Суу аскер губернаторуна телеграмма жөнөткөн. Буйрукта Пржевальск уезддинен 15520 адам орук жумуштарына алынмак (Пржевальск участкасынан 9944, Ат-Башы участкасынан 5576). Аталган Жарлыктын чыгышы, анын аткрыла башташы жергиликтүү калкты кыжырланткан. Жергиликтүү калк орук жумуштарына баруудан баш тарта баштаган.Ошентип, Жарлык көтөрүлүштүн башталышынын шылтоосу болуп калган.

Кыргызстандын түндүгүндөгү көтөрүлүш 1916-ж. 8-августта Чүйдүн Чоң – Кемининде башталган. Ысык-Көлдүк кыргыздарга Шабдан уулу Мөкүш хандын атынан кат жөнөтүлгөн. Ал катта Чүй өрөөнүндөгү кыргыздар Пишпекке, Токмокко кол салып камап жатышканы кабарланып, Пржевальск уезддинин кыргыздарын дагы тезирээк көтөрүлүштү баштоого үндөшкөн. Ошондой эле, ал катта Мөкүш хандын туусу алдында Тоо-Суу капчыгайында жыйынга чогулушаары көрсөтүлгөн .

Ошондой шартта абалды талкуулоо үчүн, 10-августта Түптөгү Күрмөнтү болуштугунун белгилүү манаптары, бийлери Кыдырбай Түнкатаровдун үйүндө кеңешмеге чогулушкан. Преображенское (Түп) кыштагын басып алуу үчүн Шаты капчыгайы жана Арал тараптан чабуул коюу үчүн кыргыздарды үндөп, жайлоодогу элге чабарман жөнөтүшкөн. Көтөрүлүшчүлөр Преображенское кыштагына 11-августта 2 тараптан: Шаты капчыгайынан жана Арал жактан кол салышкан. Күн кеч киргенге чейин кыштакты камоого алышып, дембе-дем чабуул коюп турушкан. Ошол күнкү оор салгылашта Түп болуштугунун көрүнүктүү манабы Рыскелди Бериков баатырларча шейит кеткен.

12-августта Күрмөнтү жана Түп болуштугунда көтөрүлүштү күчөтүү боюнча жыйын өткөрүлгөн. Ал жыйынга Түп болуштугунан Баатыркан Ногоев, Ырыскелди Карачев, Дуан (Дубана) Ногоев, Максүт Мендикеев жана Бектен (Кеңсуу же Бирназар болуштугунан) катышкан. Күрмөнтү болуштугунан Ишеке Телтаев, болуш Кадырбай, Байбосун, Жайнаке, Кааба жана Кошалы Супатаевдер, Бирназар болуштугунан болуш Мырзакан Мамытов, Интей Саламатин, Орозбек Сооданбеков катышкан.

Мына ошол кеңешмеден кийин Аралга чогулган үч миңге жакын кыргыздар, 73 жаштагы Ногой уулу Баатыркан ажыны " көтөрүлүштүн башында туруп бериңиз, ата-бабалардын салтын жолдоп, хан даражасына көтөрөлүк, башчы бол, элге каран күндө карманаары бол" дешип, ак боз бээни союшуп , ант беришип, дуба окушкан, ата-бабалардан калган салты боюнча "хан" көтөрүшкөн [17, б.83].

Ошол күнү көтөрүлүшчүлөр Преображенское кыштагына кайрадан кол салышкан. Кыштакка өрт коюшкан. Бирок, алар даап кыштакка кире алышкан эмес, кыштак толук курчоодо калган. 13-августта Преображенское кыштагына Күрмөнтү болуштугуна кирген Сары-Булак айылынан келишкен көтөрүлүшчүлөр кайра чабуул коюшкан. Кол салган, чабуулга өткөн көтөрүлүшчүлөрдү башында, "хан"көтөрүлгөн Баатыркан Ногой уулу турган.

Уеззддин борбору болгон Пржевальск шаарына көтөрүлүшчүлөр 10-август күнү эле чабуул жасашкан. Пржевальск уезддинин башчысы полковник Иванов жардам көрсөтүүнү өтүнүп, Каркырадагы ротмистр Кравченкого чабарман жөнөтүүгө аргасыз болгон. Пржевальск шаарын камалоого Түптүн, Ак- Суунун эли жана Ысык - Көлдүн Тескейиндеги саяк, кыдык, желдең, бапа уруулары катышкан. 15-августа Ырдыкка жакын жерде Тескейден келген көтөрүлүшчүлөр белгилүү саяк манабы Батыркан Ырайымбек уулун, ата - бабалардан калган салт боюнча "хан" даражасына көтөрүшкөн. Алардын саны болжол менен 5000 адамды түзгөн [18, б. 52].

10-11-августта Мариинск болуштугунун дунгандары көтөрүлүшчүлөргө кошулушкан. Бул кабар 11-августта, саат 11 де падыша бийлигинен жергиликтүү бийлигине жеткен жана бул кабардын чын-төгүнүн текшериш үчүн уезд башчысы Шебалинди, бир отряд солдат менен дунгандардын айылына жөнөткөн. Аларды дунгандар ок атуу менен тозуп алышып, анан шаарга чабуул жасашкан. Көтөрүлүшчүлөрдүн бир чабуулун волонтерлор (ополчения, дружина) араңдан зорго токтотушкан. Алардын арасында көп жоготуулар болгон. Ошол эле күнү 400дөн ашык куралданган дунгандардын чоң отряды уезд башкармалыгынын аткаминерлерине жана Ырдыктагы жазалоочу отрядга кол салышкан [19, 32-33-бб].

13-14-августта Пржевальск шаарын камаган көтөрүлүшчүлөргө Бөрү-Баш, Челпек жана Таш-Кыя айылдарында жашаган сарт-калмактар кошулган. Алардын арасынан А. Жангурчинов, О. Бакаев, Ч. Маматкулов, У. Темирбеков, С. Ходжанов, Б.Элиев, К. Кудайкулов, М. Алеев, И. Табалдиев, Б. Сарпеков, А. Адыгаев ж.б. жазалоочулар менен жан аябай салгылашкан [20, б.159].

12-августтан-15-августка чейин уезд борбору Пржевальск шаары көтөрүлүшчүлөр тарабынан курчоодо калган. Ошол учурда шаарга 10 миңден ашык топтолуп, алар шаарды коргой башташкан. Шаардын бийлиги 100 ашык эркектерге курал – жарак таркатышкан. 13-августта көтөрүлүшкө катышкан кыргыздар менен дунгандар Пржевальскидеги айыл чарба мектебинин аймагына чабуул коюшуп, ал мектепти убактылуу болсо да басып алышкан. Бирок, урядник Овчинниковдун казак-орус отряды менен көтөрүлүшчүлөрдүн ортосунда болгон салгылашта бир нече адам өлүп, Мариинск (Ырдык) кыштагы талкаланган [21, б.41].

14-августта Баатыркан Ногой уулу жол башчылык кылган көтөрүлүшчүлөр Санташ ашуусунда Бергдин жазалоочу отрядынын жолун тосушкан. Отряд жакындаганда көтөрүлүшчүлөр аларга кол салышкан, бирок жазалоочулар окту мөндүрдөй жаадыргандыктан көтөрүлүшчүлөрдөн 8 адам окко учкан, калгандары токойго кирип кетүүгө үлгүрүшкөн. Буктурмада тургандар тарабынан да 27 адам окко учкан [22, б.34].

15 - августтагы Отрадное кыштак аймагындагы Бергдин жазалоочу отряды менен болгон салгылашууга 800 дөн ашык көтөрүлүшчү катышкан жана ал жерде 50 гө жакын адам шейит кеткен [23, б.34].

15-августта Түптөгү көтөрүлүшчүлөр Санташ кыштагындагы келгиндерге кол салышкан жана андагы кулактардын мүлкүн олжолошкон. Жогорудагы кагылуушулардан кийин көтөрүлүштү басуу максатында бийлик шашылыш чараларды көрүүгө аргасыз болгон. Ошол күнү Түп өрөөнүнө Жаркенттен 150 жазалоочу отряд жана 52 казак-орустар жете келишкен, ал эми, 20-августта казак-орус жүздүгү жана 20-августта Ташкенттен замбирек менен куралданган жазалоочу отряд келген. Келген жазалоочу күчтөрдү Пржевальск шаарындагы коргонуп жаткандар шаардын чиркөөсүндөгү коңгуроону кагышып, аларды куткаруучулар деп тосуп алышкан [24, б.87].

18-августта Пржевальск шаарынын комендантынын буйругу менен Бергдин жазалоочу отряды Жыргалаң суусу тарапка жөнөтүлгөн. Ал жактан Түптү көздөй кеткен жолдун 18 чакырымында болгон салгылашууда 3 көтөрүлүшчү казак-орустар тарабынан өлтүрүлгөн [25, б.35].

20-августта Бергдин жазалоочу отряды менен көтөрүлүшчүлөрдүн кезектеги салгылашуусу Теплоключенко кыштагынын чеке белинде орун алган. Ок атышуу күч ала баштаганда көтөрүлүшчүлөр токойго кирип кетишкен. Бирок, Бергдин отряды ал жерден 4 чакырым узагандан кийин көтөрүлүшчүлөр отрядга кайрадан кол салышкан, бирок күч тең болбогондуктан көтөрүлүшчүлөр чоң жоготууга учурашкан [26, б.32].

21-22-августта көтөрүлүшчүлөр Пржевальск шаарындагы жүн тазалоочу ишкананы басып алышкан жана ал жактагы кампаларга өрт коюшкан. Бул жөнүндөгү кабар 23-августта бийликке жеткен. Ал жака бийлик шашылыш түрдө хорунжий фон Бергдин башчылыгы алдында 36 казак-орусту, хорунжий Угренников жана прапорщик Моргунов башкарган жазалоочу отряддарды жөнөткөн. Ал жердеги көтөрүлүшчүлөрдүн саны 4000 ге жакын болгон жана алар Мариинск кыштагынын түндүк тарабынан келе жаткан жазалоочу отряддарды каршы тосуп чыгышкан. Көтөрүлүшчүлөрдүн айрым бөлүктөрүндө көк, жашыл, кызыл түстөгү туулар болгон. Жазалоочу отряддардын тылынан көк, жашыл, кызыл түстөгү тууларды алып жүргөн көтөрүлүшчүлөр аларга кол салышкан. Жазалоочулардын каптал жагынан ак туу көтөргөн топ кол салган. Бирок, 15 казак-орустан турган отряд жана 21 казак-орустан турган отряддар менен көтөрүлүшчүлөрдүн ортосунда болгон айыгышкан салгылашууда 300 гө жакын көтөрүлүшчүлөр шейит кетишкен. Бул окуя жөнүндө хорунжий фон Берг: “300 гө жакын көтөрүлүшчүлөр кылыч менен өлтүрүлдү. Алардын көпчүлүгү үймөк чөптөргө, арыктарга жашынышка аракет жасашты. Бирок, алардын баарын таап өлтүрдүк. Көтөрүлүшчүлөр бул салгылашта толугу менен жеңилишти жана Көлдүн түштүгү менен Жети-Өгүз капчыгайына карай чегиништи” [27, б.37] - деп көрсөткөн.

27-28 августь күндөрү Баатыркан Ногой уулу башында турган көтөрүлүшчүлөр кайрадан Преображенское кыштагын алуу үчүн кезектеги чабуулун баштаган. Бирок, бийлик шашылыш чараларды көрүп Пржевальск шаарынын комендантынын буйругу менен Бергдин башчылыгы алдында 52 казак-орусун жардамга жөнөткөн. Бергдин жазалоочу отрядынын келиши менен жазалоочу казак-орустар чабуулга өтүшкөн. 28-августта таң эрте Берг башкарган 2 отряд, хорунжий Перемишин башкарган биринчи отряд көтөрүлүшчүлөргө каршы кезектеги чабуулун баштаган. Жазалоочулар залп менен көтөрүлүшчүлөргө каршы ок ата баштаган, натыйжада 40 көтөрүлүшчү шейит кеткен, бирок, көтөрүлүшчүлөр кайрадан күч топтоп, 2000 кол менен жазалоочуларга каршы тап коюшкан. Ошол учурда жазалоочуларга жардам берип жүрүшкөн 100 гө жакын келгин-волонтерлор корккондуктан Преображенское кыштагын көздөй качууга аргасыз болушкан. Көтөрүлүшчүлөрдүн бул чечкиндүү чабуулу, 52 казак-орустарды жана 3 волонтерду жакын жайгашкан сарайга баш калкалоого мажбур кылган. Көтөрүлүшчүлөр чабуулун улантышып, жазалоочу отряддарды

курчоого ала баштаган. Жазалоочулар жапырт ок чыгара баштаганда, көтөрүлүшчүлөр бир аз артка чегинишкен, бирок алардын чабуулу токтогон эмес. Көтөрүлүшчүлөрдүн саны 4000 жакын адам болуп, алар 4 болуштуктун тургундары болушкан. Жазалоочулар чегинүүгө аргасыз болушкан, отряд башчысы Берг качууга аракет жасап, оң канаттагы волонтерго аттарды алып келүүгө буйрук кылган. Бирок, волонтер көтөрүлүшчүлөрдүн аткан огунан көз жумган. Көтөрүлүшчүлөрдүн жан аябай салгылашкандыгынан казак-орустар артка чегинүүгө аргасыз болушкан. Ошондой оор абалга туш болгон жазалоочулар акыркы күчүн топтоп чабуулга өткөн. Мындай чабуулду күтпөгөн көтөрүлүшчүлөр 3 тарапка бөлүнүп чегине баштаган. Алардын биринчи тобу, өздөрүнүн ички тарабына, экинчи тобу оң тарапка, ал эми, үчүнчү тобу Пржевальск тарапка чегинишкен. Жазалоочулар ыңгайлуу учурду колдон чыгарбай чабуулун улантышкан. Мына ошондой баш аламан салгылашта Бергдин буйругу менен казак-орус Сердобинцев буктурмада отуруп 24 көтөрүлүшчүнү атып өлтүргөн. Өз кезегинде көтөрүлүшчү, көзгө атаар мерген 1 волонтерду өлтүрө аткан жана буйрук аткаруучу Третьяковду жарадар кылган. Ок атышууда ал мергенге ок жаңылып каза болгон. Казак-орустар каза болгон көтөрүлүшчү-мергендин жанына келишип, анын Бакачы болуштугунун №6 айылынын болушу экендигин аныкташкан. Анын кийиминен болуштук белгиси, мөөрү жана документ табылган. Ошентип, Түп өрөөнүндөгү Баатыркан Ногой уулу жол башчылык кылган элдик көтөрүлүш, тилекке каршы, өз күчүн жоготкон. Жазалоочулар менен болгон салгылашууларда көтөрүлүшчүлөрдөн 800 адам шейит кеткен, бир нече жүз адам жарадар болгон [28, б.39].

Белгилүү болгондой, 1916-.Орто-Азия жана Казакстандагы элдик-боштондук көтөрүлүштү басуу үчүн, Россия империясы Түркстан чөлкөмүнө 42 замбирек, 69 пулемет менен куралданган 14 батальон, 33 казак- орус жүздүгүн жөнөтсө, Жети – Суу облусуна 35 рота, 24 орус- казак жүздүгү жана 240 атчан чалгындоо тобун жөнөткөн. Келген жазалоочу аскер күчтөрү, казак – орустар көтөрүлүштү ырайымсыз жолдор менен басып, элди эбегейсиз кыргынга учураткан.

Көтөрүлүшчүлөр жан сактоо үчүн катаал ашууларды ашып Кытайды көздөй качууга аргасыз болушкан. Кыргыз элинин тарыхында каргашалуу Үркүн окуялары башталган. Ошол жылы кеч күздө Кытайдын чек арасынан 39 болуштуктун эли, 45 миң түтүн же 164 миң адам өткөн, анын 130 миңге жакыны кыргыздар болгон. Үрккөн элдин төрт түлүк малы олжого кетип, кыйласы ит кушка жем болгон [29, б.236].

Ошонун ичинен Пржевальск уезддинен 27 миң түтүн, Пишпек уезддинен 8 миң түтүн, Жаркен, Верный уезддеринен 10 миң түтүн эл аргасыздан өз мекенин таштап Кытайга качууга аргасыз болгон [30, б.45].

Белгилеп кетчү жагдай, ошол кездеги кыргыз – казак жакшылары, манаптар, бийлер көтөрүлүштүн долбоорун түзгөн учурда эле, эгерде, көтөрүлүш жеңилүүгө дуушар болсо элдин Кытайга өтүп кетүү жолдорун чалгындап аныкташкан. Ал жол Баатыркан ажыга жана башка алдыңкы инсандарга белгилүү болгон.

Элдин эскерүүлөрүндө Түп, Ак – Суу эли Текести карай Каркыра аркылуу үркүп, Музарт суусун азап – тозок менен кечип өтүшкөндүгү, Арайкыз – Сайкал аттуу жерге баргандыгы, үрккөн элдин бир бөлүгү Шатынын Кара – Баткак деген жерине жеткенде жазалоочу аскерлердин жете келип кыргын салгандыгы, аман калган элдин Кулжага барышы, ал жактагы оор жашоосу, Терек- Аскадагы мал – жандын кырылышы, аман калган элдин аскадагы өлүктөрдү тебелеп өтүшү, Үч-Турпан, Жаман-Сууга жетиши, элдин эпидемиядан кырылышы, Текестин Көк- Жайлоосундагы ж.б. окуялар баяндалат [31, 13-18-бб].

Ошондой оор мезгилде Баатыркан ажы Ногой уулу элдин камын көрүп, үркүп бара жаткан элге жардамын берип, Кытайга жеткен элди аралап жардам бергендиги эл оозунда айтылып келет.

Ошентип, Ысык – Көл өрөөнүндөгү кыргыз элинин улуттук – боштондук көтөрүлүшү кандуу басылгандан кийин, уезд башчысы полковник В. Иванов көтөрүлүштүн жол башчыларынын тизмесин түзүп, аларды жоопко тартууну көздөгөн. Ал тизмеде Түп болуштугундагы белгилүү инсандар, көтөрүлүш учурунда жол башчылык жана жетекчилик ролду аткарышкан: Абдула Мамутов, Баатыркан Ногоев, Рыскелди Карачев (Баатыркан ажынын иниси), Рыскелди Бериков (жакын досу), Каптагай Түркмөнов , Бектен Букин (Батыркан ажынын небереси), Байджи Исмаилов, Тынтай Булакин, Токторбай Түркменов, Исмаил Райымкулбековдун аты- жөндөрү көрсөтүлгөн [32, 165-167-бб].

Дагы бир архивдик документте Пржевальск уезддиндеги кыргыздардын көтөрүлүшүнүн башчыларынын аты- жөнү аталган. Алардын катарында :1. Сагалы Алматаев, Тоң болуштугу, 2. Сагын Ниязбеков, Семиз-Бел болуштугу, 3. Максүт Солтобаев, Куртка-Мерген болуштугу, 4. Кадыр Байсаронов, Түргөн болуштугу, 5. Райымбеков Баатыркан жана Мамыткан Жантаев, Улахол болуштугу, 6. Баатыркан Ногоев, Түп болуштугу ж.б. көрсөтүлгөн [33, б.63].

1917-ж. Россиядагы Февраль революциясынан кийин падыша тактан кулаган. Бул кабар Кытайга үркүп барган элге жеткенден кийин, алар киндик кан тамган өз жерине кайта баштаган. Баатыркан ажы Ногой уулу Россияда Октябрь төңкөрүшү ишке ашып, Совет бийлиги орногондон кийин, 1918-ж. өз жерине кайтып келген. Ал 1928-жылы Түп районундагы Сары-Дөбө айылында дүйнөдөн кайткан. Ошентип, кыргыз элине аттын кашкасындай таанымал инсан – Баатыркан Ногой уулу 19-кылымдын экинчи жарымында– 20-кылымдын башында кыргыз элинин таламын талашып, оторчулук бийлик менен тынымсыз күрөшүп келсе, 1916-жылы көтөрүлүштүн учурунда “хан” даражасына көтөрүлүп жол башчылык ролду аткарган. “Үркүн” мезгилинде элдин камын көргөн жана элдин өз мекенине кайтып келишине өз салымын кошкон.

Колдонулган адабияттар

1. Осмонаалы Сыдыков. Мухтасар тарих кыргызиа. Тарих кыргыз Шадмания. “Турар”, Бишкек, 2014.
2. Бектенов А . Баатыркан ажы жана Ногой баатыр. “ Турар”, Бишкек, 2023.
3. ЦГА РК. ф. 44, д. 545, оп. 84, л. 432.
4. ЦГА РК. ф. 44, д. 30982, оп. 1, л. 134-140.
5. Бектенов А . Баатыркан ажы жана Ногой баатыр. “ Турар”, Бишкек, 2023.
6. ЦГА РК. ф. 44, оп. 6, д.1556, л. 9.
7. Бектенов А. Баатыркан ажы жана Ногой баатыр. “Турар”, Бишкек, 2023.
8. Бектенов А. Баатыркан ажы жана Ногой баатыр. “Турар”, Бишкек, 2023.
9. ЦГА РУз. ф. и-1, оп. 27, д. 600, л. 2-9.
10. ЦГА КР. ф. 75, оп. 1, д. 12, л. 14.
11. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897г. изд. Центр. Стат. Комитета. МВД.85. Семиреченская обл. –СПб.:1905, IV,VI, с. 52., ЦГА РУз. ф.и- 461, оп.1, д.1888, л. 63 об.
12. ЦГА РУз. ф. И-1, оп.27, д. 600, л. 2-9.
13. Усенбаев К. Восстание 1967года в Киргизии. Ф., 1967.

14. Маджун Д.С. Восстание 1916г. в контексте международных отношений в Центральной Азии и участие в нем дунган //Илимий эмгектер. Монографиялар. Эскерүүлөр. 1-китап.Б.: “Кут-Бер”, 2016.

15. Кененсариев Т. Улуу көтөрүлүшкө себеп болгон жагдайлар // Үркүн. Кылымдар унуткус кыргын. “Турар”, Бишкек, 2017, 268-271-б.б.

16. Восстание 1916г. в Средней Азии и Казахстане. 1960.

17. ЦГА КР.ф.75, оп. 1, д. 12. л. 14., Шейшеканов Т. 1916-жыл: Ысык-Көлдөгү Азаттык көтөрүлүшү//Илимий эмгектер. Монографиялар. Эскерүүлор.Б.: “Кут-Бер”, 2016.

18. Шейшеканов Т. 1916-жыл: Ысык-Көлдөгү Азаттык көтөрүлүшү//Илимий эмгектер. Монографиялар. Эскерүүлор.Б.: “Кут-Бер”, 2016, 83-б., Шейшеканов Т. Көлдөгү көтөрүлүш. “Архи”, Бишкек, 2003.

19. Шейшеканов Т. Көлдөгү көтөрүлүш. “АРХИ” Иновациялык борбору. Бишкек, 2003.

20. ӨмүрбековТ.Н.Участие народностей Семиречья в национально-освободительном движении в начале XX в. (1900-1917 гг.).- Диссертация на соиск. уч.степ. к.и.н., Алматы, 1986.

21. 1916-жылкы көтөрүлүш. Бишкек, 1996, 52-б., ШейшекановТ. Көлдөгү көтөрүлүш. “Архи”, Бишкек, 2003.

22. ЦГА КР. ф.75, оп.1, д.11, л.34.

23. ЦГА КР. ф.75, оп.1, д.11, л.34.

24. ЦГА РУз. ф.1, оп.31, д.1138а, л.52., Шейшеканов Т. 1916-жыл: Ысык-Көлдөгү Азаттык көтөрүлүшү//Илимий эмгектер. Монографиялар. Эскерүүлор.Б.: “Кут-Бер”, 2016.

25. ЦГА КР. ф.75, оп.1, д.11, л.35.

26. Там же, л.32.

27. ЦГА КР. ф. 75, оп. 1, д. 11, л.37.

28. ЦГА КР. ф. 75, оп. 1, д. 11, л. 39.

29. Усенбаев К. Восстание 1916 года в Киргизии. Ф.,1967.

30. Кыргызстандагы 1916-жылкы улуттук-боштондук көтөрүлүштүн 100жылдыгына карата арналган тарыхий баа жана илимий-методологиялык колдонмонун материалдары. Бишкек, 2016.

31. Уркун. Кылымдар унуткус кыргын. “Турар”, Бишкек, 2017.

32. ЦГА КР. ф. 34, оп.2, д.5, л.165-167.

33. ЦГА РУз. ф. И.-461, оп. 1, д.1888, л.63 об.

Рецензент: т.и.к., доцент Жумалиева С.

УДК:94:303446.4(575.2)(04)

Шейшеканов Т.Б.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
Шейшеканов Т.Б.
КНУ имени Ж.Баласагына
Sheyshekanov T.B.
KNU J. Balasagyn

КАСЫМААЛЫ АЖЫ МАМБЕТ УУЛУ 1916-ЖЫЛДАГЫ КӨТӨРҮЛҮШТҮН ЖЕТЕКЧИСИ

КАСЫМААЛЫ АЖЫ МАМБЕТ УУЛУ РУКОВОДИТЕЛЬ ВОССТАНИЯ 1916-ГОДА

KASYMALY AZHY MAMBET UULU LEADER OF THE 1916-UPRISING

Кыскача мүнөздөмө: Ички-Теңир тоодогу 1916-ж. улуттук-боштондук көтөрүлүштөгү көрүнүктүү жетекчилердин бири Касымаалы Мамбет уулу болгон. Касымаалы ажы 1862-ж. Куланак айылынын Ак-Булуң деген жеринде жарык дүйнөгө келген. Биринчи дүйнөлүк согуш жылдарындагы элдин оор абалын Касымаалы жакшы түшүнгөн, падышанын Жарлыгында көрсөтүлгөн талаптарды аткаруудан баш тарткан жана өзүн эл тарабында экендигин көрсөткөн. Көтөрүлүш башталганда Касымаалы Нарын аймагындагы көтөрүлүштү жетектеп, Көк-Артты ашып келүүчү жазалоочулардын жолун бөгөө жоопкерчилигин алган. Бирок, жазалоочу аскерлердин көбөйүшү менен Касымаалы ажы элди бөөдө кыргынга учуратпайын деген максатта, Шатен жана Черик болуштугундагы 900 түтүн эл менен Кытай тарапка ооп кеткен. Касымаалы ажы Кытайга качып барган элдин камын көргөн. Колониялык бийлик алдоо жолу менен Кытайдан кайткан Касымаалыны колго түшүрүп Нарын гарнизонунда даргага аскан.

Аннотация: Касымаалы ажы Мамбет уулу является одним из видных руководителей национально-освободительного восстания в 1916 года в Нарынской зоне. Касымаалы ажы родился в 1862 году селе Куланак в местечке Ак-Булун. Касымаалы ажы хорошо понимал тяжелое социальное положение народа в период первой мировой войны и выступил против царского Указа о мобилизации на тыловые работы. Когда началось восстание, он стал руководителем и боролся против прихода карателей из района Кок-Арта. После прихода карателей он был вынужден уйти в Китай вместе с 900 семей из Шатенского и Черикчинской волостей. В Китае Касымаалы заботился о народе. Касымаалы ажы обманным путем был задержан и был повешен в Нарынском гарнизоне.

Abstract: Kasymaly azhy Mambet uulu is one of the prominent leaders of the national liberation uprising in 1916 in the Naryn zone. Kasymaly azhy was born in 1862 in the village of Kulanak in the town of Ak-Bulun. Kasymaly azhy understood the difficult social situation of the people during the First World War and spoke out against the Tsar's Decree on mobilization for rear work. When the uprising began, he became a leader and fought against the arrival of punitive forces from the Kok-Art region. After the arrival of the punitive forces, he was forced to leave for China along with 900 families from the Shatensky and Cherikchinsky volosts. In China, Kasymaly took care of the people. Kasymaly azhy was detained by deception and hanged in the Naryn garrison.

Негизги сөздөр: көтөрүлүш; болуш; жазалоочулар; жарлык; эл; Кытай; согуш.
Ключевые слова: восстания; волостной; каратели; указ; народ; Китай; война.
Keywords: uprisings; volost; punitive forces; decree; people; China; war.

Кыргыз элинин Ички-Теңир тоодогу 1916-ж. улуттук-боштондук көтөрүлүшүндөгү көрүнүктүү жетекчилердин бири Касымаалы Мамбет уулу, элге алынган, таанымал белгилүү манап болгон. Касымаалы ажы 1862-ж. Куланак айылынын Ак-Булуң деген жеринде жарык дүйнөгө келген. Анын ата-теги, элге кылган кызматы жөнүндөгү маалыматты Осмонаалы Сыдыков "Мухтасар тарих Кыргызиа" аттуу эмгегинде: ... Эсенгулдан Ниязбек, Ниязбектен сегиз бек: Бердибек, Бердикожо, Субан, Ормон хан, Ажы, Шатен, Кожобек, Ырыскулбек, Шатенден Качы, Качыдан Мамбет, андан Касымаалы ажы, Эсенкул балдарынан, дин,

милдетке кызмат кылып, мал-жанын сарп кылган жалгыз ушул. "Балдарын илим жолуна жүргүзүп, күндөн күнгө кудайга пенделик кылып, 5 000 рублга калк үчүн медресе салдырып, балдарын окутуп, кызмат кылып, акырет азыктарын алган, бул дүйнөнүн жалгандыгын билген, "замандын акыбалынан кабардар болсом" деген — Мамбет ажы уулу Касымаалы ажы. Анын уулу — Айдараалы. Молдо Касымаалы ажы төрт болуш [1, 39–100-бб.] деп көрсөткөн." Ошентип, Касымаалы ажы теги боюнча Ормон хандын Шатен деген инисинин небереси Мамбеттин уулу болгон [2, б.108]. Касымаалы жаш кезинде эле эл аралап, элге тааныла баштаган. Ал, 1912-ж. чейин 12 жыл удаа-удаа болуш болуп шайланып элге кызмат кылган. Касымаалы ажы өзүнүн жоомарттыгы, сарамжалдуулугу, кайрымдуулугу, чечендиги менен чоң абройго ээ болгон. 1905-жылы Нарын өрөөнү боюнча биринчи чоң мечитти Куланакка салдырган. Кийин чоң каражат берип чыгыш архитектура үлгүсүндө медресе салдырып, балдарга билим бердирткен. Касымаалынын Кара-Булуңдагы медресесине тегине карабай, билимге умтулган балдарды окутууну колго алган. Казандагы Галия жогорку медресесин бүтүргөн уулу Айдараалы, Молдо ажы Агыбай молдо, аалым Тайыр медреседе дарс окушкан. Ошол медреседен билим алышкан Абдылда молдо Аралбаев, Эшбай молдо Токсобаев, Сарба молдо Осмоналиевдер кийин алгачкы мугалимдерден болуп калышкан.

XX кылымдын башында Орус падышасынын оторчулдук эзүүсү күчөгөн мезгилде, өзгөчө биринчи дүйнөлүк согуш учурундагы элдин наразычылыгы жана алгачкы толкундоолор башталган учурда, Касымаалы белгилүү манап, болуштар менен байланышып абалды талкуулап турган. Июль айынын аягында Касымаалыга Шабдан уулу Исамүдүндүн жигити Бугубай жашыруун келип, Олуя-Ата, Алматы, Жаркен, Капал, Лепси казактары, Чүй, Ысык-Көл кыргыздары орус-герман согушуна уулдарын жибербей көтөрүлүүгө даярданып жатышканын кабарлап, Нарын, Ат-Башыдагы жагдайдан маалымат алып, Жети-Суу облусуна кирген уезддерде орук жумуштарына алуу жөнүндөгү падышанын Жарлыгына каршы толкундоолор болуп жаткандыгын жана кыргыз манаптары көтөрүлүшкө даярданып, долбоор иштеп чыккандыгын кабарлаган. Жалпы элдин ишин колдоого ниеттенген Касымаалы ажы элин ар кандай абалга даяр болууга камындырып турган [3, 127-129-бб].

Көтөрүлүштүн катышуучусу Аралбаев Абдылданын (1879-ж.т.) эскерүүсүндө: " Июль айынын орто чени эле, Касымаалы, Калпа, Казы деген, дагы бир топ болуштарды Нарынга чакыртып кетет. (Нарын участкасынын башчысы Т.Ш Хахалев чакырткан.) Алар кайра келгенде эл арасына Касымаалы солдат берүүгө макул болуп келиптир, барганда да баягы эле атка жеңил, тайга чак шордуу кедейлер барат экен деген кабар, ким таратканы белгисиз, кулактан кулакка тарап жатты. Бир күнү старчын элди чогултуп, аскер берүүнү сунуш кылып жарыя кылды. Эл наразы боло баштады, "... Абдылас аттуу жашы 70 тен өтүп калган буурул сакал абышка чыгып, хан теңдиксиз болсо калкта наразылык көп болот. Ал наразылык элдин улуу толкунуна айланат. Балким азыр ушундай окуя болуп жаткандыр, аны биз кайдан билебиз. Акылыңардан адашпагыла мырзалар - азыр баланы ата тыйчу заман көрүнбөйт. Алар бирөө үчүн өлүмгө барбайбыз, кармашып жатып өлөбүз деп жүрүшөт " –деди. Старчын минген ара боз атын ойноктотуп, "шашпагыла кагыраган какмарлар" деди да, колун тиги токойдун ары жагындагы болуштун үйүн көздөй шилтеди да жүрүп кетти, биздин айылда мен сыяктуу аскерге бара тургандардын саны 100 гө жакын эле" [4, 441-442-бб.] - деп эскерген. Ал эми, көтөрүлүштүн катышуучусу Бердибаев Эшмураттын эскерүүсүндө (1870-ж.т.): "Касымаалы Куланактагы үч уруу элдин болушу болчу. Канааттын орус падышачылыгына каршы көтөрүлүүгө жиберген элчисинин иши оңунан чыкпайт, себеби, элдин көпчүлүк катмарынын кандай кан төгүүгө болсо да каршы экендигин көргөндөн кийин, ал унчукпай, жооп бербей коюу менен кутулат. (Бул жерде Канаат хандан

Касымаалыга чабармандын келиши жөнүндө сөз болуп жатат).” Касымаалыга караган болушта элдин падыша өкмөтүнө жана жергиликтүү бай-манаптарга каршы наразылыгы күчтүү болгондуктан, солдатка бара турган жаштагы балдардын, элдин түрүн көргөндөн кийин Касымаалы мурунку өкүм-зордукка салууну, такыр унутуп, өзүн эл тарабында көрсөтүп, уезд начальнигине солдатка баруучулардын тизмеси берилбейт деп чыкты ” [5, б.444] - деп көрсөткөн.

Демек, Касымаалы өз болуштугундагы элдин оор абалын жакшы түшүнгөн, падышанын Жарлыгында көрсөтүлгөн талаптарды аткаруудан баш тарткан жана өзүн эл тарабында экендигин көрсөткөн. Ошол мезгилдеги Куланактагы элдин социалдык абалын Казаболотов (1879-ж.т) өз эскерүүсүндө: “ал заман бей-бечаранын канын сүлүктөй соруп, малдуунун малын коруп туруучу заман эле, жокчулук бизди жалтак, коркок кылып тарбиялаган. Ак падышанын улуу урматынан деп камчы үйрүп старчын, болуштар салык жыйнаганы келсе, үстүнө үйрүп салаар кийими жок аялың көзүнүн жашын төксө, атакелеп жүрөктүн арылгыс дартын козгоп балаң боздочу... Орус империясы Германия менен согушуп жатыптыр деген кабар, айыл үстүнө учуп келип жатты. Бул кедейлерге түшкөн зор түйшүк болду. Тон, кол кап, жараган аттар согушка, ак падышанын улуу урматына деп алынып турду. Старчын-болуштар “ Самарканддан саман учту десе, сапырылып жоо келе жатат ” деп үч эсе өндүрүп алып турду, булар аздык кылды. 1916-жылы июль айынын аяк ченинде 18-40 жашка чейинки эр бүлөнү солдатка алат экен деп уктук. Бул кабар эл океанын толкуткан, чыгыштан жүргөн күчтүү шамал болду да калды. Согуштун азап-тозогун мойнуна тарткан, ала барчындын кош текөөрүндө жаткан эл, акыры күчүн жыйнап, бул кордукка өзүнүн чыдабай турганын далилдегиси келди” [6, 439-440-бб] – деп эскерген. Чындыгында эле, 1914-ж. башталган дүйнөлүк биринчи согуш падышалык Орусиянын чет жактарында жашаган, оторчулук эзүүдөгү элдердин жашоосун өтө оорлоткон. Падышанын орук жумуштарына алуу боюнча чыгарган Жарлыгына каршы Кыргызстандын баардык аймактарында элдин наразычылыгы күчөп, толкундоолор башталган. Мындай оор кырдаалда Касымаалы ажы эл тарабында болууну чечкен.

Аралбаев Абдылданын (1879-ж. т.) эскерүүсүндө: «Күн өткөн сайын шумдуктуу кабарлар эл ичине тарай берди. Казактар ак падышага каршы чыгып, урушуп жатыптыр; өзбектер жаңы Кокон хандыгын түзгөн имиш. Ал эми кыргыздарчы? Пишпекте орус бийлиги кулатылып, Канаат өзүн хан жарыялаган экен... Тез эле бул шумдуктар Куланак өрөөнүнө жайылып кетти». Эдибай мерген өзүнүн сөзүн уккан аскер жашындагы жигиттерди чогултуп тоого чыгып кетти. Биздин ага кошулалы деген үмүтүбүз таш капты. Касымаалы жол тостуруп койду деген кабар чыкты. Көп узабай эле аскерге катталган балдардын тизмеси уездге кетиптир деп уктук. Эл толкуну күчөй берди, бийлерди чакыртып, тизмеге мөөр бастырат экен деген кабар тарады. Солдатка баруучулардын бийлерди аңдуусу башталды. Ошентип, бий, болуштар сыртка чыга албай калды, аларды эл токтотту. Бул иш орундалбай калды. Анткени Нарында көтөрүлүш чыгып, уезд башчысынын Нарындагы өкүлү Какилов (Хахалев. Т.Ш.) жыйырма төрт солдат менен качып кетти. Жол кесилип ташталды. Эдибай мергендин жигиттери шайтан көпүрөнү өрттөп (Нарындан 20 км. алыс жерде Ат-Башы өрөөнүнөн агып келе турган сууга салынган) жиберди ” [7, 441-442-бб] – деп эскерген.

Ошондой мезгилде аймактагы башталган көтөрүлүштү жетектөөгө элдин ишенимине арзып, элди баштай ала турган инсан – бул Касымаалы ажы болгон. Нарын аймагындагы боштондук көтөрүлүшүн жетектеп, Көк-Артты ашып келүүчү жазалоочулардын жолун бөгөө жоопкерчилиги Касымаалы ажы Мамбет уулуна буйрулат. Батыштан келүүчү куралдуу аскер бөлүктөрүнүн жолун бөгөө үчүн өңүттүү буктурмаларды ээлеп, кууш капчыгайлардын эки

жагынан таш кулатып жазалоочуларга кыргын салуучу өңүттөрдү даярдаган Касымаалы ажынын жоокер жигиттери кам үстүндө турушкан [8, б.19].

Белек Солтоноев Касымаалы ажынын көтөрүлүштү толук колдоого алгандыгы жөнүндө: " Нарындан көтөрүлүшкө дили менен кошулган Касымаалы Мамбет уулу, Чолук, Кудайберген, Атабек, Сарыбагыш молдо жана бүткүл ажы эли" [9, б.154] – болду деп белгилеген.

Көтөрүлүштүн катышуучусу Аралбаев Абдылданын эскерүүсүндө: "Эл дөгүшүп турган мезгилде, Анжиyандан келе жаткан 2000 аскер Көк-Артты ашып түшүптүр деген кабар тарады. Эдибай күнү-түнү Нарындан келүүчү жолду тостуруп жатты. Бирок, ал айыл арасындагы кабардан алыс болуп, Көк-Арттан 100 аскер келе жатканын билген жок. Кокусунан куралдуу отрядга туш болуп, атышып жатып ок жаңылып өлдү " [10, 441-442-бб] - деп эскерген. Ички-Теңир тоолук кыргыздардын азаттыкка умтулган боштондук көтөрүлүшүн басуу үчүн, орус оторчулук бийлиги, бул аймакка Жети-Суу казак-орустарынын үчүнчү полкунун, башында есаул Булучев турган жүздүгүн Он-Арча (Тынымсеит), Ажы, Субан, Шатен, Моңолдор, Шаркыратма, Черик айылдарындагы көтөрүлүшчүлөрдү басууга жөнөтөт. Оренбург казак-орустарынын полковник Бобров жетектеген алтынчы полку Намангандан Көгарт аша келип, Атайкеде көтөрүлгөн кыргыздарды канга бойойт. Есаул Кохановскийдин жүздүгү Молдо ашуусу менен Соң-Көлдү жээктеп Жумгал, Кочкор өрөөндөрүндөгү көтөрүлүшчүлөргө сокку урат. Есаул Скобелевскийдин жүздүгү Суук капчыгай өрдөй Орто-Сырт, Чалк-Өйдө, Ат-Башы өрөөндөрүнө өтүп, Таш-Рабат, Торугарт ашууларына бет алып көтөрүлүшчүлөрдөн өч ала баштайт.

Тилекке каршы, жогоруда көрсөтүлгөн жазалоочу отряддардын келиши менен, өрөөндөгү азаттык үчүн болгон көтөрүлүш өз күчүнөн тайып, төмөндөй баштайт. Ошондой оор шартта калгандыгына карабай, Куланактык эр азаматтар Момунаалы жана Бопунаалы орустардан өч алабыз деген максатта, почта менен келе жаткан эки орусту өлтүрүшөт. Бул кабар Касымаалы ажыга жетээри менен, элди бөөдө кыргынга учуратпайын деген максатта, Шатен жана Черик болуштугундагы 900 түтүн эл менен бирге Кытай тарапка ооп кеткен. Бул окуя жөнүндө есаул Булычевдин уезд башчысынын атына жөнөтүлгөн телеграммасында: "28-августа, 1916 года 900 кибиток Шатеновской волости, половина Чериковской волости перекочевали в Китай " [11, б.137] - деп көрсөтүлгөн.

Касымаалы ажы Кытайга качып барган элдин абалын сурап, иниси Шераалы ажы менен бирдикте Кытай улуктары менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп элдин камын көрөт. Касымаалы ажы Кашкарда жүргөн учурда Нарын участкасынын башчысы Хахалев ажынын үч ата өткөн, Казы болуш аркылуу Черик Мааке баштаган кишилерди жиберип: "Кайра келсин, ак падыша алдында мурда өтөгөн кызматтары үчүн кечирим беребиз" –деп алдап чакыртат. Ал ишенип эли менен Торугартты ашып түшкөндө, күтүп турган казак-орустар, Касымаалынын өзүн, Чоткара бийди, болуш болгон уулу Орунаалыны, болушка талапкер уулу Акимаалыны жана эки бир тууган Момунаалы менен Бопунаалыны туткундашат.

Бул окуяны Белек Солтоноев: "Кашкардагы чоң-багыштын жеринде турганда артынан Эсенгулдун Манай казы, Чокоев киши жиберип "силерге өлүм жок " деп , кайтадан көчүрүп алган. Касымаалынын бир баласы, бир жолдошу менен Нарындык аймак башчысы Ковлев чакыртып алып, набактыга камап коюп, бир нече күндөн кийин дарга тарткан. Кайта келген 200 түтүндөн чыгым болдук деп, көп мал-мүлкүн алган. Токтооку деген 50 түтүн бир урук айылдан миңге жакын кой жана айгыр, аттарды алган" [12, б.177] - деп баяндаган.

1916-ж. 30-ноябрындагы Е. А Хахалевдин берген көрсөтмөсүндө: " В настоящее время киргизы отдельными юртами, а иногда и массами, возвращаются тайно на свои места.

Главная же масса остается со своими главарями в Китае. Причиной здержки возвращения всех киргиз является боязнь главарей, восстания возмездия русских властей, которые (главари) удерживают и массу бедноты. Если бы удалось изъять главарей восстания, то киргизы немедленно возвратились бы, даже несмотря на трудности пути в зимнее время. Киргизы в настоящее время гибнут в Китае от холода и голода. То же происходит и с их скотом. Возвращаются киргизы почти без скота. Из главарей восстания казнены в Нарыне выданные киргизами: 1. Касымалы Мамбетов, 2. Уруналы Мамбетов, и три простых киргиза (ф.н) за убийство трех упомянутых семейств. О задержании кого-либо из Шабдановых сведений нет" [13, 217-217-бб] – деп көрсөткөн. Чындыгында эле, Касымаалы Мамбет уулун жзалоону көздөгөн Пржевальск уезддинин Нарын аймагынын башчысы Хахалев Ат-Башыдагы кадырлуу кыргыздарды Кытайга Касымаалыга жиберип: "кайра келсин, ак падыша алдында мурда өтөгөн кызматтары үчүн кечирим беребиз "- деп алдайт. Ага ишенип кайтып келген Касымаалы ажыны 1916-жылдын 26-сентябрында Нарын гарнизонунун түрмөсүнө камаган. Орунаалы Касымаалы уулу, анын жан жолдошу Чоткара Барман уулу, Момунаалы, Бопунаалы деген эки жигити, бешөө чогуу камалган. 1916-жылдын 14-октябрында Касымаалы Мамбет уулу, Орунаалы Касымаалы уулу, Чоткара Барман уулу жана эки жигити Нарын гарнизонунда даргага асып өлтүрүлгөн [14]. Ошентип, Нарын аймагындагы кыргыз элинин азаттык үчүн жасаган көтөрүлүшүнүн көрүнүктүү жетекчиси Касымаалы ажы Мамбет уулу Россия империясынын жазалоочулары тарабынан курман болгон.

Колдонулган адабияттар

1. Осмонаалы Сыдыков. Мухтасар тарих кыргызиа. Тарих кыргыз Шадманиа. Б.: "Турар", 2014.

2. Жолдошов Р. 1916-жылдагы көтөрүлүштүн жетекчилери жана кыргыз манаптарынын орду //16-916-2016. Улуттук-боштондук көтөрүлүштүн жана Улуу Үркүндүн өчпөс тарыхы. Борбодук Азиядагы жана Кыргызстандагы 1916-жылкы улуттук-боштондук көтөрүлүштүн 100 жылдык маарекесине арналган эл-аралык илимий-тажрыйбалык жыйындын материалдары. Бишкек, 2016.

3. Токтоналиев Ж. Касымаалы ажынын эрдиги жана арманы // Үркүн-100 : Кылымдар унуткус кыргын. Б.: "Турар", 2017.

4. Аралбаев Абдылданын эскерүүсү //Илимий эмгектер. Монографиялар. Эскерүүлөр. 2- китеп. Б.: " Кут-Бер", 2016.

5.Бердибаев Эшмураттын эскерүүсү // Илимий эмгектер. Монографиялар. Эскерүүлөр. 2- китеп. Б.: " Кут-Бер", 2016.

6. Казболотовдун эскерүүсү // Илимий эмгектер. Монографиялар. Эскерүүлөр. 2- китеп. Б.: " Кут-Бер", 2016.

7. Аралбаев Абдылданын эскерүүсү //Илимий эмгектер. Монографиялар. Эскерүүлөр. 2- китеп. Б.: " Кут-Бер", 2016.

8. Токтоналиев Ж. Касымаалы ажы 1916-жылкы көтөрүлүштүн чыгаан жол башчыларынын бири// 1916-жыл: Азаттык көтөрүлүшү. " Бийиктик", Бишкек, 2012.

9. Солтоноев Б. 1916-жылдагы кыргыз көтөрүлүшү // Үркүн. Тарыхый-даректүү очерктер. Б., 1993.

10. Аралбаев Абдылданын эскерүүсү //Илимий эмгектер. Монографиялар. Эскерүүлөр. 2- китеп. Б.: " Кут-Бер", 2016.

11.Токтоналиев Ж. Касымаалы ажынын эрдиги жана арманы// Үркүн-100: кылымдар унуткус кыргын. Б.:, “Турар”, 2017.
12. Солтоноев Б. 1916-жылдагы кыргыз көтөрүлүшү // Үркүн. Тарыхый-даректүү очерктер. Б., 1993.
13. ЦГА КР. ф.34, оп.2, д.5, л. 217-217 (об).
14. ЦГА КР. О ликвидации беспорядков в Нарынском участке, д.№32.

Рецензент: т.и.к., доцент Асанов Т.

Сведения об авторах

Азамат кызы А. — магистрант кафедры Археологии, этнологии, источниковедение и историографии Института истории и регионоведения, КНУ им.Ж.Баласагына.

Алимова Б.М. — к.и.н., доцент кафедры истории стран Европы и Америки Института истории и регионоведения КНУ им.Ж.Баласагына.

Амирбек кызы Г. — преподаватель кафедры истории Кыргызстана Института истории и регионоведения КНУ имени Ж. Баласагына.

Арстанов С.А. – к.и.н, доцент кафедры истории Кыргызстана и археологии, этнологии ОшГУ.

Асипбаева М.Б. — к.и.н, доцент кафедры истории стран Азии и Африки Института истории и регионоведения КНУ имени Ж. Баласагына.

Бедельбаев А. — к.и.н., профессор кафедры истории Кыргызстана Института истории и регионоведения КНУ имени Ж. Баласагына.

Бообек уулу Б. – соискатель Института истории и регионоведения КНУ имени Жусупа Баласагына.

Жалиева Б.С. — к.и.н, доцент кафедры истории стран Азии и Африки Института истории и регионоведения КНУ имени Ж. Баласагына.

Жаамбай уулу Б. – магистрант историко-юридического Института ОшГУ.

Жолдошов Р. — к.и.н., доцент кафедры истории Европы и Америки Института истории и регионоведения КНУ имени Ж. Баласагына.

Жумалиева С.Ч. — к.и.н., доцент кафедры Археологии, этнологии, источниковедение и историографии Института истории и регионоведения, КНУ им.Ж.Баласагына.

Исмаилова А.Б. – старший преподаватель Кыргызского государственного технического университета имени И.Раззакова.

Кадыралиева М.К. — преподаватель кафедры Археологии, этнологии, источниковедение и историографии Института истории и регионоведения, КНУ им.Ж.Баласагына.

Каныбек кызы С. — студентка 3-курса исторического профиля Сулюктинского гуманитарно-экономического Института имени А. Машрабова Баткенского государственного университета.

Курбонов А. Д. — к.и.н., профессор кафедры филологического и педагогического образования Сулюктинского гуманитарно-экономического Института имени А. Машрабова Баткенского государственного университета.

Кутманалы кызы М.— студентка кафедры истории Кыргызско-Турецкого университета «Манас».

Майнашова У.А — магистрант кафедры Археологии, этнологии, источниковедение и историографии Института истории и регионоведения, КНУ им.Ж.Баласагына.

Мамытова А.Б. — к.и.н., доцент кафедры истории Кыргызстана Института истории и регионоведения КНУ им.Ж.Баласагына.

Молдокасымов Кыяс Сатарович - Заслуженный деятель культуры КР, председатель фонда “Мурас” при Аппарате Президента КР.

Муртазаева Э.Н. — студент гуманитарного факультета Кыргызско-Турецкого университета "Манас".

Назирова К.Б. — студентка исторического профиля Сулюктинского гуманитарно-экономического Института имени А. Машрабова Баткенского государственного университета.

Сапаралиев Д.Б. – к.и.н., профессор кафедры Истории Кыргызстана и Зарубежного Востока Бишкекского государственного университета имени К.Карасаева.

Сатимкулова М.А. — старший преподаватель кафедры истории Кыргызстана Института истории и регионоведения КНУ имени Ж. Баласагына.

Ташалиева М.М. — к.и.н., доцент кафедры истории и философии Кыргызско-Узбекского Международного университета имени Б.Сыдыкова.

Токтосунов Т.Ж. – преподаватель кафедры регионоведения и кыргызоведения Института истории и обществознания.

Толобаева Э.А. — к.и.н., доцент кафедры истории Кыргызстана Института истории и регионоведения КНУ имени Ж. Баласагына,

Тууганбаев А.К. — магистрант кафедры Археологии, этнологии, источниковедение и историографии Института истории и регионоведения, КНУ им.Ж.Баласагына.

Умарова Р.Т. — старший преподователь кафедры истории и философии Кыргызско-Узбекского Университета имени Б.Сыдыкова.

Чодолдоева Г. Ж.—к.и.н., доцент кафедры истории стран Азии и Африки Института истории и регионоведения КНУ имени Ж. Баласагына.

Шаршенова М.К. — магистрант кафедры Археологии, этнологии, источниковедение и историографии Института истории и регионоведения, КНУ им.Ж.Баласагына.

Шейшеканов Т.Б. — к.и.н, доцент кафедры истории стран Азии и Африки Института истории и регионоведения КНУ им. Ж.Баласагына.

Эсенбаева А.С. — старший преподаватель кафедры истории стран Европы и Америки Института истории и регионоведения КНУ им.Ж.Баласагына.

Содержание

Асипбаева Майрамкүл 7
УСТАТЫМ ТОКТОРБЕК НАМАТБЕКОВИЧ – ЗАЛКАР ИЛИМПОЗ ЖАНА УЛУУ ПЕДАГОГ 7
Молдокасымов Кыяс Сатарович........ 12
АГАЙЫМ ТУУРАЛУУ АЛГЫ СӨЗ 12
Алимова Б.М., Эсенбаева А.С. 16
СССРДЕГИ ИЛИМ ЖАНА ТЕХНОЛОГИЯ ТАРМАГЫНДАГЫ ЖЕТИШКЕНДИКТЕР (1930-1950-ЖЫЛДАР)........ 16
ДОСТИЖЕНИЯ В ОБЛАСТИ НАУКИ И ТЕХНОЛОГИЙ В СССР (1930–1950-Е ГОДЫ). 16
ACHIEVEMENTS IN SCIENCE AND TECHNOLOGY IN THE USSR (1930–1950) 16
Амирбек кызы Г., Мамытова А.Б., Толобаева Э.А., Сатимкулова М.А. 24
КЫРГЫЗСТАНДЫН МАДАНИЯТЫ УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШ ЖЫЛДАРЫНДА 24
КУЛЬТУРА КЫРГЫЗСТАНА В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 24
CULTURE OF KYRGYZSTAN DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR........ 24
Арстанов С.А., Жаамбай уулу Б. 31
КЫРГЫЗСТАНДЫН АЙЫЛ КООМУНУН ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ (1920–30-жж.)........ 31
ТРАНСФОРМАЦИЯ СЕЛЬСКОГО ОБЩЕСТВА КЫРГЫЗСТАНА (1920–1930-гг.)........ 31
TRANSFORMATION OF RURAL SOCIETY IN KYRGYZSTAN (1920S–1930-s)........ 31
А.Бедельбаев........ 36
КЫРГЫЗСТАНДА ИШМЕРДҮҮЛҮКТҮН ЖАРАЛЫШЫНЫН ТАРЫХНААМАСЫНА ПРОФЕССОР Т.КЕНЕНСАРИЕВДИН КОШКОН САЛЫМЫ........ 37
ВКЛАД ПРОФЕССОРА Т. КЕНЕНСАРИЕВА В ИСТОРИОГРАФИЮ СТАНОВЛЕНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В КЫРГЫЗСТАНЕ 37
CONTRIBUTION OF PROFESSOR T. KENENSARIEV TO THE HISTORIOGRAPHY OF THE FORMATION OF ENTREPRENEURSHIP IN KYRGYZSTAN 37
Бообек уулу Б., Токтосунов Т.Ж. 41
ОРТО ТҮРК АДАБИЯТЫНЫН ИРИ ӨКҮЛҮ КУЛ КОЖО АХМАТ ЯССАВИ ЖАНА АНЫН XIX КЫЛЫМДАГЫ КЫРГЫЗ ЗАМАНАЧЫЛ АКЫНДАРЫНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ 41
ПРЕДСТАВИТЕЛЬ СРЕДНЕТЮРКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ КУЛ ХОДЖА АХМАД ЯССАВИ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА КЫРГЫЗСКИХ ПОЭТОВ-СОВРЕМЕННИКОВ XIX ВЕКА........ 41
THE PROMINENT REPRESENTATIVE OF MIDDLE TURKIC LITERATURE KUL KHOJA AHMAD YASSAWI AND HIS INFLUENCE ON 19TH-CENTURY KYRGYZ CONTEMPORARY POETS........ 41
Жалиева Б.С., Асипбаева М.Б., Чодолдоева Г.Ж........ 46
ТҮРК МАМЛЕКЕТТЕРИНИН КЫЗМАТТАШТЫГЫНЫН ЭКОНОМИКАЛЫК АСПЕКТИЛЕРИ........ 47
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СОТРУДНИЧЕСТВА ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ 47
ECONOMIC ASPECTS OF COOPERATION OF TURKIC STATES 47
Жолдошов Р........ 52
АДИГИНЕ-ТАГАЙ УРУУЛУК КОНФЕДЕРАЦИЯСЫНЫН XVIII КЫЛЫМДАГЫ ЖАЗМА БУЛАКТАРДА ЧАГЫЛЫШЫ 52
РОДО-ПЛЕМЕННОЙ КОНФЕДЕРАЦИЯ АДИГИНЕ-ТАГАЙ В ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКАХ XVIII ВЕКА........ 52
TRIBAL CONFEDERATION OF ADIGINE-TAGAI IN WRITTEN SOURCES OF THE XVIII CENTURY........ 52
Жумалиева С.Ч., Тууганбаев А.К., Азамат кызы А. 62

XX КЫЛЫМДЫН БИРИНЧИ ЖАРЫМЫНДАГЫ КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫК АБАЛ 62
ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В КЫРГЫЗСТАНЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА 62
THE ETHNO-DEMOGRAPHIC SITUATION IN KYRGYZSTAN IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY 62
Жумалиева С.Ч., Шаршенова М.К........ 72
XX КЫЛЫМДЫН БАШЫНДА РОССИЯ ИМПЕРИЯСЫНЫН КУРАМЫНДА КЫРГЫЗСТАНДЫН УКУКТУК СИСТЕМАСЫ, ТҮПКҮ ЭЛДИН СТАТУСТАРЫ ЖАНА КОЛОНИЯЛЫК САЯСАТ 72
КЫРГЫЗСТАН В СОСТАВЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В НАЧАЛЕ XX В: ПРАВОВАЯ СИСТЕМА, СТАТУС КОРЕННОГО НАСЕЛЕНИЯ И КОЛОНИЗАЦИОННАЯ ПОЛИТИКА 72
KYRGYZSTAN AS PART OF THE RUSSIAN EMPIRE AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY: LEGAL SYSTEM, STATUS OF THE INDIGENOUS POPULATION, AND COLONIAL POLICY 72
Кадыралиева М.К........ 83
МЫЙЗАМ АКТЫЛАРЫ КЫРГЫЗ СОЦИАЛИСТТИК МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮГҮНҮН ТҮЗҮЛҮШҮН ИЗИЛДӨӨНҮН БУЛАГЫ КАТАРЫ (1924-1936) 83
ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЕ АКТЫ КАК ИСТОЧНИК ПО ИЗУЧЕНИЮ СТАНОВЛЕНИЯ КЫРГЫЗСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ (1924–1936) 83
LEGISLATIVE ACTS AS A SOURCE FOR STUDYING THE FORMATION OF THE KYRGYZ SOCIALIST STATEHOOD (1924-1936) 83
Кадыралиева М.К., Майнашова У.А. 92
Ж. АБДРАХМАНОВДУН 1924–1933-ЖЫЛДАР АРАЛЫГЫНДАГЫ КЫРГЫЗ СОЦИАЛИСТТИК МАМЛЕКЕТТИК ТҮЗҮЛҮШҮНҮН КАЛЫПТАНЫШЫНА КОШКОН САЛЫМЫН ИЗИЛДӨӨ БОЮНЧА БУЛАК ТААНУУ МАСЕЛЕЛЕРИ 92
ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ВКЛАДА Ж. АБДРАХМАНОВА В СТАНОВЛЕНИЕ КЫРГЫЗСКОЙ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ (1924–1933 ГГ.) 92
SOURCE STUDIES ISSUES IN RESEARCHING ZH. ABDRAKHMANOV'S CONTRIBUTION TO THE FORMATION OF KYRGYZ SOCIALIST STATEHOOD (1924–1933) 92
Кутманалы кызы М. 101
КЫРГЫЗСТАНДА ЭТНОАРХЕОЛОГИЯНЫН ИЗИЛДЕНҮҮ ПЕРСПЕКТИВАСЫ (МАРКУМДУ ЖЕРГЕ БЕРҮҮ ЖАНА ЭСКЕРҮҮ САЛТЫНЫН МИСАЛЫНДА) 102
ПЕРСПЕКТИВЫ ИЗУЧЕНИЯ ЭТНОАРХЕОЛОГИИ В КЫРГЫЗСТАНЕ (НА ПРИМЕРЕ ОБЫЧАЕВ ЗАХОРОНЕНИЯ И ПОМИНАНИЯ УМЕРШИХ) 102
THE PROSPECTS OF ETHNOARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN KYRGYZSTAN (BASED ON THE EXAMPLE OF BURIAL AND COMMEMORATION TRADITIONS) 102
Курбонов А.Д, Назирова К.Б., Каныбек кызы Сабира 105
КЫРГЫЗСТАНДЫН АЙМАГЫНДА ОРУС-ТУЗЕМ МЕКТЕПТЕРИНИН ТҮЗҮЛҮШҮНҮН ТАРЫХЫЙ ӨБӨЛГӨЛӨРҮ 106
ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ОБРАЗОВАНИЮ РУССКО-ТУЗЕМНЫХ ШКОЛ НА ТЕРРИТОРИИ КЫРГЫЗСТАНА 106
HISTORICAL BACKGROUND OF THE FORMATION OF RUSSIAN-NATIVE SCHOOLS IN KYRGYZSTAN 106
Мамытова А.Б., Толобаева Э.А., Сатимкулова М.А., Амирбек кызы Г. 111
ТҮРК-МОНГОЛ ЭЛДЕРИНИН КӨЧМӨН ТУРАК ЖАЙЫНЫН ЭВОЛЮЦИЯСЫ ЖАНА СИМВОЛИКАСЫ: КОНСТРУКТИВДИК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ, ФУНКЦИЯЛАРЫ ЖАНА МАДАНИЙ МААНИСИ 111

ЭВОЛЮЦИЯ И СИМВОЛИЗМ КОЧЕВОГО ЖИЛИЩА ТЮРКО-МОНГОЛЬСКИХ НАРОДОВ: КОНСТРУКТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ, ФУНКЦИИ И КУЛЬТУРНОЕ ЗНАЧЕНИЕ 111
EVOLUTION AND SYMBOLISM OF THE NOMADIC DWELLING OF THE TURKIC-MONGOLIAN PEOPLES: STRUCTURAL FEATURES, FUNCTIONS AND CULTURAL SIGNIFICANCE 111
Муртазаева Э.Н. 121
КЫРГЫЗДАРДАГЫ ОТ ИШЕНИМИНЕ БАЙЛАНЫШТУУ МААЛЫМАТТАР 121
СВЕДЕНИЯ О ВЕРОВАНИЯХ, СВЯЗАННЫХ С ОГНЁМ У КЫРГЫЗОВ 121
INFORMATION ON FIRE-RELATED BELIEFS AMONG THE KYRGYZ 121
Сапаралиев Д. Б. Исмаилова А. Б. 125
XVII-XVIII КЫЛЫМДАРДАГЫ КЫРГЫЗ – КАЗАК САЯСИЙ МАМИЛЕЛЕРИ ЧОКАН ВАЛИХАНОВДУН ИЗИЛДӨӨЛӨРҮНДӨ 126
КЫРГЫЗСКО-КАЗАХСКИЕ ПОЛИТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ XVII-XVIII ВВ. 126
В ИССЛЕДОВАНИЯХ ЧОКАНА ВАЛИХАНОВА 126
THE KYRGYZ-KAZAKH POLITICAL RELATIONS IN THE XVII-XVIII CENTURIES IN THE WORKS OF CHOKAN VALIKHANOV 126
Ташалиева М.М. 143
КЫРГЫЗ ТАРЫХЫНДАГЫ УЛУУ ИНСАН: РАХМАНКУЛ ХАН ЖАНА ПАМИР КЫРГЫЗДАРЫНЫН ТАГДЫРЫ 144
ВЕЛИКАЯ ФИГУРА В ИСТОРИИ КЫРГЫЗОВ: РАХМАНКУЛ-ХАН И СУДЬБА ПАМИРСКИХ КЫРГЫЗОВ 144
A GREAT FIGURE IN KYRGYZ HISTORY: RAKHMANKUL KHAN AND THE FATE OF THE PAMIR KYRGYZ 144
Умарова Р.Т. 148
ЖИБЕК ЖОЛУ ЖАНА АНЫН БОРБОРДУК АЗИЯНЫН МАДАНИЙ ЖАНА ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНҮГҮҮСҮНДӨГҮ РОЛУ 148
ШЕЛКОВЫЙ ПУТЬ И ЕГО РОЛЬ В КУЛЬТУРНОМ И ЭКОНОМИЧЕСКОМ 148
РАЗВИТИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ 148
THE SILK ROAD AND ITS ROLE IN CULTURAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT 148
THE DEVELOPMENT OF CENTRAL ASIA 148
Чодолдоева Г.Ж., Асипбаева М.Б., Жалиева Б.С 152
КЫРГЫЗСТАНДАГЫ СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК ӨЗГӨРҮҮЛӨРДҮН ИЧКИ МИГРАЦИЯГА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ 152
ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ В КЫРГЫЗСТАНЕ НА ВНУТРЕННЮЮ МИГРАЦИЮ 152
THE IMPACT OF SOCIO-ECONOMIC CHANGES IN KYRGYZSTAN ON INTERNAL MIGRATION 152
Шейшеканов Т.Б. 158
БААТЫРКАН НОГОЙ УУЛУНУН ТАРЫХТАГЫ ОРДУ ЖАНА РОЛУ 158
РОЛЬ И МЕСТО В ИСТОРИИ БААТЫРКАНА НОГОЙ УУЛУ 158
ROLE AND PLACE IN THE HISTORY OF BAATYRKAN NOGOI UULU 158
Шейшеканов Т.Б. 168
КАСЫМААЛЫ АЖЫ МАМБЕТ УУЛУ 1916-ЖЫЛДАГЫ КӨТӨРҮЛҮШТҮН ЖЕТЕКЧИСИ 169
КАСЫМААЛЫ АЖЫ МАМБЕТ УУЛУ РУКОВОДИТЕЛЬ ВОССТАНИЯ 1916-ГОДА 169
KASYMALY AZHY MAMBET UULU LEADER OF THE 1916-UPRISING 169
Сведения об авторах 175